

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ МОЛОДІ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Magritte

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ МОЛОДІ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

МОНОГРАФІЯ

За науковою редакцією З.Ф. Сіверс

Кропивницький – 2020

УДК 316.64:342.72/.73

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 17/19 від 19 грудня 2019 р.

Рецензенти:

В. С. Медведєв, доктор психологічних наук;
Н. В. Хазратова, доктор психологічних наук

Політико-правова свідомість молоді: психологічний аналіз [монографія]
/ З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько; за заг. ред. З. Ф. Сіверс; Нац.
акад. пед. Наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький :
Імекс-ЛТД, 2020. – 222 с.

ISBN 978-966-189-571-2

Монографія розширює уявлення про політико-правову свідомість як психологічний механізм нормативно-правової регуляції суспільних відносин. Описано чинники становлення політико-правової свідомості особи. Здійснено соціально-психологічний аналіз структури політико-правової свідомості особистості, розкрито особливості внутрішньої регуляції становлення політико-правової свідомості. Обґрунтовано місце та роль громадянської позиції особистості в становленні її уявлень про суспільні відносин. Визначено соціально-психологічні ставлення молоді до інститутів влади та місце цих ставлень у формуванні сценаріїв поведінки під час розв'язання політико-правових проблемних ситуацій.

Адресовано науковцям, викладачам соціальної психології, аспірантам, студентам, фахівцям у галузі правотворчої та правозастосувальної практики.

УДК 316.64:342.72/.73

ISBN 978-966-189-571-2

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017
© Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
I. ПОНЯТТЯ „ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ”: ЗМІСТ ТА ГЕНЕЗА	6
1.1. Розвиток концепцій політико-правової свідомості у філософсько-правових теоріях та їх соціально-психологічний контекст	6
1.2. Політико-правова свідомість як предметне поле соціальної психології.....	16
1.3. Зміст політико-правової свідомості особистості	29
Література до розділу	44
II. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	47
2.1. Методологічні засади дослідження проявів та чинників становлення ППС	47
2.2. Структурно-змістові чинники становлення політико-правової свідомості	58
2.3. Комунікативні чинники становлення ППС	69
2.4. Політико-правова ідентичність як метачинник становлення ППС	87
Література до розділу	98
III. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ	107
3.1. Політико-правова соціалізація особистості як предмет наукового дослідження	107
3.2. Психологічний аналіз процесу політико-правової ідентифікації особистості: комунікативний підхід	122
3.3. Комунікативні умови підвищення дієвості соціальних практик розвитку політико-правової свідомості особистості.....	139
Література до розділу	160

IV. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	165
4.1. Психологічний аналіз процесу становлення політико-правової свідомості особистості	165
4.2. Громадянська позиція особистості як прояв політико-правової свідомості	184
4.3. Ставлення молоді до політико-правових інститутів як чинник становлення громадянської позиції та правомірної поведінки	199
Література до розділу	219

ВСТУП

У ситуації стрімких трансформацій суспільства, коли змінюються і інституалізовані, і неінституалізовані норми владно-підвладної взаємодії, коли суспільство «експериментує» з множинністю варіантів розбудови своїх взаємовідносин з владою, індивідуальній особистості складно визначитися з власною позицією щодо політико-правової дійсності.

Динамічність змін та їх значущість, наявність кризових явищ різного рівня складнощів і типів негативно впливає на якість взаємодії індивідуальних і групових суб'єктів у політико-правовій сфері. Тому актуальність предмету нашого теоретико-емпіричного дослідження не викликає сумнівів. Вперше політико-правова свідомість молоді досліджується як соціально-психологічний феномен.

На основі соціально-психологічної методології запропоновано новий пізнавальний інструментарій для вивчення цього феномену. Досліджено та описано зміст і структуру буденної політико-правової свідомості молоді; визначено умови та чинники її становлення. Науково обґрунтовано уявлення про феномен політико-правової ідентичності як якісної політико-правової характеристики соціального суб'єкта.

Монографію адресовано науковцям у галузі права і філософії, викладачам ЗВО, педагогам та практичним психологам, студентам та аспірантам соціогуманітарного профілю.

I. ПОНЯТТЯ „ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ”: ЗМІСТ ТА ҐЕНЕЗА

1.1. Розвиток концепцій політико-правової свідомості у філософсько-правових теоріях та їх соціально-психологічний контекст

Зміни, що відбуваються в нашій державі, а особливо останні події, актуалізують питання психологічних основ забезпечення побудови нової держави, організації та регламентації суспільних відносин. Нову – правову, демократичну – державу неможливо побудувати без готовності громадян жити за певними правилами. Зрозуміло, що свідомість суспільства повинна відповідати вимогам такої нової держави, тому виникає потреба в нових теоретичних підходах, зокрема, до аналізу психологічного феномена “політико-правова свідомість”, особливостей становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості. У цьому зв’язку, важливо відстежити динаміку розвитку концепцій політико-правової свідомості у філософсько-правових теоріях та виокремити їхню соціально-психологічну складову. Такий історичний аналіз політичної і правової думки дозволить зрозуміти, як з різних позицій відбувалося пізнання природи держави і права, поглиблювалося знання про права і свободи, форми і принципи взаємовідносин між особистістю і суспільством, особистістю і владою та про належний політико-правовий устрій.

Загально відомо, що численні теорії держави і права зароджувалися в лоні філософії. Власне, філософи намагалися дати відповідь на питання, як побудувати справедливе суспільство; якими мають бути стосунки людини і держави, де проходять межі автономності людини або межі втручання держави в життя людини; на яких принципах повинні будуватися стосунки між людиною і суспільством; до чого має прагнути людина у своєму соціальному розвитку. Ці питання можна назвати *соціально-психологічними*, а тому їх соціально-психологічний аналіз на всіх етапах розвитку філософсько-правової думки дав

би, на наш погляд, змогу осмислити проблему політико-правової свідомості в її становленні та розвитку.

Аналіз праць античних філософів став для дослідників підставою, аби зробити висновок, що саме в цей період закладалися основи всіх відомих сьогодні теоретичних концепцій правової свідомості. Утім, про розвиток концепцій політичної свідомості в античний період звичайно не йдеться, оскільки уявлення про право як суспільний інститут майже не пов'язується з інститутами влади, а уявлення про політичну владу є персоніфікованим, тобто накладається в соціально-політичній свідомості на особистість конкретного правителя, а не на виконання певних рольових функцій по управлінню суспільством. При цьому інститут права розглядається як такий, що обмежує владу правителів. Так для Платона *Закон* є цінністю, оскільки покладає на людей певні *обов'язки*, виключаючи при цьому прояви індивідуальної волі, тобто всього того, що людей роз'єднує. Особистість у Платона повністю зливається з державою (полісом), а суспільне життя стає впорядкованим, що знаходить відображення в повній суспільній гармонії. Вочевидь, таке розуміння впливає із психологічних поглядів філософа на природу особистості та мету соціального життя людини. Свою теорію ідеальної держави Платон вибудовує, виходячи з власних антропологічних (психологічних) і соціально-політичних поглядів. Мету життя людини він вбачає у вдосконаленні душі та її спасінні. Однак філософ вважає, що самостійно людина зробити цього не може, а тому й виникає держава. Керувати ідеальною державою, на його думку, можуть тільки філософи. Платон вимагає для філософів-правителів необмеженої влади, повного контролю над громадянами держави (Платона вважають засновником тоталітарної теорії держави) (див. [29]).

Цікавими видаються політичні, правові та психологічні погляди Аристотеля. Основою цих поглядів є характеристика людини як *соціальної* (політичної) істоти. Аристотель практично ототожнює поняття “держава” і

“суспільство”. Сутність держави він вбачає в *політичній спільності* людей, що об’єднуються для досягнення загального блага, а під “благом” він розуміє розвиток моральних прагнень громадян. Формування чеснот, на його думку, – це мета держави. За Аристотелем, громадяни в державі мають бути рівними і вільними. Загалом свобода — це фундаментальна цінність, головна мета зусиль і основний предмет давньогрецьких політичних теорій. Звичайно не йшлося про загальну свободу, лише про обмежену. Аристотель розуміє свободу як *політичну свободу*, тобто можливість брати участь в управлінні державою. І хоч із проголошеної “рівності й свободи” Аристотель робить виняток для жінок і допускає рабство як суспільну необхідність, можна констатувати, що вперше людина в “його державі” стає як носій приватної власності *суб’єктом політики* та членом політичної спільноти і *суб’єктом права* [7; 27 – 29]. Спільна мета, що спонукає людей об’єднатися в державу, – це загальне благо. З огляду на цю спільну мету Аристотель розуміє політику і право як *справедливість*. Політика-справедливість – це можливість об’єднання в політичній спільноті та участі в управлінні державою, а право-справедливість – особливі стосунки між вільними і рівними членами поліса, що належать до двох систем: вертикальної (поліс-громадянин) і горизонтальної (між приватними особами). На думку Аристотеля, право вносить “розумне” начало у відношення володарювання-підпорядкування. Він вважав, що право урівнює права людей у соціальному житті, а закон (правова норма) – це загальне правило поведінки. У такий спосіб, на його думку, інститут права створює соціально-психологічний клімат спокою і довіри, оскільки він є обов’язковим для всіх і неодмінно деперсоніфікованим [5; 9].

Аристотель уперше розмежовує політичне і приватне життя, виділяє дві сфери правової регуляції активності людей і цим самим відгороджує людину і її приватне життя від втручання держави. Він розрізняє *Закон* як правило поведінки і *Справедливість*, або *Правду*, яка стоїть над Законом, тобто розмежовує поняття соціальної і моральної норми. Віддаючи пріоритет

природному праву (право окремої людини), а не законам (позитивне право), Аристотель стверджує, що прийняті державою закони повинні відповідати соціальним відносинам і відображати зміни, що відбуваються в суспільній свідомості. Слід зазначити, що на той час не існувало уявлень про індивідуальну свободу. Стосовно окремої людини домінувала ідея особистих *обов'язків*, а не особистого права. Аристотель вважав, що для побудови справедливого суспільства право має забезпечувати благо всіх громадян, а не лише тих, хто приймає закони. У своєму розумінні права Аристотель розділяє положення Сократа і Платона про збіг справедливого і законного. Справедливе в політичних стосунках, за Аристотелем, – це розумне, а тому ці стосунки повинні обмежуватися Законом. Справедливість у житті суспільства, за Аристотелем, встановлюється Законом в усіх сферах суспільних відносин, зокрема політичних (влада – підпорядкування) [5, 9, 12, 29]. Свобода – фундаментальна цінність, головна мета зусиль і основний предмет турбот древнє-грецької політичної теорії і практики. Це, звичайно, була не загальна, а обмежена свобода.

Ще один важливий крок до формування концепції правової держави зробив давньоримський мислитель Цицерон. У Цицерона, як і решти античних філософів, поняття про право і державу ще не пов'язуються, тобто йдеться лише про правове суспільство, а не про правову державу. Однак він вважає державу надбанням народу, а сам народ, на його думку, – це об'єднання людей за спільністю інтересів та схожим ставленням до правових питань. Насамперед це стосується такої властивості права, як зрівняння в правах нерівних та різних за своїми якостями людей. (Це положення практично відповідає сучасному розумінню сутності права). У своєму розумінні свободи Цицерон іде далі за Аристотеля, який розумів під особистою свободою обов'язок участі в суспільних справах. Цицерон вказує на соціальну свободу як *право* громадянина. Соціальна свобода, на його думку, досягається *консенсусом* [13; 28].

Отже, уже в античній політико-правовій свідомості сформувалася *концепція главенства права* (Закону), а не людини (правителя) та набули певної окресленості уявлення про *політичні свободи громадянина*.

На концепції політико-правової свідомості Середньовіччя найбільший вплив мало християнське вчення, яке стало джерелом індивідуальної моралі та внесло у відносини між людьми “дух християнської правосвідомості”. Яскравим носієм ідей християнського вчення був Фома Аквінський. Він формулює концепцію правління Божественного закону як прояв Божественного розуму і волі. Мислитель вважав, що людські закони потрібні лише тому, що люди гріховні і їх потрібно “направляти” страхом потенційного покарання. Його концепція відображає стан розвитку європейської правової свідомості XIII ст. У цей період закон перестає відігравати роль головного регулятора стосунків між людьми як у приватному, так і в соціально-політичному житті. У своїй праці “Сума теології” Фома Аквінський вибудовує ієрархію законів: *вічне право, Божественне право, природне та позитивне право* – наділяючи найвищою силою закон Божественної волі. При цьому позитивне право, на його думку, перешкоджає людям робити зло і забезпечує мир [3]. Як носій ідей християнського вчення, Аквінський наголошує на *індивідуальності* кожної людини, яка дається їй Богом. Звідси бере витоки усвідомлення притаманності кожній людині індивідуального способу існування та її самоцінності.

У Новий час уперше державу і суспільство починають розглядати як різні явища, а сама *державна* постає як *джерело реальної політичної влади*. З’являється перша політична теорія “обмеженої держави”. Її суть полягає в захисті права від держави і державних законів, оскільки право громадянського суспільства розвивається разом із суспільством і не залежить від волі політичної влади. У громадянському суспільстві формуються принципи *рівності* та *свободи* і переносяться в політичні стосунки. У цей час політико-правова думка була зосереджена на аналізі варіантів контролю над монархією (такою, наприклад, є

політико-правова традиція Англії), з'являються авторитарні та ліберально-демократичні політико-правові концепції.

Основоположником авторитарної політико-правової концепції вважається Томас Гоббс. Свої політичні погляди він виклав у трактаті “Про громадянина” (1642). Гоббс вважав, що природним для людини станом є “війна всіх проти всіх”. Тому в інтересах загального блага і соціального миру людям слід відмовитися від своїх політичних прав і передати їх державі, яка може змусити кожного дотримуватися прийнятих рішень. Влада має бути абсолютною, єдиною і неподільною. Концепція Гоббса передбачає повне обмеження політичних свобод при збереженні свобод економічних [8; 11].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становлять погляди Джона Локка – філософа, економіста, психолога. На його думку, не існує вроджених ідей, а всі ідеї формуються із зовнішнього (відчуття) та внутрішнього (рефлексія) досвіду. Набуті з досвіду ідеї стають матеріалом для знань. Локк уперше чітко розмежує поняття *особистості, суспільства і держави*, віддаючи перевагу **особистості**, якій підпорядковується суспільство. На думку Локка, суспільство стоїть над державою і може створити нову державну владу, якщо його не влаштовує та, що існує. Метою держави є захист природних прав особистості. Можна сказати, що Джон Локк розробив ліберально-демократичну альтернативу до авторитарної модернізації Гоббса. Суть його концепції полягає у висунутому постулаті нерозривної єдності і взаємозв'язку основних політичних та економічних прав людини. На відміну від Гоббса, Локк переконаний, що в державі природні права людини не втрачаються. Навпаки, політичні права громадян стають такими, що обмежують повноваження держави і перешкоджають порушенню економічних прав людини. Локк стверджує, що гарантії індивідуальної економічної свободи можливі лише за наявності свободи політичної. Щоб убезпечити людину і суспільство від

посягань держави, він пропонує розділити владні повноваження держави між різними її структурами.

У своїх основних політичних працях – “Два трактати про правління” і “Листи про терпимість” – Локк постає як теоретик демократії, засуджуючи будь-яке обмеження прав народних представників з боку династії. На його думку, люди створили державу, уклавши подвійну угоду– угоду кожного індивіда з усіма іншими на індивідуальній основі про передачу своїх природних прав суспільству та угоду з державою – про збереження свого природного права бути вільним. Наслідком цієї угоди є утвердження “правила більшості”, яке гарантує захист індивіда від тиранії шляхом створення процедури прийняття законів. Найбільш безпечною Локк вважає представницьку демократію (підконтрольну виборцю) і пропонує *теорію розподілу влади*. Принцип *консенсусу* уможливорює ефективні колективні дії. Держава, на його думку, виникає на основі взаємної згоди людей, і саме на цьому ґрунтується легітимність державної влади [10, 15].

Концепція розподілу влади дістала свій подальший розвиток в ідеях французького філософа Шарля-Луї Монтеск'є. Його відома праця “Про дух закону” (1748) містить тезу про те, що розподіл на законодавчу, виконавчу і судову владу – це і є основна гарантія політичної свободи індивіда. Монтеск'є – автор конституційного проекту, який встановлює рівновагу між законодавчою і виконавчою гілками влади [12, 13].

Гуманістичний ідеал самодостатньої особистості спонукав до пошуку нових принципів розуміння держави та діяльності правителів. У зв'язку із цим цікавими видаються погляди Нікколо Макіавеллі. Макіавеллі вважав, що держава виникає не з Божої волі, а з потреб людей, їхньої зацікавленості в захисті, збереженні власності та життя. Він розвиває думку про те, що особисте і суспільне благо пов'язані між собою. Закон і право Макіавеллі вважає основою *свободи*. Але його концепція свободи є обмежувальною: у спокійні часи свобода – це безпека, яка сприяє розвитку громадянськості (лише в стані свободи люди

можуть брати участь у політичному житті), їх слід навчати участі в управлінні державою; у періоди кризи свобода суперечить безпеці, тому повинна обмежуватися (потрібен диктаторський режим) [9]. Центральним пунктом ліберальних політичних теорій є обґрунтування свободи індивіда. Так, Джон Стюарт Мілль у своїй книзі “Про свободу” (1859) ставить питання про **межі влади**, виділяє нові аспекти суспільної і громадянської свободи [18].

Певною антитезою теоріям ліберальної демократії стала радикально-демократична теорія влади Жан-Жака Руссо. Ця теорія побудована на запереченні самотійної ролі особистості в суспільстві і повному її підпорядкуванні суспільному. Руссо був противником представницької демократії і відстоював принцип прямого народного правління. У своїй праці “Про суспільну угоду” (1762) він формулює концепцію корпоративної демократії: люди укладають угоду, згідно з якою кожний індивід поступається своїми природними правами і стає частиною цілого. При цьому індивід не втрачає свободу, адже є частиною цього цілого. Руссо визначає ціле як спільну волю. Ця воля і є державою, яка втілює в собі і захищає індивідуальну свободу [12, 13, 27].

У XIX ст. з’являються політичні теорії “правління права”, які розвиваються в межах політичної, соціологічної, правової наук та продовжують традицію захисту прав членів суспільства. Так, поняття “правління права” розкриває у своїй праці “Основи державного права Англії” відомий англійський правник Альберт Венн Дайсі. У поняття “правління права” він вкладає три значення: відсутність державного свавілля; рівність людей перед законом; англійську конституцію, що склалася історичним шляхом, а не була проголошена владою [13].

XX ст. ознаменувалося народженням так званих лібертаристських теорій права і демократії. Беззаперечним лідером лібертаризму був Фрідріх фон Хайек, правовий підхід якого можна віднести до цього наукового напрямку. Свобода

має для нього тотальне значення, вона – джерело й умова всіх цінностей. Хайєк вважав, що не існує жодних загальних уявлень про справедливість у суспільстві і на цій підставі заперечував існування етичного обґрунтування закону. Правова свобода, на його думку, передбачає такі умови суспільного життя, за яких примус одних людей щодо інших зводиться до мінімуму. Право в його розумінні – це порядок свободи. Хайєк розрізняв два різновиди порядку – спонтанний і організований владою. Він стверджував, що свободу і право можна співвідносити лише зі спонтанним, саморозвивальним порядком, а соціальна справедливість має сенс лише в організованому порядку. Якщо ж законодавчий орган перебирає на себе відповідальність за створення справедливого порядку, то це призводить до занепаду спонтанного правопорядку й встановлення колективістських форм суспільства і, в кінцевому результаті, до тоталітаризму. Хайєк переконаний, що оскільки в суспільстві не може існувати єдиного уявлення про справедливість, то держава не може брати на себе відповідальність за підтримку справедливості в суспільстві. Він вважає, що суспільство – це спонтанний правопорядок, який повинен коригуватися законом, інакше постає небезпека тоталітаризму [13].

Значний внесок у розвиток політико-правових концепцій належить російській філософській школі права кінця XIX – початку XX ст. Представники цієї школи продовжили традицію природно-правового мислення щодо політико-правової свідомості. Їхні теорії ґрунтуються на концепції особистості, що ставить особистість та її гідність у центр соціального життя, наголошуючи на духовних вимірах у структурі особистості. Це означає, що людина визнається вільною і ніяке суспільство або держава не можуть відібрати в неї свободу. Держава лише повинна охороняти первинну свободу особистості за допомогою законів. Оскільки первинним елементом держави є особистість, то посягання на свободу та гідність людини можуть призвести до руйнування держави. Філософи переконані, що метою життєдіяльності будь-якого суспільства і права

має бути окрема людина, яка є насамперед особистістю і котрій властиві індивідуальність, духовність та людська гідність. А в основі правової свідомості суспільства лежить первинна правова свідомість, яка складається із системи оцінних понять про *права і обов'язки*, про *заборони і дозволи* та *справедливе і несправедливе*.

Так, видатний російський філософ С. Л. Франк у своїй фундаментальній праці “Духовні основи суспільства” виділяє поняття “ідеальної основи” правових відносин та відносин влади і суспільства, яка полягає в їхній *авторитетності*. Поняття авторитетності правових і владних відносин у суспільстві він розкриває через базову для його аналізу категорію “належного”. Франк вважає категорію “належного” первинною категорією, яка конституює життя людини і передусім його моральні засади. Ідеальна сила “належного” – це голос совісті, а своєрідність людини полягає в постійному самоперетворенні, що відбувається завдяки моральній свідомості. Моральна свідомість людини (усвідомлення “належного”) – це, власне, практичне вираження духовності людини. В основі реальних правових відносин, за Франком, лежать первинні правові відносини, які полягають в усвідомленні почуття “належного” в стосунках між людьми. Таким чином, Франк заперечує спроби позитивістських теорій трактувати право як сукупність настанов домінуючої сили суспільства, тобто влади, або як добровільну угоду. Таку позицію він пояснює тим, що самі настанови влади або угоди можуть бути джерелом права лише тоді, коли вони визнаються правомірними (авторитетними). Франк наголошує на тому, що первинним джерелом права і влади є їхня авторитетність, тобто *лише авторитетна влада має владні повноваження*. Стосунки, побудовані на авторитетності, передбачають внутрішню згоду підпорядкування. Лише в цьому випадку вимоги сприймаються не як тиск. Філософ визначає політичну владу як інстанцію, воля якої є обов'язковою для членів суспільства, оскільки за нею визнається ідеальне “належне” у формі конкретних людських стосунків. За

основу добровільного підпорядкування владі, або правової норми, він визначає безпосереднє усвідомлення обов'язку яке ґрунтується на визнанні законності, авторитетності влади та правової норми. Втрата авторитетності призводить до втрати психологічної сили, відбувається руйнація правових інститутів та влади [24].

Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди показав:

1. В основі політико-правових теорій лежать концепції особистості, які відповідають на найбільш нагальні соціально-психологічні питання щодо взаємовідносин між особистістю та суспільством і державою.

2. Теорії політико-правової свідомості відображають певні, зафіксовані не лише в теоретичній, а й у суспільній свідомості, уявлення про владу, підпорядкування, свободу, права, обов'язки, відповідальність, заборони, дозволи, правду, справедливість, довіру, які формують певні стандарти поведінки.

3. Розглянуті політико-правові теорії містять соціально-психологічний контекст, у якому відображені: ставлення людини до суспільства, держави та політичної влади; уявлення про норми поведінки, пріоритет особистих або соціальних цінностей; соціальна рівність представників різних соціальних груп; критерії справедливості законів та держави щодо захисту прав окремої людини і критерії довіри-недовіри, прийняття-неприйняття (легітимність) влади та правових інститутів; уявлення про закон як регулятивний механізм суспільних відносин тощо.

1.2. Політико-правова свідомість як предметне поле соціальної психології

Звернення до питання про природу і сутність політико-правової свідомості, як ніколи, стає завданням світоглядного плану. Особливо це важливо, на наш погляд, у світлі очевидного факту, що світоглядні питання

поступово зникають з меж повсякденних інтересів молоді. Обраний предмет настільки складений для розуміння і змістовно глибокий, що жодне навіть фундаментальне його дослідження не може вважатися вичерпним або хоч би достатнім. Отже, потреба в знанні природи і логіки політико-правової свідомості як і раніше залишається незадоволеною. Запропонований нами соціально-психологічний підхід – це не просто прагнення долучитися до методології різних наук у вивченні цієї комплексної проблеми, але й спроба запропонувати нові підходи та новий пізнавальний інструментарій для розуміння цього феномену.

В своєму дослідженні ми:

1. розглядаємо *буденну* політико-правової свідомість, яку розуміємо як не просто стихійне, емоційне знання про політику і право, а як певним чином організовані і структуровані уявлення про політико-правові інститути. Буденна політико-правова свідомість становить інтерес, оскільки саме вона відображає не загальні поняття політики і права, а розмаїтість смислових індивідуальних контекстів. На основі цих уявлень вибудовуються взаємовідносини між людиною і державою, людиною і суспільством. Її можна описати як комплекс уявлень людини про інститути держави і права та комплекс соціальних настановлень щодо них; міру свободи в суспільстві, зафіксованої у вигляді прав людини і громадянина; наявність уявного сценарію активності в політико-правовій сфері;
2. свідомо уникаємо питання про пізнавальну функцію політико-правової свідомості. Неминучим наслідком такої авторської установки є дослідження змісту політико-правової свідомості не в контексті відображення об'єктивної реальності, а в контексті її внутрішньої смислової організації. (цей зміст виступає не так результатом пізнання, як джерелом досвіду);
3. послуговуємося конструктом “політико-правова свідомість”, оскільки він є, на нашу думку, найбільш “природним” при вивченні буденної політичної і

правової свідомості. Як показують наші емпіричні дослідження у буденній свідомості сучасної молоді політика і право відображені нерозривно. Можна сказати, що молодь розуміє право як продукт політичного життя суспільства. Принагідно зазначимо, що у сучасній юридичній теорії все ще існує подвійна позиція в розумінні суті права: з одного боку, вона дотримується позитивістських установок, а з іншого боку, спирається на марксистську ідею вторинності права, його обслуговуючої ролі. Отож можна стверджувати, що юридична теорія у своїй основі (певною мірою) має логіку не правової, а політичної свідомості. Насправді, право завжди і скрізь за наявності держави і політичної влади — є, передусім і головним чином, формою організації і вираження цієї влади.

Окрім цього, в історії політико-правової думки якісна відмінність логік політичної і правової свідомості зазвичай не зазначається, а сучасні дослідники політичної та правової свідомості все ще не виокремили якісно різні ідеї базування політичної і правової свідомості, які можна було б сприйняти як задовільні.

Для подальшого впорядкування власних роздумів щодо політико-правової свідомості ми зосередилися на уточненні єдності/відмінностей між політикою і правом. Таку єдність можна знайти у деяких характеристиках цих явищ:

1. Політика і право мають єдині витoki формування та єдину мету— регулювання, забезпечення стійкості, стабільності існування і розвитку соціальної системи.

2. Зміст політики і права зумовлюється єдиною системою соціальних факторів (історичних, національно-культурних, економічних тощо).

3. І політика, і право, виконуючи регулятивну функцію, забезпечують стабільність у суспільстві шляхом визначення основних прав та обов'язків членів суспільства.

У характеристиках політики і права, також можна помітити відмінності:

1. Політика і право відрізняються цільовою спрямованістю дій їх учасників. Політика спрямована на завоювання та використання політичної влади. Право — орієнтується на рівноправне забезпечення різноманітних інтересів різних суб'єктів в конкретній взаємодії.

2. Політика і право різняться за фактичним змістом. Зміст політики більш різноманітний, більш динамічний. Зміст права більш консервативний, обмежується сукупністю правових норм, в яких фіксується правова політика держави.

3. Політика і право мають різні сфери практичного застосування. Політика зачіпає майже всі сфери суспільного життя, сфера дії права значно вужча.

4. Політика і право не збігаються за формами свого зовнішнього вираження. На відміну від права, політика може бути виражена в різних формах(ідеологічні концепції, політичні дії тощо).

5. Політика і право різняться методами, формами і засобами забезпечення реалізації політичних і правових рішень. Якщо право забезпечується заходами примусу, то політика – заходами переконання і довірою.

Можна зробити висновок, що політика і право, відображаючи потреби соціальної системи в цілому, тісно взаємодіють. Ми зробили припущення, що в буденній свідомості дані сфери не лише перетинаються, а й існують неподільно.

В межах соціально-психологічного підходу при вивченні буденної свідомості ми дещо абстрагуємося від природи політики і права. Причиною такого підходу є розуміння, що у буденній свідомості людини відображається лише політико-правова даність (усвідомленість поля життєдіяльності).

З точки зору правничих і політичних наук правова і політична свідомість відображає правову і політичну реальність. З точки зору соціальної психології політико-правова свідомість – це феномен усвідомлення, тобто сама політико-правова свідомість є справжньою і повною реальністю в яку суб'єкт повинен

усвідомлено і цілеспрямовано увійти, щоб пізнати і виразити її в якості політико-правової реальності.

Розгляд політичної і правової свідомості як форм суспільної свідомості (в зв'язку з іншими формами суспільної свідомості) є традиційним для сучасних вітчизняних політичних і юридичних теорій. При такому підході, а ні в функціональному, а ні в змістовному аспектах не можливо виокремити специфіку політичної і правової свідомості.

Соціально-психологічний підхід дозволяє зануритися в інший зміст політико-правової свідомості, а саме – у вивчення її *смислових одиниць*. Аналіз смислових одиниць, як змісту політико-правової свідомості, дає розуміння її регулятивної функції, як досвіду суб'єкта взаємодії з політико-правовою реальністю, у тому числі колективного досвіду. В результаті емпіричного дослідження було виділено основні смислові одиниці, що відображають сутність політики і права в буденній свідомості сучасної молоді: ***свобода, справедливість, довіра, закон.***

Прикметно, що “свобода”, “справедливість” і “довіра” не відносяться до правових понять, а ідея права в змісті буденної свідомості “заміщена” на ідею Закону. І хоч саме право є тим соціальним інститутом, який регулює діяльність людей, в буденній свідомості сучасної молоді таким регулятором виступає Закон.

В контексті понять свободи, справедливості, закону неможливо повною мірою виразити природу права та природу політики, оскільки жодне з цих понять не є а ні правовим, а ні політичним, вони лише дозволяють відобразити політику і право в їх особливостях. Однак саме через ці поняття розкривається зміст буденної політико-правової свідомості.

Щоб краще зрозуміти зміст, а головне виявити якість (повноту та дефіцитарність) буденної політико-правової свідомості, необхідно здійснити

пошук її смислоутворюючих ідей. Смислоутворюючі властивість має те, що для всього змісту політико-правової свідомості є загальним фоном.

Здійснюючи теоретичні розвідки з пошуку таких смислоутворюючих ідей ми зупинилися на найбільш співзвучній до нас позиції російського дослідника В. П. Малахова. Досліджуючи природу і зміст правосвідомості Малахов виділяє три смислоутворюючі ідеї, а саме: ідеї права, міри і порядку [16]. Думка про те, що ідея права є смислотворчою ідеєю правосвідомості не викликає жодних заперечень. Але якщо звернутися не до “дистильованої” правосвідомості юридичної теорії, а до буденної (живої) політико-правової свідомості, актуалізованої в усіх аспектах “зіткнення” з політико-правовою реальністю, то виявиться (як показали наші емпіричні дослідження), що ідея права в ній відсутня. Однак, цілком придатною для нашого аналізу виявилися запропоновані *ідея міри та ідея порядку*. Ми доповнили цей перелік смислотворчих ідей *ідеєю домагань*.

Смислоутворюючий характер ідеї міри краще за все розкривається за допомогою аналізу сукупності втілень правової міри. Вони ж виступають і критеріями правової міри. До втілень правової міри можна віднести, в першу чергу, *безпеку, захищеність, гарантованість, підлеглість, компроміс, згода* тощо.

При характеристиці політико-правової реальності наші респонденти актуальними для себе визначили: *безпеку, захищеність, гарантованість, згоду*, що є втіленням саме правової міри. Спробуємо розглянути їх більш детально з урахуванням визначених смислотворчих ідей.

Ідея міри. Як будь-яка міра, безпека пов’язана з постійними відхиленнями, порушеннями і зусиллями з відновлення нормальних станів. Безпеку слід розглядати як усвідомлення того, що загроза руйнування певного соціального, економічного, політичного і правового статусів, які склалися і є прийнятними для особистості, її найближчого оточення і в суспільстві загалом,

відсутня. Високою мірою безпеки є такий стан, в якому безпека перестає бути актуальною, оскільки вона не пов'язується з ситуаціями вибору, ризику, невизначеності. На протилежному полюсі знаходиться міра безпеки (небезпека), яка виявляється у безкарності індивідуального чи колективного суб'єктів, їх свавіллі, порушенні ustalених норм, правил, законів. Міра безпеки має чіткі індикатори: в об'єктивному сенсі – це суспільний порядок, що склався і сприймається; в суб'єктивному – це почуття упевненості, спокою, налагодженого повсякденного соціального життя.

З психологічної точки зору безпека це стан *захищеності*. Захищеність в контексті політико-правової реальності виражає, з одного боку, надану державою можливість реалізації прав і свобод, а з іншого – виступає характеристикою здатності держави компенсувати будь-яке порушення, відновлюючи правовий стан суб'єкта або відтворюючи конкретні структури політико-правових відношень. Але не лише це. Безпека – це інтегративне об'єднання, що відображає і фізичну і психічну захищеність, тобто включає в себе і фізичну і психологічну складові:

- 1) стан збереження психіки людини;
- 2) збереження цілісності особистості, адаптивності функціонування людини, соціальних груп, суспільства;
- 3) сталий розвиток і нормальне функціонування людини у взаємодії з середовищем (вміння захиститися від загроз і вміння створювати психологічно безпечні відносини);
- 4) можливості середовища і особистості щодо запобігання та усунення загроз;
- 5) стан середовища, що створює захищеність або вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб у особистісно-довірчому спілкуванні, що створює референтну значущість, причетність до середовища.

Психологічна безпека особистості передбачає можливість задоволення своїх базових потреб без ризиків. Вона є станом при якому психіка захищена від впливу негативних факторів, що перешкоджають або утруднюють формуванню і функціонуванню адекватної основи поведінки людини, а також адекватної системи її суб'єктивних ставлень до оточуючого світу і самої себе. Таким чином, психологічна безпека, будучи складовою загальної безпеки, суттєво впливає на почуття захищеності у політико-правовій сфері. Висока міра захищеності існує тоді, коли вона є *гарантованою*. Під гарантованістю можна розуміти усвідомлення того, що встановлені відношення взаємодії і залежності між людиною і суспільством, людиною і державою, мають стабільні умови для їх реалізації або відновлення. Ще однією характеристикою гарантованості є взаємна підзвітність. Підзвітність будучи моментом міри, відображає існування конкретних меж залежності суб'єкта від політико-правових структур, від волі наділених повноваженнями людей.

Гармонійність стосунків між людиною і суспільством, людиною і державою забезпечується досягненням *компромів*. Компроміс, як момент міри, характеризує факти сумісності різної волі, зусиль, вимог і норм, що актуалізуються в конкретній політико-правовій ситуації. Компроміс виступає зовнішньою формою примирення відмінностей (певна видимість, “згладжування” цих відмінностей). В ідеальному вираженні компроміс є “примиренням” протиріч. Найвищою мірою гармонійності стосунків між людиною і суспільством, людиною і державою є *згода*. Згода, поза сумнівом, є станом, в якому безпосередньо виявляється глибока зв'язаність зовнішніх і внутрішніх регуляторів політико-правового життя. Досягнення згоди, з одного боку, свідчить, що політико-правові потреби особистості стали значущою метою суспільства і держави, з іншого – усвідомлення згоди свідчить про відмову особистості, суспільства і держави від взаємного протиставлення.

Ідея порядку. Якщо ідея міри скоріше покликана відобразити динаміку політико-правового життя, то ідея порядку відображає якісний стан суспільства і його політико-правової системи. Порядок складає каркас політико-правової реальності. Порядок є характеристикою міцності, формальної визначеності структури, показником ясності і визначеності складових її елементів і зв'язків. Вимога порядку є не просто принциповою, але, певною мірою, самодостатньою (особливо коли йдеться про цілеспрямоване створення або відтворення соціальних, політичних і правових структур). Соціальний порядок можливий тільки у рамках правової форми, а інститут права повністю підпорядкований основній меті – забезпечення соціального порядку. Порядок – універсальна характеристика соціальної і, її фрагменту, політико-правової реальності. Будучи універсальним, порядок виражає соціальну необхідність і є специфічною правовою закономірністю. Порядок – це організованість всіх аспектів життєдіяльності особистості та владно-правових структур, підпорядкованість конкретних стосунків деякій сукупності цілей, а також наявності відповідних умов, засобів, механізмів.

Наші респонденти наділяють порядок ціннісними смислами і покладають на державу обов'язок з його забезпечення. При цьому не визнають всеосяжне право держави, її структур на регулятивну функцію і формувальний вплив. Разом з тим, їх думка про порядок пов'язана з розумінням готовності органів правопорядку і суспільства результативно чинити опір соціально негативним процесам, діям, обставинам. У політико-правовій свідомості молоді ідея порядку тісно пов'язана з такими соціальними характеристиками як: *стабільність, надійність, перспективність*. Забезпечення власних прав молодь також пов'язує з порядком, однак досить низько оцінює надійність, перспективність і стабільність в державі та можливості відстояти власні права. На завершення варто зазначити, що ідеї міри і порядку тяжіють до політико-раціональних установок суспільства як квінтесенції його соціальності.

Ідеї міри і порядку тісно пов'язані з ідеєю домагань.

Ідея домагань. Домагання як психологічний феномен найбільш активно вивчалось в контексті двох підходів: мотивації досягнення успіху (Д. Мак-Клелланд, Дж. Аткинсон, Х. Хекхаузен, Дж. Бастіан та ін.) та динамічного (Ф. Хоппе, Т. Дембо, Р. Сіре, М. Юкнат, К. Левін, Л. Фестенгер, В. С. Мерлін, Б. В. Зейгарник та ін.). В російській та вітчизняній психології найбільш активно вивчається проблема життєвих домагань (К. О. Абульханова-Славська, Т. М. Титаренко), які розглядають життєві домагання переважно як механізми самоздійснення особистості і прогнозування свого майбутнього [1, 2, 23].

Домагання, будучи джерелом смислів, виступає смислотворчою ідеєю. Що ж надає нам підстави розглядати домагання у цій якості. Для кращого розуміння нашої позиції вважаємо за потрібне уточнити деякі позиції. По-перше, ми розглядаємо домагання як форму прояву потреби. По-друге, для нас важливо виокремити “очікування”, оскільки домагання стосовно реальної ситуації конкретизується в очікуванні. По-третє, потреба і очікування – це дві ланки механізму мотивації.

В контексті нашого дослідження йдеться про домагання в політико-правовій сфері. А точніше – про потреби, що виникають у індивідуальних і колективних суб'єктів у політико-правовій сфері на які правова і політична системи повинна реагувати: визнанням, обмеженням, примиренням і захистом. Домагання — це не лише потреба, але й певна вимога до суспільства і держави щодо здійснення практичних дій, які б сприяли реалізації соціальних інтересів, а також їх інституціоналізації. Наявність політико-правових потреб та активність у їх відстоюванні створює потенційну можливість появи політико-правового образу, певної моделі поведінки суб'єкта у політико-правовій ситуації.

Домагання за своєю суттю є соціальною основою права. Право в найзагальнішому вигляді можна представити як визнане домагання, або як

сукупність визнаних домагань. Особлива роль в реалізації домагань, звичайно, належить владі, її інститутам і персоналіям. Влада включена в прояв і здійснення усіх домагань, які здатні зробити хоч скільки-небудь істотний вплив на соціальні процеси і стосунки. Тому втілення домагань в право завжди, так або інакше, пов'язане із втручання влади в становлення права, із завданням подолання її прагнення до узурпації права.

Питання про джерело визнання – чи сама ця правова істота, чи держава, влада, суспільство в цілому – є другорядним по відношенню до самого факту визнаності, хоча, зрозуміло, залежно від того, який конкретний суб'єкт визнання, міняється і характер цього визнання, і його сила. Відсутність визнання тих або інших домагань не просто не дозволяє відноситися до них як до права, але і веде до зростання напруженості в соціальних стосунках та відчуження. Якщо домагання суб'єкта, навіть визнане суспільством, санкціоноване ним, реалізується з надмірним зусиллям, воно також об'єктивно виявляється свавіллям, а не правом.

Визнання – це пов'язаність конкретного домагання з конкретним правовим суб'єктом. Воно є вузловий моментом в механізмі об'єктивування домагань на певне право. Щоб зрозуміти сутність визнання, необхідно виявити початкову форму об'єктивування домагань, тобто те, що безпосередньо виникає в акті взаємозіткнення домагань різних суб'єктів. Умовами взаємодії (взаємообумовленості домагань) є довіра, припущення блага, цінності цього соціального зв'язку і самостійність, незалежність суб'єктів, тобто їх правова і політична свобода. За таких умов взаємодія породжує внутрішню готовність вважати чуже домагання істотним і безпосередньо виражається згода на докладання зусиль із взаємної реалізації домагань. Згода, як первинна форма правового вираження соціальної взаємодії людей, утілюючись і закріплюючись, наприклад, в договорах, взаємних зобов'язаннях і правилах, набуває якості визнаності домагання, як підтвердженень їх значущості і прийнятності.

Які ж домагання має людина у політико-правовій сфері? К. Ясперс вважає, що людина має два домагання:

- на захист від насильства;
- на значущість своїх поглядів і своєї волі.

Вчений вказує на те, що захист надає людині правова держава, а значущість його поглядів і волі – демократія. На його думку, у цій єдності два вузлових, системоутворюючих домагання визначають фундаментальне правове відношення - двосторонній договір, як обмін гарантій захищеності і безпеки, як обмін упевненості у своєму існуванні на відданість самоцінного правового суб'єкта суспільству [30]. У К. Ясперса йдеться про правові домагання людини, хоч, на наш погляд, домагання на значущість своїх поглядів, скоріше політичне або точніше — політико-правове домагання.

Вимоги про встановлення відповідного кола економічних, політичних, культурних і особистих прав не реалізуються автоматично, їх здійснення відбувається в умовах напруженої боротьби, зіткнення різних сил, нових ідей із старими поглядами і стереотипами. Крізь зіткнення і боротьбу групових, особистих інтересів і домагань, через різні форми розвитку культур, ідеології пробиває дорогу об'єктивна необхідність в наданні такого кола прав і свобод, яке б відповідало потребам нормального функціонування суспільства, сприяло розвитку політико-правового прогресу.

Як зазначає у своїх працях російська дослідниця В.М. Смірнова одним із завдань, що стоять перед законодавцем, є виявлення соціальних домагань і якісне їх закріплення в праві, оскільки суперечність, динамізм і мінливість самих суспільних стосунків призводить до появи суперечливих домагань держави, її політико-правових інститутів та громадян.

Домагання суб'єктів можуть задовольнятися спочатку фактично, шляхом захисту таких домагань в судах, інших державних органах і громадських об'єднаннях, які надалі отримують своє відображення в нормах права. У цих

випадках домагання знаходять свою інституціоналізацію в правоположеннях судової практики, під якими розуміються своєрідні правові засоби, інституційні утворення, що мають певну юридичну силу і міру обов'язковості. М.Г. Смірнова доводить, що об'єктивне право складається в ході усвідомлення людьми своїх прав і свобод, включаючи їх боротьбу за свої інтереси шляхом висунення і відстоювання власних соціальних домагань, які в результаті правотворчої діяльності державних, судових і інших органів і організацій отримують своє закріплення в нормах права [21, 22].

Коли норми права відстають від розвитку суспільних відносин, або неповністю їх регулюють, з'являються домагання на визнання відповідних прав, що веде до вдосконалення законодавства. Визнаючи це домагання, компетентний орган визначає його зміст, межі і властивості, а також обов'язки, які з його витікають та належну поведінку.

У широкому сенсі домаганнями є проявом політичної, моральної, правової свідомості суб'єктів, їх прагненням до зміни свого положення. Поняття "домагання" як елемент суб'єктивного права виражає вимогу, звернену до держави, для приведення в дію механізму державного примусу.

Багатоплановість і багатофакторність формування політико-правових домагань обумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Серед чинників, що об'єктивно обумовлюють соціальні домагання, визначальними є: культурно-історичні, політичні, економічні, соціальні і правові чинники. До чинників, що суб'єктивно обумовлюють домагання, можна віднести сукупність психічних процесів. Структура домагань також є складною і містить декілька компонентів: зміст, суб'єкт і об'єкт. Зміст домагання має дві сторони – внутрішню і зовнішню. Внутрішню утворює активність, готовність суб'єктів до зовнішніх дій. Другу сторону – самі дії, які здійснюють суб'єкти з метою реалізації, втілення в життя своїх інтересів та задоволення потреб.

1.3. Зміст політико-правової свідомості особистості

Як вже зазначалося у попередньому параграфі основними смисловими одиницями, що відображають сутність політики і права в буденній свідомості сучасної молоді є:

- свобода як усвідомлення прав у певній соціальній реальності (визнання самоцінності особистості);
- довіра (як очікування від політико-правових інститутів добропорядності, доброчесності, відповідальності, вірності зобов'язанням);
- справедливість (як ціннісні орієнтири політики і права);
- закон як основа підтримання безпеки (усвідомлення захищеності).

Отож звернемося до аналізу цих понять.

Свобода як усвідомлення прав у певній соціальній реальності (як визнання самоцінності особистості)

Проблема *свободи* більше двох з половиною тисячоліть є предметом уваги вчених у галузі філософії, права, політики, соціології та психології. Бажання свободи є настільки фундаментальним, що йому приділяють увагу всі світові релігії, що висувають ідею порятунку, тобто обіцянку свободи від підпорядкування зовнішньому пануванню після життя земного. Дослідники феномену свободи зазначають його багатозначність. Ця обставина обумовлює широку палітру підходів до його вчення: аксіологічний, гносеологічний, ціннісний, психологічний, як соціальну та культурну проблему, тощо.

Психологія має власну традицію вивчення феномену свободи. Так у зарубіжних психологічних дослідженнях активне вивчення проблеми свободи розпочалося в середині ХХ століття. Це було пов'язано, у першу чергу, з поширенням гуманістичної та екзистенціальної психології, в яких свобода пов'язується з позитивним образом людини й розглядається як важлива умова повноцінного існування особистості (А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, Е. Фромм, І. Ялом та ін.). В радянській психології найбільш значущі ідеї належать

С. Л. Рубінштейну, який розглядав свободу як особливе ставлення людини до себе і світу, що визначає спосіб її існування та Г. С. Костюку, який вбачав у свободі здатність особистості до саморозвитку і самотворчості. Серед сучасних дослідників варто згадати відомого вітчизняного психолога В. О. Татенка який розглядає свободу як здатність поставати суб'єктом, автором власних дій і власного життя і російських вчених – Д. О. Леонтєва (як форма саморегульованої активності особистості) і О. І. Кузьміну (як усвідомлення та змінювання меж власних можливостей).

Не маючи на меті детального аналізу існуючих теорій свободи, ми все ж зауважимо, що у науковому дискурсі поняття свободи має декілька вимірів: свобода як самовизначення; свобода як діяльність за відсутності обмежень; свобода як здатність і доступність вибору; свобода як бажання чи небажання бути вільним, свобода як відповідальність тощо.

Поза сумнівом, поняття свободи є універсальним за своїм змістом і значенням. Але в нашому дослідженні зосереджено увагу не на свободі взагалі, як на властивості людини, не на її універсальних характеристиках, що є предметом філософського пізнання, а на свободі як моменті політики і права і як формі вираження соціальної реальності, а точніше політико-правової реальності. У цьому зв'язку значний інтерес викликала концепція Х. Арендт, в якій свобода розглядається як свідоме протиставлення будь-якому соціальному тиску – альтернатива “приватності” як іманентного стану особистості державно-політичному впливу і “підпорядкуванню”. Свобода для Х. Арендт є не прагматичним сенсом, а виявом людської активності, продуктом комунікації [4, с. 151-180].

У своєму граничному вираженні свобода є універсальною характеристикою будь-якої соціальної системи з точки зору її відкритості. Відкритість системи пов'язана з реальною можливістю її існування і багатозначності зв'язків. З одного боку, свобода є виходом за межі заданих

правил, на основі яких вирішуються проблеми в кожній окремій ситуації і на основі яких здійснюється вибір між декількома можливостями. З іншого – свобода означає здатність долати тиск ірраціональних спонукань.

Свобода має пограничний характер, оскільки пов'язана з вибором позитивної або негативної позиції по відношенню до права і політики в цілому. Неодмінною умовою правової свободи є визнання самоцінності кожної особистості (і в розумінні наших респондентів також). Вимога свободи виявляється нічим іншим, як прагненням підвищити віру в самого себе, у свою значущість і цінність. Як відомо, визнання цінності особистості (як її права і свободи) пов'язане з цілком конкретними епохами розвитку суспільств і змінює (чи доповнює) в суспільній свідомості ідею підлеглості особисті інтересам цілого, долає думку про готовність розчинятися в загальній справі. Але якщо право в змозі функціонувати як в умовах свободи особистості, так і при її відсутності – а історія є свідченням такої можливості – то, значить, і в цьому сенсі свобода не може вважатися початковою і іманентною. Свобода лише з одного боку є зовнішньою умовою реалізації права. З іншого – вона є внутрішнім станом узгодженості людини з дійсністю, як наявну “згоду на неї”. Тобто можна говорити про внутрішню свободу.

З психологічної точки зору внутрішню свободу можна розглядати як феномен смислового переживання особистістю своїх відношень зі світом. Внутрішня свобода як феномен, містить у собі смислові одиниці досвіду, на основі яких особистість виявляє себе як активного суб'єкта. Саме на цій основі особистість виявляє власну активність.

Людина зовні вільна, коли її дії виявляються невимушеними. Проте в політико-правовому сенсі вона вільна тільки тоді, коли займає місце в певній соціальній структурі, є суб'єктом політико-правових відношень. Внутрішньою свободою особистості, як політико-правового суб'єкта, є спрямованість на

свободу як цінність та активність зусиль, що докладаються для досягнення свободи.

Факт свободи розуміється не як умова втілювання прав в дійсність, а як проявлена особистістю активність у досягненні політико-правових цінностей. Лише за таких умов, політико-правовий суб'єкт набуває справжньої автономності та справжньої свободи. Нагадаємо, що правовий сенс має не сама свобода, а її міра. Якщо ми говоримо про реальну свободу у зв'язку з дійсним правом, а не про свободу в принципі, то маємо на увазі реальну соціальну свободу, що визначає зміст і межі права, яке є формою політичної організації суспільства. Усвідомлення “несвободи”, примусу є наслідком визнання чужої волі, чужих домагань і влади. Це суперечить самій ідеї правого демократичного суспільства. Ф. А. Хайек пише: “Одна з аксіом традиції свободи полягає в тому, що примус стосовно людей дозволяється лише в тих випадках, коли він необхідний для забезпечення загального добробуту або громадського блага” [25, с. 11] Свобода є дійсністю права, тобто право може існувати тільки в умовах реальної свободи людини. Навпаки, за відсутності свободи право стає неможливим. Право як міра внутрішньої свободи орієнтоване на активного соціального суб'єкта який взаємодіє з навколишнім світом. Свобода, яка проявляє себе тільки як здатність реалізувати власну волю, тобто проявити свою незалежність, є по суті політичною свободою, а не правовою.

Як відомо, свободи “взагалі” не існує. Будучи властивою соціального суб'єкта, як можливість його самовизначення і активності, вона набуває сенсу свободи політичної. Тобто свобода, як свобода реальна і соціальна, є категорією політичної свідомості. А право, яке розгортається в контексті ідеї свободи, є елементом політичної організації суспільства. Можна сказати, що право окреслює простір свободи. Дж. Локк писав, що свобода полягає в тому, щоб йти за своїм власним бажанням у всіх випадках, коли це не забороняє закон [15]. Але закон не єдиний обмежувач свободи. Ще одним регулятором свободи є

відповідальність. Вивчення політико-правової свідомості з необхідністю звертає нашу увагу на аналіз свободи як відповідальності. Зазначимо, що філософському дискурсу також притаманне розуміння свободи як відповідальності. Наприклад, Ж.-П. Сартр вважав, що людина завжди мусить бути відповідальною за своє буття. А відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком [19]. Схожу думку має І. Ялом, який акцентує увагу на персональній відповідальності. А нідерландський філософ Л. Хейде вважає, що перехід від абстрактної можливості свободи до справжньої сутності свободи є можливим лише завдяки відповідальним соціальним зусиллям особистості [26].

Функція відповідальності як соціальної категорії полягає в активізації соціальної поведінки людини, оскільки її вступ у сферу різноманітних стосунків вимагає від активного прояву відповідальності на основі розуміння суспільної важливості і сенсу своєї діяльності. У психології під відповідальністю розуміють здійснюваний в різних формах контроль над діяльністю людини з точки зору виконання нею прийнятих норм і правил. Психологічною передумовою відповідальності є можливість вибору або свідомо перевага певної лінії поведінки. Найбільш точним і повним для нас видається визначення К. А. Абульханової-Славської, яка під відповідальністю розуміє самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених суб'єктом. Вона виступає як ідеальне уявне моделювання суб'єктом відповідальної ситуації, її меж і рівня складності, а потім практичного здійснення [2]. Зовнішніми регуляторами відповідальності виступають правові і моральні норми, що склалися в суспільстві і реалізуються в кожній з його підсистем.

Право і політика повинні ґрунтуватися на *довірі*, у своїй достовірності без довіри вони просто не існують. На основі системи довіри, що склалася, вибудовуються договірні стосунки, різного роду взаємні зобов'язання. На основі довіри складаються принципи, що становлять систему правил взаємодії

всіх соціальних суб'єктів. Можна з упевненістю говорити про те, що суспільство функціонує як система багаторівневої взаємної довіри. Довіра лежить в основі більшості процесів соціальної, в тому числі політико-правової взаємодії, становить найважливіший момент соціального управління на всіх рівнях. Довіра – основа для припущень доброчесності, чесності, громадянськості, правослухняності членів суспільства і легітимізації влади. Основна складність вивчення довіри і недовіри полягає в тому, що вона проявляється в різноманітних формах і видах, які розрізняються по своїх підставах і умовах виникнення, динаміці і функціях в життєдіяльності особи, групи або суспільства в цілому [27]. Дослідники виділяють низку факторів, що впливають на довіру. До них відносять: визначеність норм, соціальну стабільність, підзвітність влади, дотримання прийнятих зобов'язань, недоторканість і автономність членів суспільства тощо [27, 28].

Ми визначаємо *довіру* у політико-правовому контексті – *як метаставлення суб'єкта, яке ґрунтується на передбачуваності ним позитивності або негативності, що обумовлює успішність або неуспішність його взаємодії у політико-правовому просторі*. В психології ставлення розглядається як внутрішня сторона зв'язку людини з дійсністю, яка змістовно характеризує особистість як активного суб'єкта, як усвідомлено обрану позицію суб'єкта [17]. В контексті нашого дослідження найбільш значущими детермінантами формування довіри є, на наш погляд, активність суб'єкта і усвідомленість. В залежності від активності та усвідомленості політико-правового суб'єкта ми виділили *активну* або *пасивну* довіру. Активна довіра спонукає суб'єкта до взаємодії у якості партнера, який має не лише права, але й відповідальність. Такий суб'єкт є не лише правослухняним, але й здатним чинити опір утиску власного права у правовий спосіб.

Пасивним проявом довіри можна вважати терпіння. Наголосимо, що пасивність довіри – це не завжди її негативна характеристика. Пасивна довіра

може бути притаманна демократичним, розвинутим суспільствам, в яких досягнуто суспільних компромісів. В таких суспільствах пасивна довіра є свідомим уникненням протистоянь. У суспільствах з “молодою демократією”, до яких можна віднести і українське суспільство, *дефіцитарність політико-правової свідомості обумовлена, зокрема, не оптимальним співвідношенням довіри і недовіри*. Загалом можна виділити політико-правові культури, що виростили на активних проявах взаємної довіри в суспільстві, і культури, в яких традиційно переважають пасивні прояви довіри.

Свою довіру до реальної політики і права політико-правовий суб’єкт може пов’язувати з очікування від політико-правових інститутів та персоналій добропорядності, доброчесності, відповідальності, вірності зобов’язанням. Але за відсутності власної активності у політико-правовій сфері, довіра може перейти в близьку (але зовсім з іншим змістом) форму – довірливість. Ознаки довірливості можна спостерігати в українському суспільстві, які виявляються у схильності до необґрунтованих сподівань на щирість обіцянок тих чи інших політичних сил, окремих політичних та владних персоналій. Необґрунтованість сподівань породжує ситуацію, коли замість законних прав суспільство отримує лише обіцянки або права стають “дарованими” владою або чиновниками.

Справедливість (як ціннісні орієнтири політики і права). Концептуалізація феномену “справедливість” бере свій початок у працях античних філософів і знаходить своє продовження в доробку видатних філософів доби Відродження та Нового часу (про що докладно йшлося у першому параграфі). Феномен справедливості, у всій його складності та розмаїтті, завжди привертав увагу дослідників. Так, дореволюційний період розвитку вітчизняної філософсько-правової науки можна охарактеризувати як період етико-юридичних досліджень, у яких «справедливість» розглядали як морально-правову ідею (М. М. Алексєєв, І. О. Ільїн, В. С. Соловйов). У радянську добу активно вивчали морально-етичний та соціально-філософський

аспекти справедливості (С. І. Григор'єв, В. Є. Давидович, І. А. Перелигін, В. В. Степанян та ін.). Загальнотеоретичні питання взаємозв'язку права та справедливості досліджували відомі правники Л. Г. Грінберг, О. І. Єкімов, А. І. Новиков та ін. Вагомий унесок у розуміння феномена «справедливість» зробили зарубіжні дослідники – Ж.-Л. Бержель, Д. Ллойд, П. Рікер, Дж. Ролз, Ф. А. фон Хайєк, О. Хьоффе та ін. Не залишається поза увагою проблема справедливості в сучасній українській філософській та соціально-правовій думці. Вітчизняні філософи А. Бичко, І. Бичко, В. Воловик, М. Дмитрієва, А. Добролюбський аналізують проблеми становлення справедливості в межах дискурсу через аналіз феномена історичної свідомості, або в межах онтологічної та ціннісної парадигми соціального дискурсу, як це роблять А. Єрмоленко та О. Москаленко. Зв'язок категорій справедливості та законності розглянуто в дослідженнях В. В. Самохвалова, І. В. Строкова та ін.

Вагоме місце феномен «справедливість» займає в психологічній науці. Так вивченням характеру, місця і ролі справедливості у свідомості займалися Ж. Піаже, Л. Колберг, О. М. Здравомислов, Л. І. Анциферова та ін. На дослідженнях індивідуальних відмінностей в уявленнях про справедливість зосередили свою увагу D. Arbach, L. Goldberg, M. Gollwitzer, M. J. Lerner, J. Maes, D. T. Miller, L. A. Peplau, Z. Rubin, M. Schmitt, P. Tetlock, та ін. Стратегії відновлення справедливості, а також зв'язках справедливості з різними соціальними феноменами вивчали Дж. Мацумото, S. Brams, M. Deutch, R. Folger, J. Greenberg, R. Gohen, K. Leung, M. Lerner, G. Mikula, W. Stephan, H. Triandis, M. Wenzel та ін.

Аналіз наукових джерел дозволив зробити висновок, що справедливість належить до найважливіших соціальних цінностей, є одним з головних критеріїв оцінювання взаємодії та відіграє суттєву роль у найрізноманітніших відносинах – від особистісних до суспільно-політичних.

Уявлення про справедливість формується в процесі соціальної взаємодії, взаємообміну діяльністю та її результатами. Люди керуються своїми уявленнями про справедливість, коли оцінюють інших і взаємодіють з ними. Поняття “справедливість” також пов’язане з усвідомленням міри та критеріїв зіставлення дій одних людей щодо інших або державних інституцій щодо різних категорій громадян. У найбільш загальному вигляді справедливість можна визначити як *об’єктивну властивість соціальної системи з погляду її ставлення до особистості*. Відображенням цієї властивості є усвідомлення, почуття справедливості, яке характеризується задоволеністю або незадоволеністю тих чи інших потреб, ставлень, відносин і т. п.

Коли йдеться про справедливість, то завжди постає питання про відповідність конкретних суспільних норм загальноновизнаним соціальним принципам, і, в цьому розумінні, справедливість виконує регулятивну функцію. Загалом поведінка соціального суб’єкта спрямована на утвердження такої форми суспільного життя, яка відповідає його інтересам та потребам. Саме залежно від оцінювання задоволеності/незадоволеності своїх інтересів та потреб, стосунків, які при цьому складаються, вибудовується поведінка суб’єкта. Міра відповідності та її характер залежать від конкретних історичних, соціально- економічних та суспільних умов. У цьому сенсі можна говорити про відносний характер справедливості, а враховуючи те, що кожне суспільство розвивається, – про динамізм ідеї справедливості. Можна з упевненістю стверджувати, що зміст ідеї справедливості, тобто певних уявлень, які існують у суспільній свідомості, не є абсолютним для всіх часів та всіх суспільств. Дослідники виділяють низку функцій уявлень про справедливість, а саме *функції оцінювання та контролю, регуляції поведінки, збереження цілісності соціальної групи, впливу на емоційний стан та на процеси соціального пізнання*.

Чи не найважливішою функцією уявлень про справедливість є регулятивна функція. Ідея про регулятивність уявлень про справедливість

належить Дж. Адамсу, Г. Левенталю, І. Уолстеру. Так, справедливість у спілкуванні вони зводять до традиційної послідовності: оцінювання справедливості взаємодії актуалізує атитюди учасників взаємодії, які відтак впливають на наміри та реальну поведінку. Подальший аналіз досліджень уявлень про справедливість і несправедливість показав, що ці уявлення у представників різних соціальних груп істотно відрізняються та мають певні культурні особливості (К. Лейнг, В. Дж. Стефанта ін.). Таким чином, можна зробити висновок, що суб'єктом уявлень про справедливість є соціальна група, яка виробляє, конструює ці уявлення відповідно до пріоритетних для неї цінностей, норм, звичаїв та традицій.

В найбільш відомих психологічних концепціях справедливості поняття справедливості використовується переважно у двох значеннях: як ставлення до людей відповідно до загальних моральних принципів та як ставлення до моральних прав людини. Моральні права людини тісно пов'язані з принципами справедливого поводження з нею. Можна сказати, що для людини справедливим є те, на що вона має право, а ще точніше – це її очікування щодо дотримання моральних прав у порівнянні з іншими. Вони визначаються особливостями конкретної ситуації, в якій людина перебуває, та її належністю до певної соціальної групи.

На очікування справедливості впливає ставлення до природних прав людини, які є універсальними і не залежать від соціального статусу чи ситуації. Ідеться про природні права людини, що відображають певні принципи справедливості щодо ставлення держави до людини. У теоретичному природному праві поняття про права людини фіксують певні норми політичної справедливості. Ставлення людини до своїх прав конституює певні очікування справедливості і може бути показником моральної оцінки державних та правових інститутів, критерієм оцінювання політичної справедливості.

В основі психологічного механізму переживання почуття справедливості/несправедливості щодо права і держави лежать уявлення про рівність/нерівність у порівнянні з іншими членами суспільства (або представниками інших соціальних груп) у царині розподілу юридичних прав і ступеня соціальних свобод, що надаються владою і законом. Уявлення людей про справедливе/несправедливе у сфері політико-правових відносин пов'язані в їхній свідомості з конкретними правовими настановами та політичними поглядами (настановами щодо держави та форми політичного устрою). Почуття несправедливості виникає тоді, коли порушується імпліцитний контракт – не виправдовуються очікування, коли почуття несправедливості переживається як результат невиконаного завченого очікування (Л. Фербі). Але індивідуальні (групові) стандарти справедливості залежать не лише від очікувань, які індивід (група) засвоює з навколишнього середовища.

З позицій соціальної психології згода членів суспільства підпорядковуватися владі залежить від їхньої довіри до певних форм суспільного й політичного устрою і виражається в панівних соціальних настановах на легітимність суспільного устрою. Способи легітимізації, які використовуються політичною владою, залежать від соціальних настанов на справедливість (очікування справедливості), що значною мірою визначаються особливостями політичної соціалізації. Сама ж політична соціалізація залежить передусім від типу суспільства і встановленого політичного режиму. Очевидно, що в суспільствах з різними типами політико-правової культури політичною владою будуть застосовуватися різні способи легітимізації – формування переважаючих соціальних настанов на легітимність суспільного устрою, тобто будуть існувати різні критерії справедливості для його оцінювання. Але справедливим є і зворотне, коли розвиток і застосування універсальних принципів справедливості в суспільній свідомості, що ґрунтуються на дотриманні природних прав людини, формує

певний, панівний у цьому суспільстві (групі), стандарт справедливості, який формує певні очікування політико-правової справедливості в стосунках з державою.

Закон як основа підтримання безпеки (усвідомлення захищеності). Як відомо, об'єктивним регулятором суспільних відносин є право, а закон формою вираження права. Тривалий час серед науковців точаться дискусії стосовно їх розмежування. У якості аргументу стосовно необхідності такого розмежування вчені висловлюють думку про те, що це не просто методологічний прийом. Такий аналіз має глибокий гуманістичний сенс, бо дозволяє констатувати, що право як зміст закону виступає критерієм його якості. Завдяки праву ми маємо можливість відрізнити закони правові від неправових, справедливі від несправедливих, гуманні від негуманних.

Як відзначає В. М. Селіванов «Однією з методологічних проблем вітчизняних філософії і теорії права є проблема співвідношення права і закону. Вона певним чином репрезентує собою ту предметну сферу праворозуміння (від ідеї і поняття права як об'єктивної функції соціального регулювання до розуміння юридичного закону як творіння держави), яка може бути адекватно осмислена і змістовно розгорнута у вигляді послідовного системного філософського вчення. Йдеться, зокрема, про знання як внутрішньої, в тому числі моральної, обумовленості упорядкованої поведінки людини, так і про її зовнішні обмежуючі чинники, серед них вимоги, що сприяють досягненню загального суспільного блага» [20, с. 56].

Все розмаїття поглядів на співвідношення права і закону можна об'єднати у три основних підходи. Прибічники першого підходу ототожнюють право і закон. Їх основний аргумент полягає у тому, що право набуває життя, лише стаючи законом, отже, поза законом права бути не може. Інша точка зору полягає в твердженні, що право не можна зводити лише до норм, оскільки воно включає і природне право (передусім, соціально-правові домагання людини),

що не обов'язково фіксується в законах. Третій підхід наполягає у тому, що, оскільки право - це продукт суспільства, а закон – продукт держави, то право не буває неправим, тоді як закон може бути і правим, і неправим, маючи залежність, передусім, від державної влади.

Юридичні і філософські теорії завжди, в той чи інший спосіб, пов'язують право і закон. У буденній свідомості наших респондентів (молодь – 18-25 років) право ототожнюється з законом, який, на їх думку, забезпечує правопорядок і є засобом легітимізації влади. Контекст розуміння ними закону – це “моя захищеність”, умова життєдіяльності і в цьому сенсі закон є благом. Тобто закон оцінюється з точки зору корисності, правильності і неправильності. Але правильність і не правильність, як атрибути політико-правових стосунків, оцінок, приписів тощо, не ідентичні таким раціональним характеристикам, як істинність і хибність, що притаманні науковій (теоретичній) політико-правовій свідомості. Але хороша новина полягає в тому, що первинною в змісті суджень про правильне і неправильне завжди залишається ціннісна характеристика реальності, оцінка того, відповідають ті або інші дії і стосунки нашим потребам, існуючій політико-правовій системі, суспільним вимогам. Проблема правильного і неправильного є початково раціональною. І все ж, вибір на користь закону не є смисловою обумовленістю, а його вимушеністю (атрибутивністю).

У свідомості молоді закон асоціюється з обов'язком і примусом (повинністю – “ти мусиш”). Політико-правова реальність виступає смисловим і діяльнісним полем, на якому здійснюється соціальне життя людини в його повноті і цілісності. Але якщо в домаганні завжди, так або інакше, присутня деяка потреба (іншими словами, потреба виступає матеріально-психологічною основою домагання), то для обов'язку потреба вже не є іманентною характеристикою. Обов'язок неможливо вивести з потреби. Обов'язок і потреба мають бути розглянуті як взаємозв'язані, але цілком самостійні і самодостатні

форми спонукання до дії. Якщо в потребі, у тому числі, і в політико-правовій, затверджується або розвивається до певного рівня насущність домагання, а сама вона розвивається до міри необхідності – і з цієї миті з'являється як обов'язковість, що набуває нормативної форми, – то в обов'язку насущність сама по собі, не помітна. Обов'язок є зовнішньою формою як і для істотного, і для несуттєвого, і для насущного. І саме з цієї причини обов'язок є правовим феноменом. Обов'язок, на відміну від потреби або будь-якого іншого психологічного явища, виступає характеристикою виключно суспільного буття людей. Суспільне буття, як вже було сказано, є принципово надмірним. У феномені обов'язку ця надмірність відбита безпосередньо, виразно. Це є ще одним свідченням, що обов'язок відносно звільнений, якщо не відірваний, від потреби як актуалізованої необхідності. Будучи вимогою, обов'язок є зовнішньою формою визнання домагання як права, тому він лише відносно пов'язаний зі змістом спонукання до дії. У логіці саморозвитку феномену вимоги закладена тенденція до самодостатності, до чистої форми, що має усі атрибути соціально цінної дії або відношення. Ця соціальна цінність виявляється необхідним припущенням, але зовсім не завжди – дійсністю. Зміст суспільної вимоги є принципово істотним в моральному аспекті. Небайдужість і істотність змісту обов'язку зв'язується правосвідомістю з іншою формою вираження визнання домагання – з повинністю. Якщо словосполучення “ти повинен” є лише звичною формою висловлювання вимоги, то думка про повинність (про те, що “мусить бути”) пов'язана з тими станами речей, з такими суспільними станами або з такою діяльністю, які, представлені лише в загальному вигляді, як *бажане* і *належне*. Що саме необхідно робити, як саме слід виконати свій обов'язок або реалізувати своє право, в яких конкретних ситуаціях треба керуватися міркуваннями про належне, в даному випадку не прояснено. Обов'язок, стаючи власне правовою формою закріплення визнаності домагань безпосередньо виявляється у відповідальності і вимогах. Останні і

складають регулятивну основу права як форми об'єктивованого правового буття.

У соціальній практиці, як правило, стадія згоди (ґрунтованої на самостійності і добровільності, на внутрішній вимушеності) втрачається, поглинається моментом обов'язку. Вимивається і творче, ініціативне, суб'єктивно-активне, внутрішньо відповідальне начало правових стосунків соціальних суб'єктів, але зберігається і культивується, наприклад, потенційно наявна мотивація до взаємодії. Обов'язок є характерною особливістю готовності суб'єкта вступити у світ соціальних зв'язків. У чому цей стан виражається? По-перше, в даному смисловому контексті обов'язок з'являється як необхідність відстоювати своє право, наполягати на ньому. Підкреслимо – не реальна можливість відстоювати права, а внутрішня мотивація до цього. Обов'язок – вимушеність мого права. Але це не все. Обов'язок свідчить про неможливість відмовитися від свого права і домагання на нього. Я не лише наполягаю на праві, але і не можу від нього відмовитися, уникнути, усунутися від його пред'явлення. Висловлена думка в змозі допомогти дещо інакше оцінити можливості і спрямованість різних форм організації правової регуляції. Так, для системи правового регулювання, що виходить з дозвільного принципу, обов'язок як якість політико-правового суб'єкта не актуальний. Обов'язок існує в цій системі тільки як наслідок зіткнення домагань різних правових суб'єктів. Актуальним же є зовнішній примус. Для системи регулювання, що спирається на заборонний принцип, актуальним виявляється саме те, чи здатен суб'єкт реалізувати себе на такому рівні, коли він набуває якості самостійної, соціальної одиниці, тобто особистості, до якої, власне, і апелює суспільство. *Обов'язок, зрозумілий як внутрішній стан суб'єкта, складає усвідомленість прав.*

Таким чином, можна зробити висновок, що зміст буденної політико-правової свідомості хоч і не є чітко структурованим, однак досить адекватно відображає сутність політики і права та їх регулятивну функцію.

Література до розділу

1. Абульханова-Славская К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова-Славская, Т. Н. Березина. – Санкт-Петербург, 2001. – 304 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Типология личности и гуманистический подход / К. А. Абульханова-Славская // Гуманистические проблемы психологической теории. – Москва, 1995.– С. 27– 48.
3. Аквинский Фома. Сумма теологии / Фома Аквинский. – К.: Ника-Центр, 2008. –536 с.
4. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арндт. – К: Дух і Літера, 2002. 323 с.
5. Аристотель. Политика / Аристотель. – Москва: АСТ, 2010. – 400 с.
6. Белик А. А. Культура и личность. Политическая антропология. Этнопсихология. Психология религии. Учебное пособие. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 378 с.
7. Бельская Я. Л. О некоторых подходах к концепции прав человека / Я. Л. Бельская. – Москва, 1991. – 151 с.
8. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Томас Гоббс. – Москва: Харвест; АСТ, 2001. – 304 с.
9. Доватур А. Политика и политики Аристотеля / А. Доватур. – Москва. – Ленинград : Наука, 1965. – 393 с.
10. Заиченко Г. А. Джон Локк / А. Г. Заиченко. – Москва: Мысль, 1973. – 206 с.

11. История политических и правовых учений / под ред. В.П. Малахова. –2-е изд., перераб. и доп. – Москва: ЮНИТС, 2007. – 319 с.
12. История философии в кратком изложении / под ред. И. И. Богута. – Москва: Мысль, 1991. – 591 с.
13. Козлихин И. Ю. Идея правового государства. История и современность /И. Ю. Козлихин. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 137 с.
14. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – Москва: Институт психологии РАН, 2008. – 564 с.
15. Локк Дж. Сочинения в 3-х томах. Т. 1 / Джон Локк; под ред. И. С. Нарского, А. Л. Субботина. – Москва: Мысль, 1985. – 621 с.
16. Малахов В. П. Природа, содержание и логика правосознания: автореферат дис. ... доктора юридических наук : 12.00.01 / Моск. акад. МВД РФ. – Москва, 2001. – 54 с.
17. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В. Н. Мясищев; ред. А. А. Бодалёва. – Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 456 с.
18. О свободе // Антология мировой либеральной мысли (первая половина XX века) / пер. с англ. А. Н. Неведомского. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 288—392.
19. Сартр Ж. П. Стена: Избранные произведения. – Москва: Политиздат, 1992. – 480 с.
20. Селіванов В. М. Право і закон (філософський погляд на співвідношення права і закону) / В. М. Селіванов // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 51-62.
21. Смирнова М. Г. Социальные притязания как основа права / М. Г Смирнова // Ленинградский юридический журнал, 2017. – № 4 (50). – С. 9-23.

22. Смирнова, М.Г. Социальные притязания как средство устранения коллизий в праве / М. Г Смирнова // Ленинградский юридический журнал, 2017. – № 1 (47). С. 20-30.
23. Титаренко Т. М. Домагання особистості в контексті ефективного життєздійснення / Т. М. Титаренко // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – С. 3-12.
24. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – Москва: Республика, 1992. – 511 с.
25. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. – Т. 2. Міраж соціальної справедливості. /Пер. з англ. – К.: Сфера, 1999. – 200 с.
26. Хейде Л. Осуществление свободы. Введение в гегелевскую философию права / Пер. с нидерл. А. К. Игнатенко. – Москва: Гнозис, 1995. – С. 67-92.
27. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположники критической философии права и государства: пер. с англ. / Отфрид Хеффе. – Москва: Гнозис; Логос, 1994. – 319 с.
28. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А.Н. Чанышев. – Москва: Высш. шк., 1991. – 512 с.
29. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира / Б. Н. Чичерин – Санкт-Петербург: Лань, 1999. – 336 с.
30. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991.– С. 174.

II. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Методологічні засади дослідження проявів та чинників становлення ППС

Політико-правова свідомість розглядається нами як процес і результат активного відображення (конструювання) особистістю політико-правової дійсності та створення смислової основи власних політико-правових виборів. Функціями свідомості в такому широкому її розумінні є відображувальна та породжувальна [4, с. 162]. Відображувальна функція ППС полягає у створенні змістових ставлень особистості до себе та до політико-правової дійсності; породжувальна – у перетворенні ситуації та перетворенні себе як суб'єкта вибору.

Проявами розвитку ППС традиційно вважаються такі соціально-психологічні феномени як «політична і правова культура», «політична і правова ідентичність», «політико-правова компетентність», «громадянська зрілість» тощо. Для задач нашого дослідження необхідним є уточнення того психологічного вмісту, який вкладається науковцями в означені поняття, та співвіднесення цих різновимірних проявів ППС в єдиному семантичному просторі.

Політико-правова культура – це одна із складових духовної культури суспільства. ППК становить собою зафіксований у законах, звичаях, традиціях політичний досвід суспільства, досвід взаємодії громадян із суспільством та органами влади. На етапі модернізації суспільства, коли змінюється політична система і норми законодавчої регуляції суспільного життя, необхідними стають і зміни усталених в соціумі способів відображення політико-правової дійсності, створення нових моделей участі у політичному житті суспільства. Коли старі культурні зразки втрачають свій адаптаційний потенціал, вони, все-одно, не зникають безслідно: їхня регулююча функція проявляється в тому, чого

громадяни очікують від влади, як оцінюють її діяльність, як взаємодіють з владними органами та інститутами. Отже, навіть в ситуації політичних потрясінь та правових колапсів будь-яке суспільство залишається носієм свого політико-правового досвіду, суб'єктом політичної культури. В цьому сенсі не може існувати «некультурного» суспільства, бо політична культура і влада, як зазначає М. Фуко, імпліцитно присутня в будь-якому феномені соціального життя, впливаючи (безпосередньо чи опосередковано) на дії, думки чи інтенції громадян.

У сучасній політології розробляється поняття «політичної культури особистості» [8, 47, 49], яке конструюється як феномен привласнення певним членом суспільства культурних традицій, норм та зразків розв'язання політико-правових проблем. В умовах існування в державі усталеної системи суспільних уявлень про політичний процес і про належні форми політичної діяльності, визначення «політичної культури особистості» може здійснюватися шляхом порівняння індивідуальних переконань, цінностей та способів поведінки досліджуваного з прийнятими в соціумі зразками. В результаті буде отримано певний висновок про ступінь подібності індивідуальних та суспільних конструктів політико-правової дійсності: наскільки даний суб'єкт інтеріоризує норми політичної культури суспільства. Саме в цьому сенсі можна визначати «рівень політичної культури» особистості.

В ситуації стрімких трансформацій суспільства, коли змінюються і інституалізовані і неінституалізовані норми владно-підвладної взаємодії в соціумі, стає неможливим виділення тих загальноприйнятих зразків, відносно яких можна визначати рівень політичної культури індивідуальних чи групових суб'єктів. Коли суспільство «експериментує» з множинністю варіантів розбудови своїх взаємовідносин з владою, індивідуальна особистість мусить визначити (а вже потім підтримувати і змінювати) свою власну позицію щодо політико-правової дійсності. Результатом такого самовизначення (ідентифікації

себе відносно політико-правової сфери життя) є політична (або політико-правова) ідентичність особистості.

Політико-правова ідентичність. На відміну від поняття «політична культура особистості», яке відображує ступінь засвоєння індивідом усталених в суспільстві культурних норм і зразків, поняття «політична ідентичність» описує специфіку здійсненого особистістю вибору своєї моделі політичної дійсності з множини тих моделей, що пропонує соціум. Ідентичність особистості розглядається як гіпотетична психологічна структура, що феноменологічно проявляється через патерни розв'язання людиною проблем; і в самому широкому сенсі становить собою суб'єктивну концептуальну модель «Себе-у-світі» (Дж. Марсія, Т.М. Титаренко, К. Роджерс). Політико-правова ідентичність особистості це специфічний зріз «Я-концепції», що об'єктивується при розв'язанні людиною проблем у політико-правовій сфері життя. Будь-яке наукове дослідження особливостей «Я-концепції» людини може здійснюватися лише через вивчення способів розв'язання нею певних життєвих завдань, оскільки «потенційне психічне» проявляється в процесі функціонування особистості.

Якщо об'єктом наукового дослідження є специфіка самовизначення особистості в політико-правовій сфері життя, то предметами дослідження можуть виступати:

а) структурно-змістові особливості суб'єктивної моделі себе-у-світі: специфіка ментальних репрезентацій суб'єктом політико-правової дійсності (структура і зміст тих уявлень і настанов, що реалізуються особистістю в певній комунікативній ситуації);

б) динамічні характеристики процесу конструювання суб'єктом комунікації смислових основ свого вибору (суб'єктивні стратегії розв'язання суперечностей між альтернативними варіантами смислоутворення);

в) «надситуативні», винесені з індивідуального життєвого досвіду, схильності особистості до здійснення певного типу життєвих виборів (інтеграція домінуючих ставлень людини до дійсності, яка часто актуалізується при розв'язанні суб'єктом політико-правових задач: лояльність, переконаність, активність, патерналізм, патріотизм, політико-правова компетентність, ціннісні пріоритети, тощо).

Іншими словами, якщо йдеться про способи розв'язання людиною життєвих завдань, то вивчення цих способів здійснюється наукою з позицій структурно-змістового, процесуального та феноменологічного підходів. Зазначені наукові підходи відрізняються постановкою базового питання, та дослідницькими методами, за допомогою яких ці питання розв'язуються.

Структурно-змістовий підхід. Основним питанням структурно-змістового підходу є питання про те, як розуміє, оцінює і переживає людина ті чи інші аспекти реальності. Відповідно, методом вивчення цієї суб'єктивної моделі реальності є різноманітні опитування респондентів про те, яким вони бачать наявний та бажаний стан політико-правової дійсності. Результатом таких досліджень виступають наукові знання про те, як відображується у свідомості громадян певні події та явища політичного життя суспільства та які моделі бажаного чи вірогідного майбутнього вони створюють.

Процесуальний підхід. Другий науковий підхід до вивчення способів політико-правового самовизначення особистості орієнтований на дослідження не стільки змісту набутої нею ідентичності, скільки на перебіг самого процесу ідентифікації. В цьому «процесуальному» підході базовим виступає питання про те, як суб'єкт вибору приходиться до того чи іншого рішення (як обходиться з протиріччями, що актуалізуються при смислоутворенні). Методом вивчення суб'єктивних стратегій смислоутворення є включене спостереження: дослідник і досліджуваний виступають учасниками спільної діяльності (інтерактивної взаємодії), в ході якої об'єктивуються прийняті ними патерни обходження з

неоднозначністю вибору. Результатом таких досліджень є наукове знання про способи розв'язання особистістю смислотворчих задач при здійсненні політико-правових виборів.

Згідно концепції повноцінного функціонування особистості, оптимальним способом смислоутворення є «освоєння» нею виявлених смислових суперечностей (створення особистісних смислів більш високого порядку, в яких протиріччя «знімаються») [5, 15, 26]. Іншими способами обходження з виявленими суперечностями є різноманітні варіанти «захисту від розвитку», за допомогою яких особистість створює ілюзію відсутності альтернатив вибору. Такі «психологічні захисти» об'єктивуються у самообмеженнях особистості на рівні перцептивних, когнітивних чи творчих можливостей [2, с. 76-120; 18; 41]. Перспективність процесуального підходу до дослідження феномену політико-правової ідентифікації особистості полягає в тому, що він розкриває психологічну природу суб'єктивних труднощів людини у конструюванні життєвих виборів і дає орієнтири для оптимізації процесу смислотворчої комунікації.

Феноменологічний підхід. Окрім характеристик суб'єктивного образу дійсності й індивідуальних способів його конструювання, наука вивчає також узагальнену схильність особистості посідати певну позицію у розв'язанні політико-правових проблем. Результуючими проявами таких особистісних схильностей виступають переживання і дії людини, що науковці категоризують як «патріотизм» [9], «патерналізм» [30, 37], «громадянськість» [23, 28] тощо. При тому, що ці феномени активно вивчаються в сучасній соціології, правознавстві, педагогіці і психології, досі залишається неоднозначним розуміння їхньої психологічної природи. З однієї сторони, їх трактують як психічні стани (почуття, переживання, настрої) [10, 17, 31], з другої – як психологічні утворення (особистісні якості, настанови, спрямованість) [28, 29, 62]; з третьої – обмежуються віднесенням їх до ідейних, моральних або

світоглядних цінностей [20, 25]. Відповідно, різняться і методи дослідження цих соціально-психологічних феноменів, і висновки про їх значення та про шляхи розвитку. Для того, щоб розв'язати ці суперечності, необхідно здійснити короткий екскурс в загальнопсихологічну теорію особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності [38].

Згідно цій теорії, ставлення людини - це не частина особистості, а потенціал її психічної реакції (переживань і дій) в зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактом дійсності. Поняття психічного ставлення представляє внутрішню сторону зв'язку людини з дійсністю, змістовно характеризує особистість як активного суб'єкта з його вибіркоким характером внутрішніх переживань і зовнішніх дій, спрямованих на різні сторони об'єктивної дійсності. Діяльність і поведінка однієї і тієї ж особистості в кожен даний момент визначаються її ставленнями до різних сторін дійсності, ставленнями, що впливають, в свою чергу, з історії розвитку особистості [38, с. 49].

Ставлення є цілісним, як і сама особистість. Розвиток особистості становить собою процес утворення її зв'язків з дійсністю, що ускладнюються, збагачуються, поглиблюються. Це – розвиток і ускладнення психічних процесів і формування досвіду – психічного потенціалу. Досвід здійснюється у формі накопичення: 1) знань; 2) навичок; 3) умінь; 4) ставлень. Всі чотири види потенційного психічного в тій чи іншій мірі характеризують особистість. Але, разом з тим, ясно, що особистість характеризують не знання, навички та вміння, а, як уже говорилося вище, ставлення. Дослідження особистості в її розвитку являє собою історичне вивчення особистості в динаміці її змістових ставлень [38, с. 149]. Це ж саме відноситься і до вивчення політико-правової свідомості особистості: предметом дослідження виступає динамічна система ставлень людини до відповідних аспектів дійсності.

Оскільки «ставлення існують між особистістю людини – суб'єктом і об'єктом її ставлень» [38, с. 149], то вони реалізуються (і можуть вивчатися) у ситуації взаємодії людини з олюдненим світом. І структурно-змістовий, і процесуальний підхід до вивчення ППС вивчають прояви особистісних ставлень людини до політико-правової дійсності: перший – змістові характеристики наявної системи ставлень; другий – способи конструювання цієї системи. Феноменологічний підхід орієнтований на вивчення надситуативних характеристик функціонування особистості як системи ставлень людини до дійсності: інтегральних властивостей системи, які зумовлюють типовий для неї сценарій розв'язання життєвих завдань (в нашому дослідженні – завдань політико-правового плану).

Найчастіше для категоризації цих феноменів у науці застосовується поняття «спрямованості» особистості, яке введено В. Штерном (W. Stern) (Richtungsdispositionen). «Характеристика особистості її спрямованістю є топографічно-векторною, в застосуванні до психології це означає домінуюче ставлення» [38, с. 150]. Вживання поняття «спрямованість» викликає питання не тільки про те, що є тим, на що спрямована людина, але і що саме спрямоване. Так, говорять про спрямованість смаків, поглядів, бажань, мрій, інтересів, симпатій, схильностей і т. п. Спрямованість інтересів – коректне поняття. Воно характеризує домінуючі інтереси особистості.

Але говорити про «спрямованість» особистості дуже складно: особистість багатогранно вибіркова. «Особистість має характеристики не лінійну і не площинну; якщо користуватися просторовою метафорою, особистість представляє не тільки тривимірну величину, як статуя, але, на відміну від неї, як все живе, вона динамічна і по-різному в різних системах змінюється в процесі життя. Характеристика особистості спрямованістю не тільки одностороння і бідна, але вона мало підходить для розуміння більшості людей, поведінка яких визначається зовнішніми моментами; вони не мають керма домінуючою

спрямованості. Ставлення людини різноманітні, а тому саме вони можуть розкрити різноманіття людської психіки» [38, с. 150].

Те ж саме можна сказати і про поняття «якість» особистості: кожна людина має цілу низку особистісних «якостей», що проявляються різними гранями в різних ситуаціях, і об'єднуються в нові композиції залежно від обставин ситуації в їх даності суб'єкту взаємодії. А оскільки одна й та сама особистісна «якість» проявляється в одних ситуаціях, і не проявляється в інших, то вона є не стільки «психологічним утворенням», скільки проявом того, як особистість конструює певну комунікативну ситуацію. Класичним прикладом того, що в ситуації опитування люди демонструють одні якості, а на практиці – протилежні, є експерименти С. Лап'єра, в яких у поведінкових проявах більшості досліджуваних не виявлялася «якість» расової нетерпимості, яку вони самі собі приписували.

Більш коректним для опису інтегральної схильності особистості до тих чи інших варіантів конструювання дійсності є, на наш погляд, поняття «особистісна позиція». Введене в психологію ще А. Адлером, це поняття «становить собою, по суті, інтеграцію домінуючих вибіркових ставлень людини відносно значимих для неї питань» [38, с. 150]. Якщо певні задачі вибору періодично встають перед людиною, то в кумулятивному плані можна виявити схильність особистості до вибору тієї чи іншої позиції у розв'язанні цих задач. Щодо задач самовизначення у владно-підвладних взаєминах, можна говорити про такі особистісні позиції, як «лояльність – критичність», «громадянська активність – пасивність», «схильність до автономії – патерналізму», «колективізм – індивідуалізм», «консерватизм – радикалізм» тощо.

Той факт, що це не «якості» і не «спрямованості» особистості, а саме її тимчасова тенденція обирати певну позицію у розв'язанні життєвих задач, підтверджується чисельними науковими дослідженнями, в яких показано

змінюваність цих тенденцій в залежності від соціальних, економічних чи політично-правових обставин життя спільнот [зокрема, 31, 73].

Близьким до поняття «позиція» є поняття «настанова», яке введено Л. Ланге, розроблялося в психологічній теорії «атитюдів» і активно досліджувалося школою Д. Н. Узнадзе. Поняття «настанова» відображує «психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації». Проте необхідно розрізняти «сенсо-моторні» настанови, які є «безособистісним» проявом інерції перебігу психічних процесів і можуть виробляються експериментально, і – поняття «особистісні настановлення». Д. Н. Узнадзе, який на прикладі сенсо-моторних настанов ілюстрував вплив «інерції минулого» на подальші реакції досліджуваних, визначав це поняття як «готовність особистості до певної обумовленої потребою діяльності, як механізм включення життєвого досвіду в теперішні реакції особистості» [60]. Така трактовка поняття «особистісні настановлення» прийнята в сучасній психології і включає разом з інерцією очікувань, також інтерпретацію теперішнього і прогнозування майбутнього [35]. В такому розумінні «настановлення» особистості є інтеграцією її домінуючих ставлень до дійсності, як і поняття «особистісна позиція».

Якщо ми виходимо з того, що психологічним вмістом «патріотизму», «патерналізму», «правового нігілізму» і т. п. є прояви того, які ставлення до дійсності реалізує людина при розв'язанні певної множини життєвих завдань (зокрема, завдань політико-правової ідентифікації), то це дозволяє солідаризувати різнопланові наукові трактовки цих феноменів. Оскільки суб'єктивні ставлення є латентним потенціалом переживань і дій людини в КС, то прояви цих ставлень можуть досліджуватися наукою і як переживання (стани, настрої) і як патерни поведінки (готовність до певних дій, сценарії взаємодії).

В наукових колах активно точиться дискусія про те, як розвиток політико-правової свідомості особистості пов'язаний з тими чи іншими її настановами. Наприклад, патріотична позиція особистості трактується не тільки як корелят її громадянської зрілості [39, 46], але і як компенсаторно-захисний спосіб підвищення відчуття власної цінності, спосіб зняття відповідальності за здійснювані політико-правові вибори [13, 17, 21]. Це ж саме стосується і «патерналізму», який розглядається в психології і як самообмеження особистісної автономії [19, 22, 34], і як закономірні очікування турботи від влади людьми, яких ця ж влада позбавила можливостей виживати власним трудом [7, 30]. В цих соціально-психологічних дослідженнях доведено, що «патерналістські настановлення» не корелюють з «особливостями ціннісних орієнтацій та структурою самоідентифікації особистості», а залежать від міри соціальної захищеності громадян. Так в умовах зростання корупції, інфляції, безробіття, податкового тиску на підприємницьку діяльність і т. п. безкінечно звужується можливість пересічного громадянина реалізувати свої конституційні права (на працю, житло, освіту, медицину, судовий захист тощо), а отже змушує його «відмовлятися від автономії».

Більшість з цих дискусійних теоретичних питань вдається зняти якщо виходити з того, що всі описані соціально-психологічні феномени становлять собою «інтеграцію домінуючих ставлень людини до дійсності». В залежності від того, наскільки зрілою (усвідомленою, диференційованою / інтегрованою, когерентною) є динамічна система особистісних ставень, залежить і те, наскільки складена з них «особистісна позиція» буде адекватною ситуації та продуктивна для розвитку суб'єкта та суспільства. Якщо вихідні ставлення є «незрілими» (когнітивно неопрацьованими, інтродюкованими, суперечливими, стереотипними, розмитими...), то будь-яка їх інтеграція буде такою ж ущербною. Тобто, ресурсність таких особистісних позицій як патріотизм, патерналізм, лояльність, переконаність і т. п. залежить від того, хто і коли (в

яких ситуаціях) їх реалізує. Отже немає жодних підстав оцінювати корисність «патріотизму» або шкідливість «патерналізму» абстрактного громадянина, оскільки жодна інтеграція домінуючих ставлень не схожа на іншу [13]; а також не може бути конструктивною за будь-яких умов (так саме, як і деструктивною).

Феноменологічний науковий підхід задається, в першу чергу, питанням про те, які особистісні позиції схильна посідати людина при здійсненні своїх життєвих виборів. Кількість тих феноменів, які може виокремити наука для узагальнення особливостей настановлення особистості на певні варіанти виборів є необмеженою. В основі всіх цих особистісних настановлень лежать змістові ставлення людини до дійсності. Таким чином, в будь-якій інтеграції домінуючих ставлень особистості до політико-правових виборів представлені «ставлення людини до себе» (як суб'єкта пізнання та перетворення світу), до політичних об'єктів і явищ (образ реальної та бажаної політико-правової дійсності) та до сценаріїв реалізації себе у соціумі (вичерпані з соціального та індивідуального досвіду моделі владно-підвладної взаємодії). Те, що визначається в психології як «особистісна позиція» або «настановлення особистості» є феноменом (результуючим проявом) актуалізації цих ставлень у певній множині здійснюваних людиною політико-правових виборів.

Оскільки визначити таку надситуативну позицію особистості за даними про окремий її вибір є неможливим, то методом вивчення властивих людині настановлень є глибинні інтерв'ю та розгорнуті самозвіти, в яких респонденти висвітлюють ті «теми», переживання і рішення, що повторюються у їхньому житті [6]. При створенні стандартизованих опитувальників їх розробники намагаються ставити «рефлексивні» питання, за якими респонденти мають оцінити такі ж самі свої узагальнені ставлення. Наприклад, опитувальник «Рівня патерналізму відносно інститутів влади» [7] вивчає характеристики таких суб'єктивних ставлень людини до дійсності як «міфологізація влади»; «абсолютизація закону»; «потреба у опіці і захисті» та «прагнення зняти

відповідальність за власні вибори». За умови, що всі ці ставлення є домінуючими та актуалізуються у відповідній КС, складений з них інтеграл самовизначення особистості у ситуації можна вважати проявом її «патерналістичних настановлень». Проте, на основі таких тестових відповідей дуже складно стверджувати, що всі декларовані респондентом ставлення є «домінуючими», а не декларовані – відсутніми. Перші можуть виявитися ситуативними, а другі – неусвідомленими. Якщо вже покладатися на самоаналіз досліджуваних, то коректно було б ставити питання безпосередньо про ті ставлення, які вивчаються. Наприклад, запропонувати реальну або умовну ситуацію, в якій досліджуваним треба зробити вибір з двох можливих альтернатив (за чи проти реалізації певних настановлень) [33].

2.2. Структурно-змістові чинники становлення політико-правової свідомості

Говорячи про становлення політико-правової свідомості природньо постає питання: якою є її структура (і чи може вона бути сталою) та якими є змісти цієї свідомості. І якщо на другу частину питання дослідник може знайти відповідь, скажімо, за допомогою опитувань, фокусованих глибинних інтерв'ю чи у процесі спостереження за груповими дискусіями чи діалогами суб'єктів, що потрапили у проблемну політико-правову ситуацію. То першу частину питання, про структуру свідомості та її сталість, очевидно слід виводити не лише емпіричним шляхом, а й за допомогою теоретичного моделювання та узагальнень.

Психологічна наука пройшла довгий шлях визначення свого предмету, існують численні наукові класичні роботи щодо того, що таке свідомість, та як відбувається її становлення в онто- та філогенезі (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв та інші). Усталене визначення поняття свідомості у психології звучить так: «свідомість – вища, властива людині форма узагальненого відображення об'єктивних стійких властивостей і закономірностей

навколишнього світу, формування у людини внутрішньої моделі зовнішнього світу, в результаті чого досягається пізнання і перетворення навколишньої дійсності». У цьому відомому визначенні ми хочемо звернути увагу читача саме на «внутрішній моделі зовнішнього світу» – тій ідеальній результуючій, яка власне і дає підстави говорити про регуляцію поведінки та діяльності особи зокрема і в соціальній площині. А в нашому випадку – при розв’язанні різноманітних політико-правових колізій та буденних проблемних ситуацій, що впливають на життєдіяльність громадян, груп та спільнот та проявляються в політико-правовій площині суспільного буття. Різного роду моделі зовнішнього світу (держави, громади, відносин між ними, політичних процесів, правочинної чи неправочинної поведінки тощо) має кожна людина, що включена в систему суспільних відносин. Очевидно, що такі моделі кожен з нас засвоює в процесі свого розвитку та становлення як особистості та члена суспільства, і специфічний зміст та наповнення цих моделей може сильно відрізнятися та варіюватися, скажімо в типового українця та типового бушмена, проте саме такі моделі в кінцевому результаті визначають патерни стосунків людей між собою та взаємин із інститутами чи суб’єктами влади. Отже, свідомість формується в основному в залежності від конкретних соціально-політичних і культурних умов, національних традицій тої чи іншої країни та визначає індивідуальні змісти та особливості актуальних образів та моделей взаємин і стосунків у спільноті.

Ми вважаємо за доцільне говори про *три групи умов становлення політико-правової свідомості*. Ми свідомо упускаємо в даному випадку умови, пов’язані із процесами соціалізації, коли молода людина засвоює та інтеріоризує ті моделі поведінки та вирішення протиріч, які їй пропонує школа, сім’я та найближче соціальне оточення. А також наявні суспільно-економічні та політико-правові умови життєдіяльності суспільства, коли влада чи політична еліта створюють можливості для політичного вибору та дій в політичному

просторі для своїх громадян. В даному випадку під умовами мається той необхідний мінімум, що дозволить сформуватися, проявитися та змінитися політико-правовій свідомості особи в «ситуації як вона є».

Отже, перша група пов'язана з актуальною політико-правовою ситуацією в державі. Така ситуація не може розглядатися як стає утворення, оскільки зазнає постійних змін в результаті дії різноманітних обставин та факторів: рішень представників влади; корупційних чи правомірних дій посадовців; заяв політиків (в тому числі в інших країнах); змін у законодавстві, політичному чи правовому полі, через запровадження нових чи скасування старих норм права; діяльності ЗМК або окремих державних чи бізнесових структур; протестних акцій або інших публічних дій громади чи окремих її представників; дієвості механізмів політичної відповідальності суб'єктів державної влади та їх підзвітності громадянам країни; конфліктів у середовищі політичної еліти та конфліктів між різними індивідуальними та груповими суб'єктами на ґрунті різновекторних ціннісних орієнтирів та багато іншого.

Більше того, в умовах інформаційної та воєнної агресії сусідньої країни політико-правова ситуація за визначенням зазнає постійних змін, трансформується. Саме «війна» та «воєнні дії» як смисли виступають найбільш сталими характеристиками політико-правової дійсності для окремої частини громадян, в той час як інша частина відкидає цю реальність, живе поза нею, живе так, ніби Україна не втрачала своїх територій та не ведуться бойові дії. Проте, навіть якщо якась частина громадян «відкидає», «не помічає», «живе поза» реаліями воєнних дій на території країни, сама ситуація провокує включеність в систему смислів особи окремих мовних та мисленневих патернів, за допомогою яких відбувається оцінка актуальної ситуації та визначається власний локус в цій ситуації. Такі локуси, очевидно, максимально полярні для цих двох груп громадян: в той час як одні втрачають рідних, близьких та друзів, лишаються майна, інші проводять час в нічних клубах чи займаються звичними

справами, відкидаючи будь-яку інформацію, що не узгоджується з їх актуальними політико-правовими настановами. Ми зараз не говоримо про зміст таких настанов, а хочемо лише зафіксувати наявність таких різновекторних оцінок актуальної політико-правової ситуації в державі.

Крім того, на рівні держави власне все ще відбувається злам колишніх радянських стереотипів та перехід до європейських цінностей, що передбачає побудову демократичної правової держави: зміну законів, підходів та принципів державного регулювання відносин в системі «людина-держава», розширення повноважень територіальних громад, прозорість влади та можливість впливати на рішення, що приймаються представниками влади та багато іншого. Наразі, найбільш виразно, напевно, це проявляється саме на рівні місцевих громад, коли сама ситуація провокує, вимагає зміни, а інколи корінної перебудови світобачення: відповідальність за власне перспективне майбутнє знаходиться не лише на «далеких та недосяжних» політиках чи можновладцях, а на місцевих політиках, найближчому соціальному оточенні, на самій особі, що своїми рішеннями та діями може вплинути на життя громади. Емпіричними розвідками нами було встановлено, що молодь, як найбільш потенційно активний агент змін, не завжди готова до включення в інтеграційні процеси та розбудову громадянського суспільства, оскільки це передбачає серед іншого й прийняття на себе зобов'язань та відповідальності за власну роль в зміні чи стабілізації актуальної політико-правової ситуації, вияв активної суб'єктної позиції щодо політико-правової дійсності, необхідність зробити вибір та прийняти наслідки такого вибору. Про це ще буде більш детально описано нижче, а тут ми просто хочемо зафіксувати цю обставину.

Відповідним чином, друга група умов пов'язана з проблемною ситуацією. Як відомо, мислення включається там і тоді, коли людина потрапляє в нові для неї обставини, що вимагають нестандартної чи незвичної реакції чи дій. Проте, якщо можливими є стандартні, звичні дії, то мислення не «включається» і

людина діє автоматично. А це означає, що не прирощується її політико-правова компетентність, не змінюється її політико-правова свідомість. Іншими словами, без осмислення та рефлексії ситуація не диференціюється, не рефлектується, не опрацьовуються суб'єктом. Відповідно, не кожна політико-правова ситуація стає для суб'єкта проблемною, оскільки не сприймається як така та, відповідно, не актуалізується комплекс ставлень особистості, що визивав би до життя процес самовизначення та прийняття активної позиції. Актуалізація певного, а точніше неіндиферентного ставлення особистості до дійсності – обов'язкова умова сприйняття ситуації як проблемної, а значить – особистого віднесення до неї, готовності визначати власний локус в розв'язанні цієї ситуації або виходу з неї.

Як ми вже казали, частина громадян живе так, ніби воєнні дії та окупація АР Крим – це інший вимір. Чи означає це, що якщо ситуація зміниться, скажімо, якщо театр воєнних дій буде рухатися ближче до західних кордонів нашої держави – питання відкрите. В наших дослідженнях ми встановили, що існує готовність брати до рук зброю та захищати «свою землю» у представників різних соціальних та вікових груп, у випадку, якщо ситуація буде змінюватися і «ворог прийде до домівок». Проте для осіб, що наразі декларують таку готовність на момент проведення дослідження, ситуація не описувалася як проблемна.

Окреме питання в цій групі умов – проблематика «виживання». Із початком анексії Криму, воєнних дій на Донеччині та Луганщині значна частина наших громадян опинилася в умовах, що вимагають реалізації стратегій, пов'язаних із збереженням власного життя та безпекою родичів. Відомою є обставина, що вияв власної політико-правової позиції на окупованих територіях, призводить до позбавлення волі (чи не найвідоміший приклад – український режисер Олег Сенцов) чи інших серйозних наслідків. З іншої сторони, відомо, що людині, яка має «виживати» через бідність, воєнні дії чи інші (економічні, політичні, природні і т. д.) негаразди не важливі верховенство

закону, демократичні цінності, правова держава. Необхідність врятувати власне життя знімає значний пласт питань, що для людини в звичних умовах «самі по собі розуміються». Проте, як тільки вирішуються питання виживання, – змінюється бачення світу людиною. Всі питання пов'язані із відновленням справедливості, розподілом соціальних благ, правовими регуляторами життєдіяльності суспільства і т. д. набувають вимірів значущості для особистості та включаються в процеси формування та прояву її ставлення до політико-правової дійсності.

Ще один аспект, на який необхідно вказати – інтенсивна поляризація суспільної свідомості під час кризових чи революційних суспільних ситуацій, зміни політичних устроїв та режимів, персональних носіїв влади і т. д. Проблемність в цьому ключі пов'язана з необхідністю «віднайти рівновагу» та знайти орієнтири, що дозволять визначити людині свій локус в ситуації та подіях, що розгортаються. З іншого боку, така поляризація суспільної свідомості призводить до актуалізації настанов та розвитку конфліктів, «війни правд», коли кожен суб'єкт, якого ведуть власні переконання намагається показати цінність власної точки зору чи ідеї, не враховуючи інтереси іншої сторони. Це породжує поляризацію суб'єктів та груп, поділ на «Ми» та «Вони», актуалізує протестні настрої, які політичні суб'єкти використовують для мобілізації власного електорату чи симпатиків тощо.

До речі, процеси трансформації української державності та становлення громадянського суспільства створили цікавий феномен: законодавчо дозволено більше, ніж молодь здатна використати при вирішенні питань, що знаходяться у політико-правовій площині. Наразі наші емпіричні розвідки зафіксували, що палітра бачень та відповідно уявлення про можливі сценарії дій в політико-правовій площині є досить вузькими в сучасній молоді.

Третя група умов пов'язана з ситуацією взаємодії. Потрапляючи в нову для себе політико-правову ситуацію та за умови набуття ситуацією ознак

проблемності для суб'єкта, останній таким чином організовує власну активність, аби зняти невизначеність чи задовольнити актуальну політико-правову потребу. Людина в процесі таких обговорень обмінюється своїми думками, ідеями, поглядами щодо наявної соціально-політичної ситуації, транслює та уточнює власне ставлення, власні уявлення щодо представників влади та політиків, інших суб'єктів політико-правової дійсності. Така активність актуалізує цілий комплекс механізмів когнітивного спілкування, що регулюють його відносини з іншими [24].

Розгортання цих механізмів когнітивного спілкування в ситуаціях міжособової взаємодії значною мірою впливає на характер та особливості пошуку рішень чи спільних рішень, орієнтованих на вихід з кризи чи проблемної ситуації. Та й сама можливість в діалозі з іншими обговорити ситуацію, розробити принципи чи програму дій в ситуації, обмінятися баченнями та думками, перевірити ідеї значною мірою буде впливати на формування готовності до розв'язання актуальних завдань в політико-правовій площині.

В наших дослідженнях ми виявили вплив уявлень молоді щодо ситуації, влади й держави на визначення нею можливих форм власної політико-правової активності та наявну готовність молоді реалізовувати революційний сценарій розв'язання суспільних суперечностей. Поштовхом до реалізації таких сценаріїв можуть виступати суб'єктивні оцінки зниження благополуччя через політико-правову та економічну нестабільність, зниження рівня життя тощо. Образ наявної ситуації у студентської молоді досить фрагментарний. Причина цього полягає, з одного боку, в небажанні глибоко аналізувати ситуацію, намаганнях уникнути суспільно-політичної дійсності, що не лежить в зоні актуальних потреб. З іншого – пов'язана з неоднозначністю, багатовекторністю та різноплановістю самої політико-правової ситуації і, як наслідок, супроводжується суб'єктивними труднощами при побудові цілісної картини.

Мотивація неправомірної поведінки молоді формується на базі оцінок влади, як корумпованої (поширені уявлення про те, що «норм закону можна не дотримуватися, оскільки навіть ті, хто приймає закони їх ігнорують»); актуалізується настанова на те, що більшість проблем можна «вирішити» у не правовий спосіб).

Загалом ми вважаємо, що всі групи умов становлення політико-правової свідомості дані особі та проявляються у нерозривній єдності. Їх поділ є досить умовним та слугує радше дослідницьким завданням, в той час як у ситуації реального життя, коли суб'єкт повинен «тут і зараз» вирішити колізію чи протиріччя, прийняти рішення, проявити свою громадянську позицію щодо тієї чи іншої ситуації і т. д. – всі ці умови виступають єдиним та нерозривним складним когнітивним утворенням, в яких запаяне ставлення, особистісний смисл та весь той комплекс образів, оцінок, упереджень, стереотипів та настанов, уподобань, досвіду та знань суб'єкту, який у діалозі та через діалог формуючи та розвиваючи так зване «живе знання» будує свою поведінку у ситуації, відповідно до власних цілей та задач. Іншими словами, афективні та когнітивні процеси виступають у своїй єдності, причому саме когнітивні процеси, надбудовуючись над афективними, зумовлюють адекватність, осмисленість та в кінцевому рахунку ефективність взаємодії особистості з політико-правовою дійсністю.

Глибина політико-правої рефлексії дійсності залежить від когнітивної складності людини. Когнітивну складність, слідом за О.Г. Шмельовим, ми розуміємо як кількість незалежних різноманітних конструктів на категоріальному мікрорівні, що знаходяться в ієрархічній супідрядності з конструктами вищого порядку на категоріальному макрорівні. Особистість з цієї точки зору завжди характеризується з позиції диференційованості індивідуального смислового поля, де смисли, що виражаються в конструктах, знаходяться в узгодженості один з одним.

Низький рівень когнітивної складності виражається в жорстких конструктах, що дають занадто фіксовану, ригідну картину світу. Світ та явища політико-правової дійсності описуються лінійними та категоричними судженнями та оцінками, існує тенденція у когнітивно-орієнтованих діалогах до повторення одних і тих самих слів та аргументів. Зазвичай використовуються конструкти-судження що містять виразну оцінку, на кшталт «правильно», «неправильно», «добре», «погано», «нормально», «ненормально» і т. д. Висловлювання, які виражають особисте ставлення, слабо диференційовані у часовому і суб'єкт-об'єктному плані, тобто позбавлені інтенції. Людина при цьому не виражає себе як суб'єкт дії.

Високий рівень когнітивної складності відображають сприйнятливі конструкти, що є достатньою гнучкими щодо різних життєвих ситуацій. Люди, які взаємодіють з дійсністю за допомогою сприйнятливих конструктів, більшою мірою готові сприймати її об'єктивно. Можна припустити, що більш когнітивно складні особи більш виразно рефлексують власне ставлення до дійсності, усвідомлюють власний локус в системі суспільних відносин та є більш гнучкими при розв'язанні політико-правових колізій.

Не слід забувати при цьому, ту обставину, що українське суспільство зазнає постійних стрімких трансформацій: змінюються формалізовані та неписані норми взаємин громадян між собою та з інститутами та представниками влади, різних вимірів суспільної значущості набувають окремі події, формуються нові зразки та правила життєдіяльності та вирішення суспільних протиріч. За останні десятиліття відбулося декілька революцій і громадяни фактично експериментують з тим що «можна» і чого «не можна» при розв'язанні суспільних колізій. До прикладу, чому для одних події 2014 року це «Революція Гідності», а для інших «переворот», чому одні відстоюють свої права на майданах, а інші відстоюючи ці ж права, обирають нелегітимний шлях, підтримуючи агресію сусідньої країни і т. д.? Отже, навіть в межах однієї

держави в громадян формується різні «моделі світу» та визначається палітра можливих позицій та дій щодо політико-правової дійсності. Іншими словами, при одних умовах, на одних і тих же засадах, відбувається різне самовизначення особи щодо політико-правової дійсності, за рахунок неповторного конфігурування смислів, та у підсумку здійснюється вибір моделей поведінки та дій у соціумі.

Чи можливе самовизначення особи у ситуації, у задачах, у спільних чи індивідуальних діях, у можливих та необхідних формах дій в ситуації без формування певного ставлення суб'єкту до актуальної дійсності? Навряд чи. Ми вважаємо, що саме ставлення є тією психологічною реальністю, яка пронизує саму сутність соціального людини та дозволяє зрозуміти її відносини з владою та владними інститутами, стосунки з іншими при вирішенні різноманітних колізій, у тому числі й політико-правових, спрогнозувати можливі сценарії вибору стратегій дій та поведінки індивідів та груп в різних значущих суспільних подіях.

Характер активності особистості в політико-правовій площині визначається тим ставленням, яке вона формує по відношенню до актуальної дійсності. Автором поняття «ставлення особистості», як відомо, є О.Ф. Лазурський, який вважав, що в основі індивідуальності людини лежать не стільки особливості її внутрішніх психічних властивостей (пам'яті, мислення, уяви тощо), скільки ставлення до оточуючих явищ, які виражаються через інтереси, схильності, типові форми реагування на певні об'єкти. Його учень – В.М. Мясіщев – ставлення до дійсності вважав сутністю особистості. Ставлення він визначав як цілісну систему індивідуальних вибіркового свідомих зв'язків особистості з різноманітними сторонами об'єктивної дійсності, що витікає з історії розвитку людини, виражає її особистісний досвід і внутрішньо визначає її дії та переживання. З цієї точки зору, особистість є так би мовити сукупністю ставлень до різних аспектів суспільного та індивідуального життя, різноманітних об'єктів та явищ дійсності. У кожної людини таким чином

формуються і функціонують власні системи ставлень до різних аспектів суспільних відносин, і в залежності від інтегрованості чи диференційованості таких ставлень особистість вибудовує та реалізує власні програми дій (та стратегій) по підношенню до інших суб'єктів суспільного життя. Різноманітні політико-правові ситуації, в які потрапляє особистість, відповідно запускають формування та реалізацію певного її ставлення та дій у цих ситуаціях (ставлення не тільки позитивне, негативне чи нейтральне, а ставлення як цілісний образ найближчого перспективного майбутнього). Причому варто пам'ятати, що будь-яка ситуація – це динамічне відображення у свідомості особи найбільш суттєвих її характеристик. Інакше кажучи – бачення ситуації особою завжди опосередковане ставленням до цієї ситуації загалом чи окремих її складових.

Отже, *структурно-змістові чинники становлення політико-правової свідомості представлені як інтегрованість-диференційованість системи ставлень особистості до політико-правової дійсності загалом та окремих політико-правових ситуацій.* У ставленні та через ставлення реалізуються та проявляється людина як активний суб'єкт життєдіяльності та процесів перетворення та творення суспільної дійсності.

А власне структурно-змістовий підхід до розгляду політико-правової свідомості – це відповідь на питання про особливості та специфіку ментальних репрезентацій суб'єктом політико-правової дійсності (яка структура та зміст тих уявлень і настановлень, що реалізуються особистістю в певній комунікативній ситуації; яке ставлення до окремих аспектів життя суспільства та як це ставлення визначає характер активності та дій суб'єкта; як відображаються у свідомості громадян певні події та явища політичного життя суспільства; як громадяни оцінюють та переживають цю реальність і які моделі бажаного чи вірогідного майбутнього вони створюють) [55]. Більш детально про ці питання ми поговоримо у розділі IV.

2.3. Комунікативні чинники становлення ППС

Як показав теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення проблеми становлення ППС (див. розділ 2.1), в «процесуальному» підході розглядається не стільки результат політико-правового самовизначення особистості, скільки сам процес здійснення нею цих виборів. Базовим для цього підходу є питання про те, як суб'єкт вибору приходить до того чи іншого рішення (як обходиться з протиріччями, що актуалізуються при смислотворенні).

Повноцінність / обмеженість цього смислотворчого процесу визначається мірою реалізації суб'єктом комунікації своїх перцептивних, когнітивних та творчих можливостей в ході усвідомлювання, вивчення та «впорядкування» альтернатив вибору. Якщо внутрішні чи зовнішні смислові конфлікти усвідомлюються та опрацьовуються, виникає можливість створення особистістю нових смислів, які «підіймаються над ситуативними протиріччями». При створенні таких смислів більш високого порядку, особистість «засвоює» розвивальний ресурс виявлених суперечностей; знаходить нове рішення проблеми, в якому альтернативні варіанти конструювання дійсності не протидіють, а взаємно доповнюють одне одного. Ця «вертикальна динаміка смислотворення» і є психологічним механізмом розвитку системи ставлень людини до дійсності (зокрема, й механізмом становлення ППС).

Особистість може також обмежувати щільність контакту з обставинами КС: «не помічати» виявлених смислових конфліктів або не заглиблюватися у їхнє вивчення. За рахунок таких самообмежень вона створює ілюзію відсутності альтернатив вибору і захищає свою напрацьовану модель дійсності від змінення. Така захисна позиція не тільки блокує становлення ППС, але і знижує загальну життєздатність особистості. Наслідком обмеженого процесу смислотворення може бути або надмірна відданість застарілим, не актуальним

в нових умовах, виборам (ситуації змінюються, а вибір – тиражується), або схильність здійснювати «спонтанні» вибори (які саму людину зовсім не задовольняють).

Таким чином, з позицій процесуального підходу, чинниками становлення ППС виступають особливості соціально-психологічної ситуації, які впливають на повноцінність / обмеженість процесу смислоутворення особистості (зокрема, на вибір суб'єктом КС способу обходження з виявленими альтернативами вибору). Процес створення особистістю смислової основи своїх життєвих виборів має комунікативну природу як в силу того, що способи конструювання дійсності «вичерпуються особистістю з її досвіду інтерперсональної взаємодії» [14], так і тому, що сам процес конструювання особистістю дійсності є смислотворчою комунікацією [26, 44, 53]. За визначенням А. Шліппе, «цей процес перетворення світу на дійсність, і, відповідно сама дійсність – не є результатом особистої, соліпсистської активності, а становить собою колективний і консенсусний феномен. Люди не живуть розрізнено, вони завжди існують у системі соціальних стосунків. І те, що ми визначаємо як «дійсність», є результуючим проявом процесу комунікації людини з «олюдненим» світом [65, с. 96].

Ідея про те, що процес смислоутворення має комунікативну природу отримала ґрунтовне експериментальне підтвердження в роботах Школи Б. Ф. Ломова [48]. Дослідники переконливо показали провідну роль інтерперсональної комунікації у перебігу всіх пізнавальних процесів особистості і довели, що становлення особистості відбувається у цілісному «когнітивно-комунікативному» процесі. В цих дослідженнях було доведено, що повнота реалізації учасниками спільної діяльності своїх пізнавальних і творчих можливостей залежить від характеру взаємовідносин, що складаються між комунікативними партнерами (А. В. Брушлінський, А. В. Беляєва А. Л. Журавльов, В. О. Кольцова, Я. О. Пономарьов).

За сорок років, що минули з часів утвердження в психології ідей комунікативного підходу, його базові положення набули більш широкого змісту. Пояснювальна модель (категорія) «комунікації» вийшла за межі простору спілкування, часу онтогенезу, форми активності та почала розглядатися як сутнісна основа всього життєвого процесу людини. В такому широкому розумінні «комунікація» конституює всі форми активності людини: від «внутрішнього діалогу», в якому обирається смислова основа конструювання дійсності – до об'єктивованих форм взаємодії зі світом, в яких ці смисли реалізуються і змінюються (В. І. Кабрін, А. Б. Орлов, В. Н. Снетков).

В такому розширеному розумінні комунікація людини зі світом починається ще у пренатальний період (О. Штурм), засобами комунікації (крім загально прийнятих в психології) стають будь-які речі й цінності, що можуть переводити досвід і енергію одних людей в досвід і енергію інших (М. Маклюен), суб'єктами комунікації можуть виступати не тільки реальні люди, не тільки сконструйовані образи існуючих чи уявних співрозмовників, але і будь-які явища зовнішнього чи внутрішнього світу, що ментально або сенсорно відображені людиною (Н. І. Сарджвеладзе, В. І. Кабрін). Навіть якщо людина не усвідомлює свій внутрішній діалог, вона все-одно перебуває в комунікативному процесі, оскільки сприймає, осмислює, оцінює інформацію від зовнішнього і внутрішнього світу, конструює з неї образи дійсності і обирає способи обходження з нею.

В ракурсі сучасної метатеорії психічного особистість розглядається як «результат зустрічі людини зі світом», а комунікація – як процес, що визначає, і саме існування особистості, і її життєвий світ (створюваний виборами свого способу бути в кожній КС). Відповідно, чинниками становлення особистості (та її ППС) в такому підході виступають обставини комунікативної ситуації, що впливають на перебіг смислоутворення суб'єктів взаємодії. Комунікативна ситуація (КС), як «констеляція зовнішніх і внутрішніх обставин взаємодії у їх

даності суб'єкту комунікації» може актуалізувати як інтенції особистості до саморозвитку, так і інтенції до «захисту від нього». В першому випадку відбувається повноцінна реалізація (і розвиток) смислотворчого потенціалу особистості; в другому, – активізуються її перцептивні, когнітивні та творчі самообмеження (зادля уникнення змін). Отже, комунікативна ситуація – це завжди ситуація самовизначення особистості у подальшому розвитку через вибір – із спектру наявних варіантів – свого способу розв'язання життєвих задач. Варіативність можливостей вибору створюється не тільки внаслідок невизначеності обставин, які конструюються в процесі розгортання комунікативної ситуації, а і за рахунок актуалізації різнопорядкових ставлень людини до дійсності, що кожного разу потребують нового осмислення і впорядкування.

Комунікативна ситуація є «моментом» буття особистості, одиницею вивчення її як відкритої живої системи, що самоспоруджується, самоздійснюється і саморозвивається у взаємодії з соціальним світом. З комунікативних ситуацій, що безперервно створюються, розгортаються і змінюються, сплетений життєвий світ особистості, який вона конструює своїми виборами, і який, в свою чергу, впливає на ці вибори [26, 44, 53]. Це означає, що перебіг смислотворчості суб'єкта КС залежить і від «об'єктивних умов» соціально-психологічної ситуації взаємодії і від «суб'єктивних образів» цієї ситуації, створюваних в процесі усвідомлювання особистістю цих умов.

Зовнішні та внутрішні обставини КС можна розділити лише умовно, оскільки перебіг взаємодії визначається одночасно і тим, що вноситься в ситуацію «ззовні» (контекстуально задані цілі та умови діяльності, поведінкові прояви інших учасників взаємодії, просторові й часові умови тощо), і тим, як відображується ситуація суб'єктом комунікації (ставлення людини до себе, до інших, до цілей, умов та способів самореалізації в КС). Нерозривний зв'язок «зовнішніх» та «внутрішніх» складових КС втілюється й у тому, що саме з

інтеріоризованого досвіду інтерперсональної взаємодії формуються суб'єктивні ставлення людини до дійсності; а актуалізація цих ставлень при конструюванні подальших КС може сприяти як поглибленню контакту особистості з виявленими нею обставинами, так і самообмеженням у відображенні та вивченні цих обставин (поверхневому або викривленому сприйняттю реальності).

Становлення ППС є одним з аспектів розвитку особистості і являє собою процес самовизначення людини у сфері політико-правових відносин. Це самовизначення (або політико-правова ідентифікація) відбувається у просторі соціальних комунікацій, в яких особистість виробляє і реалізує власні ставлення до «себе-у-світі» і здійснює контекстуальні вибори щодо подальшого розвитку себе як суб'єкта вибору. За будь-якого рівня зрілості особистості («суб'єктності», відкритості досвіду, орієнтованості на самовдосконалення), можна створити таку соціально-психологічну ситуацію, в якій актуалізуються її інтенції «уникання розвитку» (наприклад, людина визначить, що це недоцільно, небезпечно, програшно за даних умов). І, навпаки, шляхом створення соціально-психологічних ситуацій, сприятливих для самореалізації особистості, можна актуалізувати її інтенцію максимально виявити, усвідомити та вдосконалити наявні суб'єктивні ставлення до дійсності (тобто, стати «суб'єктом саморозвитку»).

Перш ніж перейти до виділення тих чинників становлення ППС, які ми називаємо комунікативними, необхідно розглянути психологічні механізми впливу соціальних комунікацій на перебіг процесу самовизначення особистості в КС. За визначенням Л. І. Анциферової, «психологічні механізми виступають способами перетворення, організації особистості лише тому, що вони є механізмами реальних або мисленневих перетворень взаємин індивіда з суспільством, зі світом в цілому» [4, с. 157].

Ці перетворення відбуваються в процесі спільної діяльності, коли суб'єкт вибору так чи інакше настроюється на способи дій своїх комунікативних партнерів. Феномен «соціалізації уваги», описаний ще Л. С. Виготським, є проявом такого психологічного механізму налаштування учасників взаємодії один на одного. В сучасних наукових дослідженнях було не тільки підтверджено існування психологічного механізму «взаємного налаштування» комунікативних партнерів, а і розкрито нейрофізіологічні закономірності його дієвості. Так, К. Міяке (Miyaké) відкрив і описав ефект «соціальної імітації», який проявляється в тому, що людина мимоволі імітує рухи свого попутника, якщо відчуває, що вони «йдуть разом». Цей ефект настільки стійкий, що його використовують навіть для компенсації порушень локомоції [12, с. 261].

Подібний ефект виявив і М. Томаселло, який визначив його як ефект «спільної уваги» [72]. Ефект спільної уваги («joint attention») проявляється при участі людей у спільній діяльності в тому, що одні й ті ж мозкові структури, що відповідають за контроль і координацію власних дій, однаково реагують на помилки, як самого досліджуваного, так і його партнерів. Ці відкриття сучасної нейрофізіології підтверджують ідеї Л. С. Виготського про те, що інтерперсональна взаємодія «соціалізує увагу» і створює умови для розвитку контрольно-координуючих здібностей особистості [14].

Розвитком цих ідей про комунікативну природу становлення свідомості є і теорія соціально-психологічної системи. За визначенням В. М. Снеткова, ця «відкрита система носить антропогенний, онтологічний і динамічний характер та включає людину як невід'ємний і смислоутворюючий атрибут свого внутрішнього простору». При цьому «психіка, свідомість і поведінка людини, особливо на початковій стадії її життя, розглядаються як ... слабоструктуровані системи, що потребують для свого розвитку спеціально спроектованої ситуації і наявності в ній відповідних параметрів порядку та еталонів настройки порогів й діапазону психічної діяльності людини» [57, с. 81].

Соціально-психологічна ситуація (СПС) в цій теорії розглядається як «соціально-психологічна система, взята в конкретний момент часу, для якої можливі фіксація (вимір), опис її структури, стану, властивостей, якісних, кількісних та інших характеристик і особливостей простору, соціальної організації і людини, в тому числі і правил їх взаємодії [там само, с. 73]. Три основні осі виміру СПС як чинника становлення особистості включають в себе події, характеристики простору (в тому числі і комунікативних партнерів) і організацію процесу взаємодії.

В залежності від своїх характеристик, кожна ситуація може як сприяти, так і перешкоджати становленню ППС, з огляду на те, які особистісні інтенції вона активує (до саморозвитку чи до його уникання). Більшість соціально-психологічних ситуацій, в яких відбувається становлення ППС особистості, виникають спонтанно і не піддаються плануванню. Проте, навіть та невелика частина соціальних практик, які мають за мету сприяння політико-правовому самовизначенню громадян, можуть стати більш дієвими, якщо в них активізуватиметься інтенція особистості до саморозвитку. Йдеться про те, що будь яка соціальна практика складається із соціально-психологічних ситуацій, які можуть бути організовані так, щоб їх учасники актуалізували ту чи іншу свою потребу (у самозахисті чи у саморозвитку). Якщо організатори таких практик прагнуть сприяти становленню ППС особистості, то для цього недостатньо презентувати людині «правильну» модель політико-правової дійсності, а необхідно організувати взаємодію таким чином, щоб учасники захотіли і змогли вдосконалювати власні моделі цієї дійсності. Засоби організації такої особистісно-розвивальної взаємодії і є соціально-психологічними чинниками становлення ППС.

Щоб визначити особистісно-розвивальний ефект тих чи інших засобів організації соціальних практик необхідно розглянути психологічні механізми впливу інтерперсональної взаємодії на перебіг смислоутворення суб'єктів

комунікації. Як уже зазначалося, в міру того, як соціум стає внутрішнім середовищем людини, способи спілкування з іншими переходять у внутрішній план і починають визначати не тільки характер аутокомунікації, але і характер перебігу всіх пізнавальних, регуляторних і творчих процесів, які є фрагментами цілісного буття людини. Інтеріоризовані способи обходження з неоднозначністю вибору можуть бути орієнтованими як на витіснення так і на засвоєння виявлених смислових суперечностей. Перші обслуговують потребу у захисті своєї концепції дійсності від змінення (спрямовані на стабілізацію систему ставлень); другі – забезпечують потребу у саморозвитку (спрямовані на перегляд і модернізацію цієї Я-системи).

В залежності від характеру взаємин, що складаються між учасниками взаємодії, особистість може реалізувати одну з двох, іманентно наявних у неї, інтенцій. Іntenція уникання саморозвитку актуалізується в ситуаціях, що організовані за принципами «обмеження» можливості чи необхідності реалізації особистістю власних конструкцій дійсності. Для досягнення блокувального ефекту достатньо, щоб правила взаємодії розподіляли учасників на «першорядних» (які вчать) та «другорядних» (яких навчають). В такій взаємодії у «другорядних» комунікантів актуалізується потреба у збереженні власної психологічної безпеки, задля чого застосовуються різні поведінкові патерни «уникання розвитку»: одні ідентифікуються з позицією «статусного учасника», другі вступають у конкурентну боротьбу з ним, треті уходять у «мовчазну опозицію», розуміючи, що презентувати власну думку за наявних умов недоречно і небезпечно, і т. п.

Вибір певного патерну уникання розвитку залежить як від напрацьованих особистістю схильностей, так і від стратегії протягування своєї думки, якою користується «статусний учасник». Наприклад, дуже складно конфронтувати з особою, яка виступає в ролі «дбайливого опікуна», «беззаперечного авторитету» або бомбардує слухачів нескінченними аргументами на користь істинності своєї

позиції. Проте всі маніпулятивні стратегії комунікації дають лише короткостроковий ефект і годяться для тимчасового впливу на поведінку реципієнтів. По виході з-під впливу маніпулятора люди, як правило, відчувають незадоволення своїм вибором і зрікаються його.

Натомість, щоб активізувати становлення ППС учасників, взаємодія має бути організованою як діалог рівноправних партнерів, в якому кожен відчуває себе відповідальним автором спільного рішення (досягнутого консенсусу). Саме в таких взаєминах актуалізується потреба особистості у саморозвитку і напрацьовуються конструктивні способи обходження з альтернативами вибору (повноцінне усвідомлення, вивчення та засвоєння смислових суперечностей). Принципи створення такої особистісно-розвивальної взаємодії та практичні засоби її організації широко представлені в публікаціях з питань психотерапії (Дж. Б'юдженталь [11], Ф. Перлз [43], О. Б. Орлов [40], К. Роджерс [51]) та психології партнерського спілкування [36, 45, 61,63].

Теоретичний аналіз напрацьованих в цих дослідженнях матеріалів дозволяє визначити три базових принципи побудови взаємин, в яких актуалізується інтенція особистості до саморозвитку (і, відповідно, має активізуватися становлення ППС):

- 1) залучення учасників до активної участі у спільному розв'язанні політико-правових питань (умови ситуації не дозволяють уникати активності, перекласти відповідальність на інших або користатися шаблонними рішеннями);
- 2) створення атмосфери психологічної безпеки (умови взаємодії вимагають від учасників «здійснення роботи розуміння», «отримання Так-реакції», «безоціночного зворотного зв'язку», «обов'язковості досягнення консенсусу», що знімає їхні побоювання бути не вислуханими і відторгнутими).

3) забезпечення суб'єктивного оптимуму активації учасників в процесі цілепокладання і ціледосягнення (оскільки загальна мета спільної діяльності може сприйматися певними учасниками як «нецікава» або «недосяжна», організація взаємодії передбачає процедуру «персоналізації задач» – визначення кожним з учасників такого аспекту загальної мети, який входить в зону його інтересів та можливостей).

У взаємодії, організованій за цими базовими принципами, актуалізується потреба особистості у вдосконаленні своєї моделі дійсності. Проте, однієї потреби може виявитися недостатньо, якщо людина не відкрила для себе конструктивні способи обходження зі смисловими суперечностями. За відсутності досвіду повноцінної смислотворчої комунікації (досвіду створення смислів більш високого порядку на основі засвоєння винайдених суперечностей) суб'єкт вибору змушений використовувати знайомі йому процедури самообмеження перцептивних, когнітивних та творчих можливостей для «вдосконалення» своєї моделі дійсності. Але тут відбувається не вдосконалення, а витіснення створених раніше схем досвіду, які все одно залишаються і вступають в конфлікт з привнесеними «більш поважними», але чужими конструкціями. В результаті не працюють ні нові, ні старі схеми конструювання дійсності і людина заплутується у суперечливих варіантах самовизначення.

Становлення ППС є не тільки процесом накопичення людиною нових знань, але і процесом оволодіння технологіями розв'язання політико-правових дилем. У будь-якій ситуації вибору актуалізуються багатозначні ставлення людини до внутрішніх та зовнішніх обставин дійсності, для впорядкування яких необхідно тим чи іншим чином обходитися з виявленими суперечностями. Ці суперечності можна не помічати (шляхом переривання контакту з «небажаними» контентами) або засвоювати (забезпечуючи вертикальну динаміку смислоутворення). Перший варіант обходження з суперечностями

обслуговує інтенцію особистості до захисту від змінення; другий – інтенцію до саморозвитку.

Актуалізація тієї чи іншої особистісної інтенції залежить, як вже відзначалося, від характеристик соціально-психологічної ситуації. Проте саморозвиток особистості залежить не тільки від її бажання вдосконалювати свою модель дійсності, а і від її уміння засвоювати виявлені смислові суперечності. Виходячи з викладених вище положень комунікативної метатеорії психічного, будь-яка смислотворча діяльність особистості спочатку (в онтогенетичному вимірі) була спільною, і лишається такою в згорнутому чи, навіть, неусвідомленому виді, оскільки соціум стає не тільки зовнішнім, але і внутрішнім її середовищем, трансформується у життєвий світ. Звідси витікає, що способи смислоутворення також вичерпуються особистістю з її досвіду розв'язання тих протиріч, що виникають між учасниками інтерперсональної взаємодії.

Йдеться про те, що в процесі спільної діяльності об'єктивуються розбіжності між варіантами конструювання дійсності різними учасниками взаємодії. Для розв'язання задач досягнення консенсусу, ці розбіжності необхідно виявити, вивчити та солідаризувати у взаємоприйнятному рішенні. Ефективність такої комунікативної стратегії «опрацювання протиріч» теоретично обґрунтована та практично підтверджена в чисельних дослідженнях з психології спілкування. В цих дослідженнях розкрито структуру задач, вирішення яких необхідне для створення якісного групового «продукту», та визначені правила організації взаємодії, які впливають на її конструктивність [45, 54, 61, 63].

Ці правила регулюють процес презентації учасниками власних точок зору і «роботу розуміння» позиції опонента; процес вивчення підстав кожної з альтернативних позицій; процес створення та корекції взаємоприйнятного рішення. Прикладами таких регулюючих спільну діяльність норм є

«регламентація участі»; «правила активного слухання» («питання на розуміння і розвиток», «я-висловлювання», «подолання бар'єрів розуміння», «досягнення так-реакції» тощо); «процедури створення та апробації спільного рішення» («дороцзування», «фіксації зони згоди», «визначення розбіжностей», «формулювання проблеми», «пошуку консенсусу», «екологічної перевірки рішення»).

Як видно з представленого короткого огляду, всі перелічені «правила партнерського спілкування» спрямовані на оптимізацію процесів «усвідомлення», «вивчення» та «солідаризації» тих розбіжностей у баченні дійсності, що виникають між комунікативними партнерами. Робота з зовнішніми суперечностями є об'єктивованою формою внутрішнього процесу смислоутворення особистості, що дозволяє розглядати участь людини у конструктивно-організованому «зовнішньому діалозі» як умову становлення її здібності оптимально організовувати процес конструювання смислової основи власних виборів (засвоювати суперечності між «Я-позиціями»).

Підтвердженням тому, що учасники діалогічної взаємодії інтеріоризують конструктивні способи обходження з суперечностями є довготривалий і надситуативний ефект зростання їх психологічної готовності до створення смислів більш високого порядку. Такий ефект свідчить про те, що діалогічна взаємодія є простором розвитку смислотворчих можливостей особистості: оволодіння технологією освоєння смислових суперечностей (послідовністю процедур їх усвідомлення, дослідження і солідаризації) робить можливим розширення спектру ситуацій, в яких особистість обирає позицію суб'єкта саморозвитку.

Таким чином, взаємини між учасниками соціально-психологічної ситуації впливають і на актуалізацію певних інтенцій особистості і на інтеріоризацію нею способів обходження з суперечностями. Вплив СПС на повноцінність / обмеженість реалізації особистістю свого смислотворчого потенціалу залежить

від множини чинників, з яких далеко не всі можна контролювати. З огляду на поставлені перед психологією задачі сприяння політико-правовому самовизначенню особистості, найбільшої значимості набувають ті параметри СПС, які піддаються спланованому зміненню: побудова взаємин між учасниками взаємодії та організація процесу створення спільного рішення.

Взаємини між учасниками взаємодії впливають на актуалізацію у них інтенції до розвитку або до стабілізації свого образу політико-правової дійсності. Якщо простір взаємодії сприймається суб'єктами комунікації як стосунки, в яких доцільно, безпечно і перспективно повною мірою реалізувати свій смислотворчий потенціал, то найбільш вірогідним стає вибір на користь інтенції саморозвитку. Ця інтенція не буде актуалізуватися в таких взаєминах, де саморозвиток видається людині недоцільним (наприклад, там, де можна обійтися напрацьованими схемами досвіду), небезпечним (там, де вихід за межі звичних захисних самообмежень загрожує психологічними травмами) або не перспективним (якщо весь попередній досвід змушує прогнозувати марне витрачання зусиль). Оскільки характер взаємин в СПС актуалізує певні інтенції особистості (у вдосконаленні або у стабілізації своїх конструкцій дійсності), то цю групу комунікативних чинників становлення ППС можна назвати *«актуалізаційними»*.

Друга підгрупа параметрів СПС (організація процесу створення спільного рішення) впливає на вибір особистістю способів обходження з розбіжностями між точками зору різних учасників взаємодії. Спільна діяльність може бути організована так, що ці розбіжності не усвідомлюються («блокування заперечень»), не вивчаються («знецінення розходжень») або не солідаризуються у прийнятому рішенні (приймається думка «авторитетного учасника» або більшості). За певних обставин такі способи прийняття рішення можуть бути доцільними, але не тоді, коли метою взаємодії є розвиток смислотворчого потенціалу особистості. Для того, щоб розв'язувати смислові суперечності

шляхом їх освоєння (створення смислів більш високого порядку) особа має набути позитивного досвіду опрацювання зовнішніх протиріч між комунікативними партнерами і прийняття рішень на основі консенсусу. Саме така організація спільної діяльності дає змогу особистості інтеріоризувати систему ментальних операцій, що піднімають створені нею смисли над ситуативними протиріччями. Отже задачам саморозвитку особистості і становлення її ППС сприяє така організація процесу створення спільного рішення, в якому регламентується обов'язковість і повноцінність здійснення всіх процедур опрацювання виявлених смислових суперечностей: їх «усвідомлення», «дослідження» та «солідаризація». Якщо ця технологія обходження з суперечностями рефлектується і оцінюється учасниками взаємодії як продуктивна, то вони схильні застосовувати її при розв'язанні нових смислотворчих дилем, в тому числі й в процесі аутокомунікації. Оскільки організація процесу прийняття спільного рішення впливає на вибір особистістю способів розв'язання смислотворчих завдань, то ці комунікативні чинники можна назвати *«операційними»*.

Розподіл комунікативних чинників становлення ППС на «актуалізаційні» та «операційні» базується на тому, що перші впливають, здебільшого, на визначення особистістю доцільності саморозвитку у поточних комунікативних умовах, а другі – на повноцінність її смислотворчої комунікації з обставинами КС (а отже, на засвоєння виявлених смислових суперечностей). Проте, такий розподіл має лише теоретичне значення, оскільки на практиці одні й ті ж характеристики взаємодії виступають, і «актуалізаційними», і «операційними» чинниками розвитку ППС (наприклад, організація процедур активного слухання, отримання зворотного зв'язку на повноту розуміння, пошуку консенсусу тощо). Крім того, якщо в КС актуалізована інтенція особистості до захисту своєї моделі дійсності від змін, непотрібними стають і способи операціоналізації процесу засвоєння суперечностей (ці процедури лише

заважають «захиститися від розвитку»). Водночас, оволодіння технологією засвоєння смислових суперечностей стає додатковим чинником актуалізації в нових КС потреби особистості у вдосконаленні себе як суб'єкта вибору.

Теоретична модель впливу обставин взаємодії на процес становлення ППС особистості представлена на рисунку 2.3. Верхній рядок послідовних виборів, що здійснюються суб'єктом комунікації, приводить до вдосконалення суб'єктивного образу «Себе-у-Світі». На кожному кроці самовизначення у КС можливим є перехід особистості до стратегії «захисту від розвитку» (змістові варіанти виборів представлені на рисунку в нижньому рядку). Результатом виборів на користь стабілізації Я-концепції стає різного рівня впевненість особистості у надійності своїх антиципацій дійсності.

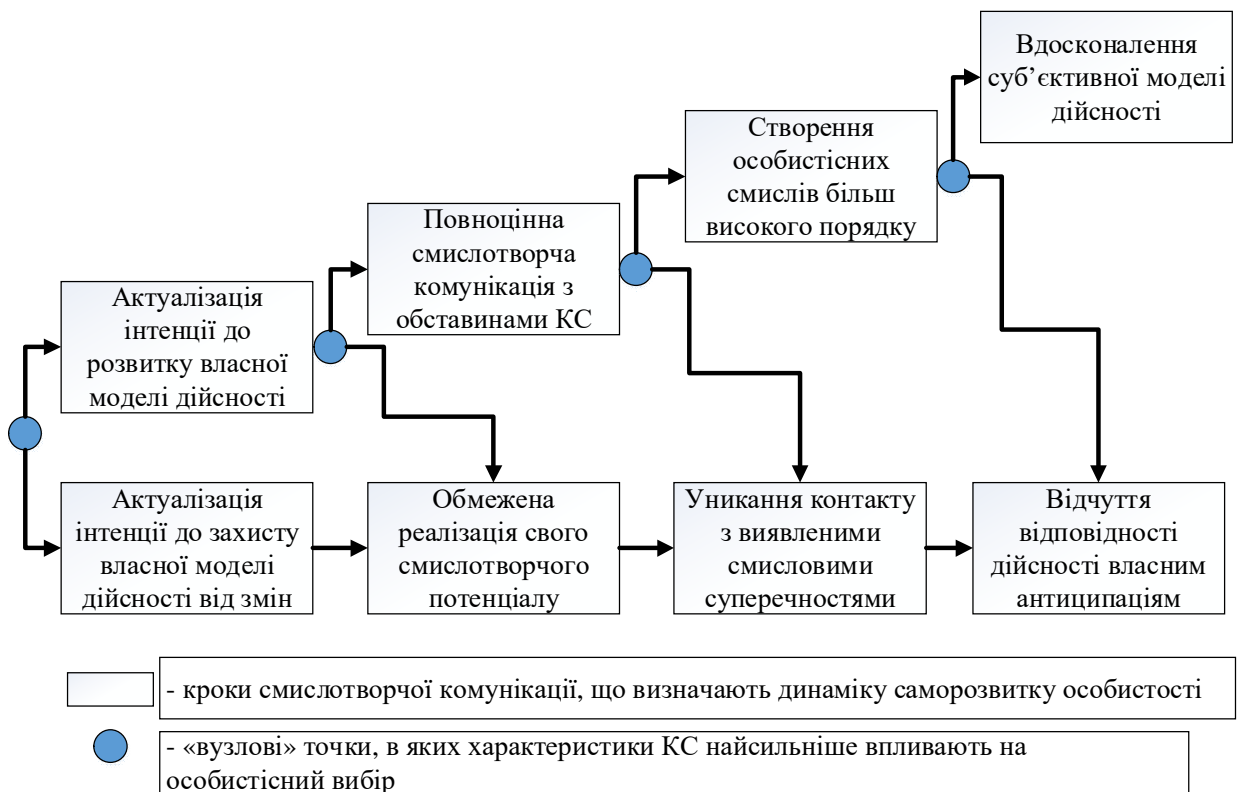

Рис. 2.3. Теоретична модель впливу обставин взаємодії на процес становлення ППС особистості

На рисунку зображено можливі послідовності кроків смислотворчої комунікації, які визначають рух особистості до вдосконалення, або до стабілізації суб'єктивної моделі «Себе-у-Світі». Ситуація взаємодії (СПС) впливає на те, які вибори здійснює особистість в кожній точці біфуркації (позначені сірими кругами). Якщо в кожній «вузловій точці» вибір здійснюватиметься на користь повноцінної реалізації своїх смислотворчих можливостей, то результатом комунікації стає зростання життєвої компетентності (життєздатності) особистості. Якщо особистість сприймає ситуацію взаємодії як невідповідну для саморозвитку (що може проявитися на кожному з етапів самовизначення у КС), то контекстуальні вибори будуть здійснюватися на користь збереження стабільності набутої суб'єктивної моделі дійсності.

Виходячи з розробленої теоретичної моделі комунікативних чинників становлення ППС, можна констатувати, що інтерперсональна взаємодія сприяє саморозвитку особистості, якщо комунікативні партнери отримують емоційно-позитивний досвід переростання смислотворчих самообмежень та створення смислів більш високого порядку. Результатом отримання людиною такого комунікативного досвіду стає легітимація нею, і подібної творчої діяльності, і тих засобів, якими забезпечується засвоєння смислових протиріч.

Таким чином, можна висунути гіпотезу про те, що ситуація інтерперсональної взаємодії, організована за визначеними принципами та технологією, сприятиме, як мінімум, визнанню учасниками перспективності і можливості повноцінно реалізувати свій смислотворчий потенціал при здійсненні політико-правових виборів. Така орієнтованість особистості на самоздійснення і саморозвиток при конструюванні своїх життєвих виборів робить її суб'єктом діяльності, дозволяє використовувати смислові розходження як ресурс вдосконалення власної моделі дійсності [1, 52, 58]. Суб'єктна позиція особистості при постановці й розв'язанні політико-правових проблем

проявляється у виборі людиною стратегії поглиблення контакту з альтернативними варіантами конструювання дійсності та в засвоєнні нею виявлених смислових протиріч [42].

Для перевірки висунутої гіпотези нами було проведено дослідження, в якому імітувалось громадське обговорення дискусійних політико-правових питань (група мала прийти до спільного рішення по спірним питанням). Досліджуваними виступали старшокласники, студенти та молоді спеціалісти (всього 78 осіб віком від 16 до 30 років). В кожній віковій категорії за випадковим розподілом створювалися дві групи, одна з яких брала участь у спонтанній дискусії, друга – в дискусії, організованій як особистісно-розвивальна взаємодія. Після закінчення групової роботи (тривалістю 1,5-2 год.) проводилось індивідуальне опитування учасників, на основі якого робились висновки про те, як впливає досвід особистої участі в обговоренні на актуалізацію ставлень людини до себе, до «політичних опонентів» та до процесу пошуку консенсусу.

Порівняльний аналіз емпіричних даних показав, що незалежно від віку досліджуваних, учасники експериментальних груп (які брали участь у «особистісно-розвивальній» взаємодії) більш позитивно оцінювали і легітимність результатів дискусії, і свій вклад в спільне рішення, і своїх комунікативних партнерів, і безпечність, і корисність технології подібного обговорення (хотіли б в такий спосіб обговорити й інші спірні питання). Статистична значимість виявлених розбіжностей між відповідями досліджуваних експериментальних і контрольних груп (груп, в яких регламентувався лише час висловлень і мета формування спільного рішення) була значима на рівні $p \leq 0,01$ (за кутовим коефіцієнтом Фішера).

Отримані в експериментальному дослідженні дані дозволяють стверджувати, що чинниками саморозвитку особистості як суб'єкта політико-правових виборів є досвід особистої участі не просто в обговоренні відповідних

питань, а в обговоренні, організованому за визначеними вище принципами і технологією. Тобто, підтвердження висунутої гіпотези свідчить, що комунікативними чинниками становлення ППС є характеристики організації інтеракцій у процесі інтерперсональної взаємодії.

Висновки. Для задач становлення ППС особистості ситуація взаємодії має бути організована так, щоб її учасники визначили для себе доцільність і перспективність здійснення виборів на користь повноцінної реалізації й розвитку свого смислотворчого потенціалу. Отже комунікативними чинниками становлення ППС особистості виступають такі характеристики взаємодії, що актуалізують її потребу у вдосконаленні відповідних компетентностей і активізують процес засвоєння виявлених смислових дилем.

«Актуалізаційними» чинниками становлення ППС в процесі інтерперсональної взаємодії є створення простору взаємин, в яких учасники відчують «доцільність», «безпечність» та «перспективність» повноцінної реалізації свого смислотворчого потенціалу для інтеграції суперечливих варіантів конструювання політико-правової дійсності.

«Операційними» чинниками – виступають засоби регламентації інтеракцій, що акцентують увагу учасників комунікації на процедурах «усвідомлення», «дослідження» та «засвоєння» виявлених смислових суперечностей. Повноцінне здійснення цих процедур дозволяє комунікантам не тільки досягти консенсусу (сформувати взаємоприйнятне спільне рішення проблеми), але й інтеріоризувати особистісно-розвивальні способи обходження з виявленими смисловими суперечностями.

Як показали результати проведених теоретичних та емпіричних досліджень, інтерперсональна взаємодія може як підтримувати так і блокувати процес розвитку особистістю своєї моделі політико-правової дійсності. В першому випадку комуніканти обирають шлях повноцінної реалізації свого смислотворчого потенціалу в процесі обходження зі смисловими

суперечностями; в другому – відчують потребу у захисті набутих уявлень і переконань від змінення.

Соціальні практики, спрямовані на політичну та правову просвіту громадян демократичної країни, необхідно організовувати не просто як трансляцію відповідних знань від «експерта» до «реципієнтів», а як спільну творчу діяльність, спрямовану на розв'язання учасниками взаємодії прийнятих ними політико-правових задач. Для того, щоб такі інтерактивні практики активізували процес політико-правового самовизначення особистості, в них мають створюватися умови для «актуалізації особистісної інтенції до саморозвитку» та регламентуватися процедури «усвідомлення», «вивчення» та «засвоєння» виявлених альтернатив вибору.

2.4. Політико-правова ідентичність як метачинник становлення ППС

На становлення політико-правової свідомості молоді впливає велика кількість об'єктивних і суб'єктивних, зовнішніх і внутрішніх, керованих і не керованих чинників. Вони можуть діяти всі одразу, або мати вибіркового характеру, можуть по різному проявлятися і визначати, тим самим, специфіку політико-правової свідомості особистості. Раніше проаналізовані структурно-змістові та комунікативні чинники становлення політико-правової свідомості є відносно автономними. Але на їх основі можна «сконструювати» метачинник, який, і це найсуттєвіше, розкриває феномен вибіркового ставлення (ціннісно-сислового) до політико-правової реальності. Таким метачинником є, на нашу думку, політико-правова ідентичність. Відтак спробуємо обґрунтувати цю позицію.

Психологічна специфіка соціального індивіда, виявляється через специфіку змісту в його свідомості найважливіших соціально-психологічних феноменів. Соціально-психологічні феномени розуміються як явища, які виражають змістове, наповнене смислами ставлення суспільного індивіда або

групи індивідів до оточуючого світу. Сюди відносяться цінності і норми, установки і життєві цілі, інтереси і ідеали, схильності і переконання, стереотипи і т. п. Все це повною мірою стосується соціально-психологічних феноменів, які характеризують великі групи індивідів з різними характеристиками (у нашому дослідженні соціально-демографічна група – молодь).

У буденній свідомості в якості соціально-психологічних феноменів виступають – базові цінності, соціальні мотиви, соціальні настановлення, перцептивні і когнітивні еталони (соціальні норми), стереотипи свідомості і стереотипи поведінки (включаючи стереотипи прийняття рішень). Соціально-психологічні феномени з одного боку відображають сукупність особливостей свідомості, з іншого, є чинниками її становлення. До соціальних феноменів можна віднести соціальну ідентичність, як систему соціальних уявлень, соціальних настановлень, соціальних стереотипів, соціальних норм. Як психосоціальна тотожність, ідентичність дозволяє особистості усвідомлювати себе в усьому багатстві своїх ставлень до навколишнього світу та визначає її систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей з відповідними формами поведінки.

В психології ідентичність визначається як найважливіша характеристика цілісності, самостійності і зрілості особи. Ідентичність – це тотожність самому собі. Мати ідентичність – значить мати образ себе в усьому багатстві ставлень особистості до навколишнього світу, почуття адекватності і стабільності володіння особистістю власним «Я» незалежно від зовнішніх і внутрішніх змін. А також здатність особистості до повноцінного рішення завдань, що виникають перед нею на кожному етапі її розвитку.

Зважаючи на поліфонічність наукових поглядів на феномен “ідентичність”, корінням якої є розмаїття концептуальних уявлень, коротко проаналізуємо деякі концептуальні підходи до вивчення феномену

«ідентичність», які були найбільш ресурсними для нашого дослідження (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Основні підходи в дослідженні ідентичності

Підхід	Феномен ідентичності	Функції	Персоналії
Психоаналіз (ідентичність розглядалася з точки зору його структурно-динамічних характеристик)	Почуття тотожності і неперервності власної особистості при сприйнятті інших, що визнають цю тотожність і неперервність; неусвідомлене ототожнення себе з іншими	Адаптація (в найширшому розумінні); виявлення своїх і чужих переживань	Е. Еріксон З. Фройд
Біхевіоризм	Усвідомлення належності до певної групи	Регуляція міжгрупових і міжособистісних відношень	М. Шеріф, Д. Кемпбелл
Структурний	Конструювання дійсності	Забезпечення можливості інтерпретації зовнішніх подій і явищ	Дж. Келлі
Символічний інтеракціонізм	Ієрархічна послідовність інтеріоризованих ролей; баланс між особистісною і соціальною ідентичностями.	Основа для вибору поведінки; прагнення відповідати очікуванням партнера	Ш. Струкер Ю. Хабермас

Слід нагадати, що проблематизація феномену «ідентичності» в рамках філософії відбувалася завдяки екзистенціалісту К. Ясперсу [68] та представникам наративної філософії П. Рікеру [50] і Е. Гідденсу [16].

Основоположник теорії соціальної ідентичності А. Тешфел вважав, що для досягнення позитивної самооцінки людина використовує або міжгрупові (соціальну ідентичність), або міжособистісні форми взаємодії (особистісну ідентичність), які протилежні одна до одній. Подібну точку зору можна знайти у працях Дж. Тернера [59], який протиставляв ці дві ідентичності, як різні рівні когнітивної категоризації людини. А. Тешфел, Дж. Тернер [71], ідентичність розуміють як когнітивну систему, яка виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах. Їм належить ідея про наявність двох аспектів ідентичності: особистісної і соціальної. Автори ідеї вважають, що особистісна ідентичність формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, а соціальна – результат ідентифікації людини з конкретною спільнотою: національною, професійною тощо. А. Тешфел і Дж. Тернер стверджують, що особистісна ідентичність формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, а соціальна є результатом ідентифікації людини з конкретною спільнотою.

Когнітивну теорію соціальної ідентичності А. Тешфела можна звести до декількох постулатів:

1. соціальна ідентичність складається з тих аспектів образу “Я”, які впливають зі сприйняття індивідом себе, як члена певної соціальної групи;
2. індивіди прагнуть до збереження або підвищення своєї самооцінки, тобто прагнуть до позитивного образу себе;
3. соціальні групи і членство в них пов’язані з позитивною або негативною оцінкою;
4. порівняння своєї і чужої групи є необхідною умовою повного усвідомлення своєї приналежності обраній групі та лежить в основі соціальної категоризації, соціальної ідентифікації та соціальної ідентичності [3].

Головний висновок, який можна зробити – індивіди прагнуть до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності.

Автор теорії соціальних уявлень С. Московічі і представники символічного інтеракціонізму Г. Мід і Ч. Кулі [32] вважали, що особистісна і соціальна ідентичності знаходяться в процесі безперервної взаємодії і їх не слід протиставляти. Для цих підходів є характерним погляд на ідентичність, як на динамічний процес, ключовим моментом якого є активність особистості, що проявляється у взаємодії з іншими людьми.

Представник психоаналітичного підходу Е. Еріксон досліджуючи динамічну адаптивну функцію ідентичності, ввів поняття криз особистісної ідентичності і вказав на їх нерозривний зв'язок з кризами суспільного розвитку [66]. Він описував ідентичне як ядро в структурі “Я”, як відчуття тотожності і цілісності, як процес організації життєвого досвіду, як складний зв'язок індивідуального і соціального [67].

Цікавий підхід у Р. Фогельсона [69], який запропонував модель боротьби ідентичностей. Фогельсон вважає, що в людині відбувається боротьба між різними видами ідентичностей: реальною – я сьогодні; ідеальною – якою я хочу бути; негативною, та, що викликає страх – якою я не хочу бути. А також ідентичністю з набору образів, які індивід пред'являє іншим з тим, щоб вплинути на оцінку своєї ідентичності. Людина, яка включена в боротьбу ідентичностей прагне наблизити реальну ідентичність до ідеальної і максимально збільшити дистанцію між реальною і негативною ідентичностями. Це досягається шляхом маніпулювання ідентичністю, яка пред'являється в соціальній взаємодії.

Е. Уотерман вважає, що ідентичність пов'язана з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, які людина наслідує в житті [74].

Дж. Келлі в якості пояснення формування ідентичності запропонував систему конструктів (теорія особистісних конструктів). Згідно з цією теорією кожна людина, що взаємодіє зі світом, може дати альтернативні тлумачення ситуацій або об'єктів, доступних для вибору. Головна функція людської психіки, на думку Дж. Келлі, полягає в дослідженні реальності, прогнозуванні майбутнього і контролі над поведінкою. При цьому поведінка – це не тільки реакція на обставини, але і прогноз майбутнього. Сприймаючи навколишній світ, людина вже певним чином відноситься до нього, а тому поведінка людини визначається не просто реальністю, а її заломленням через суб'єктивну призму конструювання. Специфічне розуміння психіки визначило вибір основної одиниці аналізу особистості – конструкту. Дж. Келлі дає йому таке визначення: «симультанній констатація подібності та відмінності». Конструкт – своєрідне ставлення, причому ставлення проявляється як особистісне тлумачення, яке накладається на реальність. Конструкти утворюють конструктивні системи, які є специфічними для кожного. Різні люди виділяють в об'єктах різні ознаки. Система конструктів є внутрішньою схемою, яка забезпечує можливість інтерпретації зовнішніх подій і явищ. Ядро особистості становить система конструктів – це та багатогранна призма, через яку переломлюються зовнішні впливи [27].

Ідентичність – це те, чим володіє індивід, привласнюючи або заперечуючи в процесі ідентифікації правила, норми, принципи, цілі, цінності. В цілому, можна вважати, що виступаючи соціальним феноменом за своєю суттю, ідентичність має індивідуальну природу свого існування, індивідуальний зміст, унаслідок унікальності, неповторності самої людини. Проте ідентичність виражає індивідуальну форму за рахунок привласнення соціальної суті, яка реалізується в ньому, зокрема, завдяки тому рівню цілей, цінностей, які мають соціальну основу своїх інтересів як істоти соціальної. Людина може реалізувати свої особливості і відчувати себе суб'єктно-значущою, усвідомити і проявити

свою ідентичність у спілкуванні, діяльності, життєдіяльності, за рахунок суспільних зв'язків.

Ідентичність розуміється як деякий стан відносно кінцевого результату самоотожднення. Говорити про ідентичність як про кінцевий завершений процес можна дуже умовно. Дійсно, ідентичність не є, а ні чимось постійним, а ні вкрай мінливим, оскільки вона тісно пов'язана з трансформаціями соціального середовища. Цю думку обстоює С. Хол, який підкреслює, що ідентичність завжди “в процесі”, завжди формується [70].

Ідентичність визначається як найважливіша характеристика цілісності, самостійності і зрілості особи. Ідентичність – це тотожність самому собі. Мати ідентичність – значить, мати образ себе в усьому розмаїтті ставлень особистості до навколишнього світу.

Людина формує систему особистісних смислів, що визначають індивідуальні варіанти ціннісних орієнтацій і особистісне регулювання поведінки. Е. Уотерман називає їх елементами ідентичності. Вони формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів в період кризи ідентичності і є основою для визначення сенсу життя, напряму діяльності і поведінки. Можна вважати, що Е. Уотерман розглядає ідентичність з процесуальної і змістовної сторін. По-перше, процес формування і існування ідентичності охоплює засоби, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює і відбирає цінності, цілі і переконання, які згодом стануть елементами її ідентичності. По-друге, ідентичність неможливо розглядати без урахування змістовної специфіки цілей, цінностей і переконань, які людина обирає. Кожен елемент ідентичності співвідноситься з певною сферою людського життя.

Е. Уотерман виділяє чотири сфери життя, найбільш значущі для формування ідентичності: 1) вибір професії і професійного шляху (професія); 2) прийняття і переоцінка релігійних і моральних переконань (релігія і мораль); 3) виробітки політичних поглядів (політика); 4) прийняття набору соціальних

ролей, включаючи статеві ролі і очікування відносно шлюбу і батьківства (сфера соціальних ролей).

Певна річ цей список можна продовжити. Наразі важливо зауважити, що наукова інтерпретація цілісності соціального суб'єкта повинна включати політику і право. А це означає, що правомірно виділити *політико-правову ідентичність* (як вид соціальної ідентичності). Політико-правова ідентичність – це ціннісно-сміслова взаємодія суб'єкта з політико-правовою реальністю, засвоєння і реалізація запропонованих політико-правових статусів. Це якість політико-правового суб'єкта, що характеризує його актуальний стан через самовизначення в політико-правових категоріях (значеннях і смислах), які сприймаються як політико-правові цінності. Формування політико-правової ідентичності – це частина соціального конструювання політико-правової реальності, і, в цьому сенсі, вона є *чинником* становлення політико-правової свідомості.

Виділення політико-правової ідентичності дозволяє з'ясувати роль політики і права в пізнанні соціальним суб'єктом самого себе, можливості розвитку і самореалізації у політико-правовій сфері. Політико-правова ідентичність виражає концептуальні уявлення людини про своє місце у певній групі (у тому числі суспільстві і державі). Механізмом політико-правової ідентичності є політико-правова ідентифікація, є процесом мисленевого об'єднання себе з певною групою, що виявляється в прийнятті політико-правових ролей і засвоєнні політико-правових цінностей, групових норм, зразків поведінки у політико-правових ситуаціях, які поділяються групою.

Процес ідентифікації має постійно відтворюваний результат – особлива якість людини – ідентичність, яка визначається сукупністю присвоєних якостей, норм, цінностей, інтегрованих індивідом у своє “Я”. Ідентифікуючись, людина набуває відповідних суб'єктних і особистісних характеристики.

А. Тешфел вважає, що особистісна ідентичність формується на основі ідентифікації фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, соціальна ідентичність – це результат ідентифікації людини з конкретною спільнотою – це те, чого набуває індивід, привласнюючи або відкидаючи в процесі ідентифікації [71]. Процес політико-правової ідентифікації здійснюється за рахунок розділення і включення у свій внутрішній світ політико-правових уявлень і настановлень які притаманні суспільній свідомості.

Ідентичність людини обов'язково включає реальну, соціальну позицію, яка є не обов'язково усвідомленою. Ми визначаємо *політико-правову ідентифікація як політико-правове самовизначення, співставлення себе з політико-правовими категоріями у термінах і смислах, які є спільними для членів групи (на противагу іншим групам).*

Механізм політико-правової ідентифікації працює як в малих так і у великих групах. Оскільки людина одночасно (або послідовно) є членом різних груп, то в процесі ототожнення себе з членами групи засвоює різні значущі політико-правові уявлення, моделі та зразки поведінки. Людина набуває не лише суму політико-правових знань, уявлень та досвіду, але й самовизначається стосовно політики і права, співставляє свої поведінкові сценарії з прийнятною поведінкою в оточуючому середовищі. І хоч в кожній групі існують свої «правила», в цілому вони так чи інакше співвідносяться з тими, що панують у суспільстві. В цьому сенсі політико-правова ідентичність особистості формується на основі усвідомленні себе членом суспільства (громадянином). Така «ми-ідентичність» стосується не лише соціально-когнітивної категорії – уявлення про всіх нас, але й категорії особистісного самовизначення – уявлення про схожість відмінність (неповторність) і складає більш високий рівень самоприйняття. Це дозволяє індивіду, не дивлячись на входження в певну групу, взаємодіяти та об'єднуватися з іншими.

При усвідомленні себе громадянином, як один з найвищих ступенів в ієрархії групових ідентичностей, через послідовний досвід ототожнення з різними соціальними групами остаточно набувається і формується політико-правове самовизначення з громадянських позицій. Тобто через *розширення меж ідентифікації відбувається досягнення ідентичності з більшою групою*.

Для людини завжди є характерним прагнення зберегти позитивну соціальну ідентичність, і тим самим забезпечити гармонію образу соціального “Я”. В цьому випадку і світ сприйматиметься як збалансований, такий, що знаходиться у “відповідності”. Якщо ж виникає дисгармонія власного образу і навколишнього світу, то це перешкоджає адекватній поведінці у цьому світі, а сам образ соціального світу починає руйнуватися. Так, в умовах радикальних соціальних перетворень і часто супутньої їм нестабільності суспільства виникає криза ідентичності. Її можна визначити як особливу ситуацію масової свідомості (і, природно, свідомість окремого індивіда), коли більшості, здається, що вона втратили свої межі і свою цінність. Одночасно відбувається і переоцінка своєї групи приналежності, і свого місця в ній, а як результат – переоцінка і самої ситуації в суспільстві в цілому.

Формування ідентичності визначається процесом пізнання людиною соціального світу через визначення свого місця в ньому. При цьому індивіди, по-перше, завжди прагнуть до збереження позитивної ідентичності як чинника стабільного і надійного світу. По-друге, навпаки – втрата позитивної ідентичності не лише дезорганізує власний внутрішній світ людини, але, як правило, приводить і до дезорганізації вражень відносно навколишнього світу.

Політико-правова ідентичність з одного боку відображає сукупність особливостей політико-правової свідомості, з іншого, як система соціальних уявлень, соціальних установок, соціальних стереотипів, соціальних норм (усталені компоненти свідомості, новоутворення в структурі самосвідомості) – є чинником становлення політико-правової свідомості.

Політико-правова ідентичність характеризує актуальний стан через самовизначення у політико-правових категоріях – прав, відповідальності, свободи і т. п., які сприймаються як політико-правові цінності. Вона впливає на політико-правову свідомість і спричиняє її позитивний характер і політико-правову активність. Криза політико-правової ідентичності обумовлена браком запропонованих основ ідентичності, а також утратою значущого Іншого (права, політики, політико-правових інститутів), призводить до дефіцитарності політико-правової свідомості.

Нагадаємо, що ідентичність – це не властивість, а ставлення, яке формується і закріплюється тільки в ході соціальної взаємодії. Реалізація життєвих стосунків завжди залежить від смислового змісту, точніше кажучи, диктується особою, яка “відає” смисловим змістом життєвих ставлень. Так виникає феномен суб’єктності в діяльності, в породженні якого ключова роль відведена особистості з її системою смислової регуляції активності. Нарешті, особистісний рівень активності припускає розгортання стосунків в системі «особистість – життєвий світ». Тут активність людини опосередкована смислами життєвого світу, які в ідеальній формі конституюють особистісно-смислову регуляцію активності. Очевидно, що структура особистісної регуляції активності не є функціональним аналогом структури психічної регуляції, оскільки регулюються інші ставлення і за іншими принципами. Психічне управляє активністю з орієнтацією на систему об’єктивних ставлень оточуючого світу, а “суб’єктивне”, “особистісне” – зорієнтоване на систему ставлень суб’єкта до оточуючого світу [56]. Тобто, предмет особистісної активності – це властивість об’єкта дійсності, яка має для суб’єкта індивідуальні життєві смисли.

Соціальна ідентичність і кожен з її видів виступає не тільки і не стільки “внутрішнім класифікатором”, скільки регулятором діяльності людини, системоутворюючим елементом. Залежно від повноти і дефіцитарності

ідентичності, можна з тим або іншим ступенем вірогідності прогнозувати поведінку.

Політико-правова ідентичність – динамічна структура, вона розвивається впродовж життя, причому цей розвиток не лінійний і не рівномірний, проходить через подолання криз ідентичності. Тому не можна погодитися з тими дослідниками, які вивчаючи правову, або політичну свідомість, намагаються виділити їх певні рівні розвитку. Доречніше, на нашу думку, вести мову про дефіцитарність політико-правової свідомості. А критерієм розвинутості політико-правової свідомості визначити міру активності, суб'єкта включеності в повсякденну практику.

Література до розділу

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова. – Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 138 с.
2. Активізація когнітивних процесів у спілкуванні: методичний посібник / [В. П. Казміренко, З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич та ін.]; за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2011. – 268 с.
3. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – Москва: Аспект Пресс, 2002. – 288 с.
4. Анцыферова Л. И. Социальная психология: хрестоматия, учебное пособие для студентов вузов / Л. И. Анцыферова; сост. Е. П. Белинская и др. – Москва: Аспект Пресс, 2003. – 471 с. – С. 130-179.
5. Барабанщиков В. А. Коммуникативный подход к исследованию когнитивных процессов / В. А. Барабанщиков // Психологические и психоаналитические

- исследования / под ред. А.Н. Лебедева. – Москва: Институт психоанализа, Изд. Воробьев А. В., 2009. – С. 8-21.
6. Барский Ф. И., Грицук А. Г. "Интервью о жизненной истории" Д. Макадамса как метод исследования нарративной идентичности / Ф. И. Барский, А.Г. Грицук // Психологическая диагностика. – 2008. – № 5. - С. 3-48.
 7. Белинская Е. П., Литвина С. А., Муравьева О. И., Стефаненко Т. Г., Тихомандрицкая О. А. Политическая культура: установка на патернализм в ментальности россиян / Е. П. Белинская, С. А. Литвина, О. И. Муравьева, Т. Г. Стефаненко, О. А. Тихомандрицкая // Сибирский психологический журнал. – 2004. – № 20. – С. 63-70.
 8. Бех В. П., Шалімова Є. О. Функціональна модель особистості: пошуки політикокультурних детермінант поведінки: Монографія / В. П. Бех, Є. О. Шалімова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 255 с.
 9. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України / І. Бех, К. Чорна. – Київ, 2014. – 48 с.
 10. Бородин Е. Т. Русская идея есть идея русского патриотизма /Е. Т. Бородин // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 6. – С. 259-273.
 11. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии / Дж. Бьюдженталь; пер с англ. – Москва: «Класс», 1998. – 336 с.
 12. Величковский Б. М. Когнитивная наука: основы психологии познания: в 2 т. / Б. М. Величковский. – Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. – Т. 2. – 432 с.
 13. Вознесенська О. Л., Череповська Н. І. Медіаосвітні засоби як ресурс розвитку патріотичних почуттів особистості / О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2015. – Вип. 35. – С. 231-244.

14. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – Москва: Эксмо-Пресс: Смысл, 2005. – 1136 с.
15. Гегель Г. В. Ф. Феноменология Духа. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель. – Москва: [Эксмо](#), 2007. – 880 с.
16. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. 2-е изд. / Э. Гидденс. - Москва: Академический Проект, 2005. – 528 с.
17. Грицай Е., Николко М. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. - Вильнюс: ЕГУ, 2009. – 220 с.
18. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – Москва: ЧеРо; Изд-во МГУ, 1997. – 345 с.
19. Дубинянський М. Звичайний патерналізм / Українська правда. 2 серпня 2013. URL: www.pravda.com.ua/articles/2013/08/2/6995388/
20. Дуранов И. М. К вопросу взаимосвязи воспитания гражданственности и патриотизма / И. М. Дуранов // Вестник ОГУ. – Оренбург, 2012. – №1 – С. 55-58.
21. Експерт із психології мас Вадим Васютинський: "Патріотизм добрий тоді, коли він продуктивний" / «ZN.UA». 27 березня, 2015. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/ekspert-iz-psihologiyi-mas-vadim-vasyutinskiy-patriotizm-dobriy-todi-koli-vin-produktivniy-.html>
22. Експерт: Патерналізм залишається провідною ціннісною установкою українців / «ZN.UA». 14 січня, 2011. URL: https://zn.ua/ukr/ARCHIVE/ekspert_paternalizm_zalishaetsya_providnoyu_tsinnisnoyu_ustanovkoyu_ukrayintsiv.html
23. Жовтянська В. В. Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології.– 2015. – Вип. 35. С. 24-34.

24. Засади когнітивної психології спілкування: монографія / [В.П. Казміренко, В.М. Духневич, О.Ю. Осадько та інші]; за наук. ред. В.П. Казміренка; НАПН України, ІСПП. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 389 с.
25. Здерева Г. В. Патриотическое воспитание молодежи / Г. В. Здерева. – Тольятти: Тольят. гос. ун-т, 2003. – 357 с.
26. Кабрин В. И. Коммуникативный мир и транскомуникативный потенциал жизни личности: теория, методы исследования / В. И. Кабрин. – Томск: ТГУ, 2005. – 217 с.
27. Келли Дж. Теория личности. Психология личностных конструктов / Дж. Келли. – Санкт-Петербург: Речь, 2000. – 249 с.
28. Князев А. М. Сущностное содержание категории "гражданственность" и ее характеристики как особого отношения (в психологическом и акмеологическом аспектах) / А. М. Князев // Мир психологии. – 2006. – №4. – С. 21-30.
29. Кокарев Ю. П. Воспитание патриотизма и гражданственности в молодежной среде / Ю. П. Кокарев // Профессионал. – 2007. – №3. – 221 с.
30. Колоколова М. Установки на патерналізм як складова частина політичної культури українського суспільства / М. Колоколова // Соціологічні студії. – 2013. – № 1. – С. 87-93.
31. Колоколова М. О. Установки на патерналізм та самоорганізацію в українському суспільстві: ціннісний аспект / М. О. Колоколова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2015. – № 1148. – Вип. 34. – С. 11-18.
32. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули. – Москва: Идея-Пресс, 2000. – 320 с.

33. Леонтьев Д. А., Овчинникова Ю. Ю., Рассказова Е. И., Фам А. Х. Психология выбора / Д. А. Леонтьев, Ю. Ю. Овчинникова, Е. И. Рассказова, А. Х. Фам. – Москва: Смысл, 2015. – 463 с.
34. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2014. – № 3. С. 4-19.
35. Макклеланд М. Мотивация человека / М. Макклеланд. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 672 с. (David McClelland Human Motivation, 1987).
36. Маралов В. Г. Психологические особенности ориентации педагогов на личностную модель взаимодействия с детьми / В. Г. Маралов, И. А. Бучилова, Е. Ю. Клецова и др. – Москва: Академический проект: Парадигма, 2005. – 288 с.
37. М'яленко В. В. Особливості вияву фінансової тривожності українців залежно від самооцінки задоволеності життям / В. В. М'яленко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2014. – Вип. 34. – С. 104-115.
38. М'ясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В. Н. М'ясищев; ред. А. А. Бодалёва. – Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 456 с.
39. Овчаров А. О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації / А. О. Овчаров // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2014. – Вип. 34. – С. 247-257.
40. Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики / А. Б. Орлов. – Москва: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.
41. Осадько О. Ю. Фасилітаційно-орієнтоване спілкування як спосіб психологічної допомоги особистості в освоєнні соціальних протиріч / О. Ю. Осадько // Реєстри стосунків II: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції / заг. ред. І. А. Слободянюка (13–14 грудня 2014 р., м. Київ). – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2014. – 170 с. – С. 67-80.

- 42.Осадько О. Ю. Общение как эликсир здоровья. Коммуникативные механизмы саногенеза личности: монография / О. Ю. Осадько; Национальная академия педагогических наук Украины, Институт социальной и политической психологии. – К.: Милениум, 2016. – 340 с.
- 43.Перлз Ф. Теория гештальттерапии / Ф. Перлз, П. Гудмен. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 384 с.
- 44.Петрова В. Н. Модель существования и развития образа будущего в процессе транскомуникации / В. Н. Петрова // Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека / под ред. В.И. Кабрина. – Томск: ТГУ, 2011. – 400 с. – С.74-101.
- 45.Петровская Л. А. Общение – компетентность – тренинг: избранные труды / Л. А. Петровская. – Москва: Смысл, 2007. – 688 с.
- 46.Петрунько О. В. Консолідувальний потенціал громадської думки: структурна, динамічна та функціональна складові/ О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. – К.: Видавництво Ліра-К, 2013. – Вип. 14. – С. 207-214.
- 47.Політологія. Підручник // За загальною редакцією проф. Кременя В. Г., проф. Горлача М. І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001. – 640 с.
- 48.Психологические исследования общения / отв. ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко; АН СССР, Ин-т психологии. – Москва: Наука, 1985. – 344 с.
- 49.Ребкало В.А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования: Автореф. дис. ... д-ра филос. Наук. – Москва, 1991. – С. 25.

- 50.Рикёр П. Повествовательная идентичность / Пер. К. Дрязгунова URL: <http://www.philosophy.ru/library/ricoeur/iden.html>
- 51.Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Дж. Фрейберг. – Москва: Смысл, 2002. – 527 с.
- 52.Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2012. – 224 с.
- 53.Рыльская Е. А. Психология жизнеспособности человека / Е. А. Рыльская. – Челябинск: ЧГПУ, 2009. – 361 с.
- 54.Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – Санкт-Петербург: Речь, 2006. – 207 с.
- 55.Сіверс З. Ф. Методологічні засади дослідження психологічних чинників становлення та проявів політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Талком, 2018. – Вип. 41 (44). – 240 с. – С. 168-179. URL: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi41\(44\).181](https://doi.org/10.33120/ssj.vi41(44).181)
- 56.Слободчиков В. И. Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. – Москва, 1994. – 77 с.
- 57.Снетков В. М. Монистическая парадигма наук о человеке как развитие идей Б. Г. Ананьева / В. М. Снетков // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – 2008. – Серия 12. – Вып. 1. – С. 60-87.
- 58.Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: [монография] / В. А. Татенко. – К : Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
- 59.Тэрнер Дж. С., Оукс П. Дж., Хэслем С. А., Дэвид В. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж. С. Тэрнер, П. Дж. Оукс, С. А. Хэслем, В. Дэвид // Иностранная психология. – 1994. – Т. 2. – № 2 (4). – С. 8-17.

60. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси, Изд-во АН Груз. ССР, 1961. – 236 с.
61. Форверг М. Характеристика социально-психологического тренинга поведения / М. Форверг, Т. Альберг // Психологический журнал. – 1984. – №4. – Т. 5. – С. 57-64.
62. Хазратова Н. В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей / Н. В. Хазратова // Проблеми політичної психології. – 2015. – Вип. 2. – С. 112-125.
63. Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге / Н. Ю. Хрящева. – Санкт-Петербург: Речь; Институт тренинга, 2004. – 256 с.
64. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу / Ю. М. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 160-169.
65. Шлиппе А. Учебник по системной терапии и консультированию / Арист фон Шлиппе, Йохан Швайтцер; пер. с нем. – Москва: Ин-т консультирования и системных решений, 2011. – 356 с.
66. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э. Эриксон. – Москва: Прогресс, 1996. – 342 с.
67. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Э. Эриксон. – Москва: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.
68. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс; пер. с нем. Л. О. Акопяна; под ред. докт. мед. наук В. Ф. Войцеха и канд. филос. наук О. Ю. Бойцовой – Москва: Практика, 1997. – 1056 с.
69. Fogelson R. D. Person, self and identity. Some anthropological retrospect, circumspect and prospects / R. D. Fogelson // Psychological theories of the self: process of a conflict on new approaches to the self, held March. 27 – Apr. 1. 1979.

70. Hall S. Introduction: Epistemic Communities and the Dynamics of International Policy Coordination / P. Hall. Knowledge, Power, and International Policy Coordination. // International Organization, 1992. – № 1. – Issue 46. – P. 1–35.
71. Tajfel H. An integrative theory of intergroup conflict / H. Tajfel, J. C. Turner // The social psychology of intergroup relations. / Ed. by W. C. Austin, S. Worchel. – Nantrey, Calif.: Brooks / Cole, 1979. – P. 33-47.
72. Tomasello M. The cultural origins of human cognition / M. Tomasello. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. – 256 p.
73. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization / Ph. Wasburn // Politics and Individual. – 1994. – Vol. 4. – №2. – P. 1-26.
74. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review / A. S. Waterman // Devel. Psychol. – 1982. – V.18. – № 3. – P. 341-358.

III. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Політико-правова соціалізація особистості як предмет наукового дослідження

Особистість як динамічна система ставлень людини до дійсності, є продуктом взаємодії людини із соціальним (олюдненим) світом. Термін «соціалізація» був введений французьким соціологом Габріелем Тардом для позначення феномену інтерналізації особистістю суспільних норм в процесі соціальної взаємодії [24]. Наукове вивчення етапів, агентів та результатів соціалізації особистості здійснюється в багатьох соціальних дисциплінах: в філософії, політології, соціології, педагогіці, психології тощо.

Специфіка психологічних досліджень проблеми соціалізації полягає в тому, що феномен присвоєння людиною суспільного досвіду вивчається в контексті єдиного процесу становлення свідомості, яка має не тільки «відображувальну», але і «породжувальну» функцію. Йдеться про те, що людина, яка живе в олюдненому світі, не просто адаптується під нього, але і адаптує цей світ під себе: вона обирає свій спосіб обходження з тими знаннями і нормами, які транслює їй соціум, а не просто «краще чи гірше їх присвоює». Вибір способу обходження з виявленими обставинами КС і є проявом функціонування свідомості: в процесі конструювання дійсності особистість виробляє своє ставлення, і до трансльованого їй суспільного досвіду, і до агентів соціалізації, і до себе, як суб'єкта життєдіяльності. В результаті такого самовизначення в КС, особистість може або інтерналізувати пропонувані їй норми і правила соціальної взаємодії, або ревізувати їх за власними уявленнями, або, взагалі, не брати до уваги.

Відповідно, в психологічному вимірі, дослідження проблеми становлення ППС не може обмежуватися вивченням того, що транслюється «об'єкту

соціалізації» і що ним присвоюється: особистість виступає тут не тільки як об'єкт соціалізуючих впливів, але і як суб'єкт вибору своїх способів обходження з цими впливами і з тими, хто їх здійснює. Іншими словами, процес соціалізації особистості є двостороннім і визначається не тільки характером дій агентів соціалізації, але і суб'єктивною позицією особистості у взаємодії з ними.

На ранніх етапах соціалізації ця позиція здебільшого визначається емоційним ставленням дитини до обставин КС (до себе, до партнерів та до цілей взаємодії). В подальшому ці ставлення стають більш диференційованими, оскільки людина набуває особистого досвіду успішної самореалізації в одних сферах життя (наприклад, в сфері ігрової, спортивної, художньої діяльності) і накопичує відчуття неспроможності розв'язати проблеми, що виникають в інших життєвих контекстах (в яких є негативний досвід марної затрати зусиль). Вибір стратегії повноцінної або обмеженої самореалізації у КС залежить не тільки від того, як людина оцінює значимість проблеми, але і від прогнозованої нею вірогідності досягнення прийнятих цілей (Е. Дейсі, Д. Макклеланд). Відповідно, одна й та сама людина може обирати позицію суб'єкта саморозвитку в одних контекстах взаємодії, – і ставати на позицію «захисту від розвитку» в інших.

З огляду на те, що людина розділяє ситуації взаємодії на ті, в яких вона стає або не стає на позицію суб'єкта саморозвитку, процес соціалізації не може відбуватися однаково інтенсивно в усіх сферах життєдіяльності. Тому якщо йдеться про наукове вивчення процесу і результатів соціалізації особистості, то обґрунтованим є виділення спеціальних аспектів цього феномену, якими є «політична», «правова», «економічна», «національна», «культурна» і т. п. ідентифікація і відповідні компоненти набутої ідентичності.

Під ідентичністю в психології розуміється гіпотетична психологічна структура, що феноменологічно проявляється через патерни розв'язання людиною життєвих проблем; і, в самому широкому сенсі, становить собою

суб'єктивну концептуальну модель «Себе-у-Світі». Окремі складові соціальної ідентичності розглядаються як специфічні зрізи «Я-концепції», в яких інтегруються ставлення людини до агентів соціалізації, а також до тих знань, досвіду, норм і цінностей, носіями яких вони виступають. Соціальна ідентифікація – це процес формування соціальної ідентичності особистості через співвіднесення і ототожнення себе з соціальними зразками, групами, ролями, типами, ознаками, якостями й властивостями. Соціальна ідентичність – це проміжний результат такого безперервного процесу конструювання особистістю концептуальної моделі «Себе-у-Світі».

Об'єктом наукових досліджень в галузі політології та політичної психології, здебільшого, виступає «політична ідентичність» особистості [11; 12, С. 32-38; 30], під якою розуміється певний набір суб'єктивних настановлень щодо інтерпретації, оцінки й способів розв'язання людиною політико-правових проблем. Вже з огляду на те, що будь-який політичний вибір суб'єкта здійснюється на основі його уявлень про значимі для нього громадянські права, та з орієнтацією на бажані способи правової регуляції владно-підвладної взаємодії, можна стверджувати що «політична» ідентичність особистості нерозривно пов'язана з її «правовим» самовизначенням. В нашому дослідженні вводиться науковий конструкт «політико-правова» ідентичність особистості, який описує специфіку тих змістових ставлень людини до дійсності (ментальних репрезентацій, суб'єктивних образів) на основі яких вона конструює відповідну реальність і обирає свій спосіб здійснення політико-правових виборів.

Процес «політико-правової» соціалізації особистості включає всі складові, які традиційно виділяються в «процесі включення індивіда в систему владних відносин і структур» (який визначається як «політична» соціалізація):

- 1) інтерналізація соціальних норм, що регулюють владно-підвладні відносини;
- 2) соціально-політична орієнтація, первинне відкладення (імпринтинг) образу

вождя; 3) вибір «своєї» соціальної групи і політичної позиції; 4) входження в «свою» соціально-політичну групу; 5) засвоєння певних політичних функцій, способів реалізації політичної поведінки» [12, с. 32-38].

Як можна помітити, кожна із названих складових процесу політичної соціалізації становить собою певний аспект самовизначення особистості відносно правових регуляторів суспільної взаємодії: інтерналізація правових норм, розподіл прав і обов'язків у владно-підвладних відносинах, вибір «своєї» за цими параметрами групи та способів участі у політико-правовій сфері життя. При цьому вибір своєї групи та політичної позиції, а тим більш, отримання досвіду її реалізації відбуваються на основі прийнятих особистістю правил (норм) регуляції суспільного життя. Тобто, будь який процес політичної соціалізації є, за сутністю, політико-правовим, оскільки в ньому виробляються не тільки суб'єктивні цілі, але і правові норми владно-підвладних відносин.

Шляхом введення наукового конструкту «політико-правова» ідентичність особистості можна також розв'язати задачу вивчення проблем політичного самовизначення громадян в трансформаційних суспільствах. Як показали чисельні вітчизняні дослідження, політична ідентичність громадян сучасної України не може вимірюватися через визначення їхньої прихильності до певних політичних партій, як це робиться в країнах із сталими політичними традиціями. Якщо в країнах розвиненої демократії громадяни віддають перевагу тим чи іншим провідним партіям, оскільки підтримують прийняту ними модель суспільного устрою (наприклад, ліберальну, консервативну чи центристську), то вітчизняні респонденти взагалі не асоціюють існуючі в Україні партії з їхніми політичними програмами.

Політичні вподобання сучасних українців не відображують їх бажання бачити при владі ту чи іншу з існуючих в країні політичних партій, а лише відтворюють академічні знання про досвід зарубіжних країн [4, 11, 22]. При тому, що представленість і назви партій у законодавчих органах постійно

змінюються, а їхні передвиборні програми відтворюють одна одну майже дослівно, є закономірним, що суб'єктивна оцінка діяльності цих партій (а часто і всіх політиків загалом) здійснюється громадянами за критерієм отримання тих прав і свобод, які важливі для респондентів. Тобто самовизначення особистості в сфері уявлень про бажаний та реальний стан політичного устрою в Україні відбувається не через віднесення себе до прихильників тих чи інших принципів державотворення, а через суб'єктивне ранжування тих громадянських потреб, які забезпечує (чи не забезпечує) законодавча і виконавча влада.

Результати нашого дослідження, проведеного методом глибинного інтерв'ю, показали, що респонденти з вищою освітою, які виявляють високий рівень обізнаності з приводу законодавчих рішень діючої влади і обґрунтовують своє ставлення до доцільності подібних рішень, також не можуть обрати партію, яку б вони хотіли підтримувати. Причиною цього вони вважають, і надмірну кількість існуючих партій, і слабку диференційованість їхніх програм, а головне – те, що жодна з програм, з якими приходили політичні партії до влади, досі не була реалізована. Наслідком такої ситуації стало те, що суб'єктивні сприйняття політичних партій сучасними українцями не відбивають специфіки їхньої політичної ідентичності: ставлення до тієї чи іншої партії базується на суб'єктивному сприйнятті певних політиків, які пов'язані з цією партією.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що науковий конструкт «політико-правова соціалізація» не просто має право на існування, але і розширює можливості наукового вивчення закономірностей становлення ППС особистості в кризових умовах трансформації суспільного устрою. Політико-правова соціалізація становить собою процес засвоєння індивідом політичних цінностей та правових норм, необхідних для включення в наявну систему владно-підвладних відносин та для вибору суспільно прийнятних (законних) способів її вдосконалення. Об'єктом наукових досліджень можуть виступати як психологічні механізми інтеріоризації/екстеріоризації особистістю суспільного

політичного досвіду, так і закономірності реалізації нею свого творчого потенціалу для розвитку себе як суб'єкта політико-правових виборів.

Психологічні підходи до вивчення процесу соціалізації особистості змінювалися під впливом тих трансформацій, що відбувалися в науці та суспільстві. Так в рамках біхевіористської парадигми, яка домінувала в суспільних науках 20-го сторіччя, процес соціалізації розглядався як вплив соціального середовища на особистість шляхом передачі певних моделей поведінки через систему організованих громадських інститутів і цінностей. При цьому індивіди або групи розглядалися як пасивні об'єкти соціалізації, а сам процес соціалізації представлявся як «вертикальні» відносини між тими, хто соціалізує і тими, кого соціалізують. В рамках такого розуміння процесу соціалізації предметом наукових досліджень виступали, передусім, «агенти соціалізації» (суспільні інститути, в яких відбувається передача досвіду), «результати соціалізації» (ступінь засвоєння особою належних знань, вмінь та цінностей) і «етапи політичної соціалізації» (специфіка соціального досвіду, який засвоює об'єкт соціалізації на різних стадіях онтогенезу).

Саме в ході цих досліджень було виявлено, що результативність стадії прямої політичної соціалізації (процесу ретрансляції індивіду власне політичних цінностей та інформації) залежить не тільки від активності «агентів соціалізації», але і від його готовності сприймати відповідний матеріал. Той факт, що «об'єкти соціалізації» вибірково ставляться до трансльованого їм суспільно-прийнятого політичного досвіду необхідно було пояснити. Таким поясненням став постулат про визначальну роль у становленні ППС «латентної стадії» соціалізації (яка є процесом неполітичного навчання, що згодом впливає на політичну поведінку індивіда). Йдеться про те, що «агенти первинної соціалізації» (якими виступають значимі дорослі: батьки, вихователі, вчителі початкової школи тощо) вже на ранніх етапах онтогенезу формують у дитини ставлення до цілей і способів «розподілу майна і влади». Вичерпані з досвіду

взаємодії з близькими дорослими сценарії розв'язання проблем у «владно-підвладних» відносинах закладають основи подальшої схильності особистості сприймати ті чи інші моделі політико-правової дійсності.

Активність суб'єктів соціалізації стала основним предметом наукових досліджень в сучасній науці. На тлі соціокультурних змін, що відбулися в світі наприкінці ХХ століття, змінилися не тільки традиційні норми суспільного життя, але і усталені раніше засоби соціалізації особистості. Так, на думку багатьох дослідників [31, 33], в останні десятиліття минулого сторіччя соціалізація втрачає свій «вертикальний» характер у зв'язку з тим, що в традиційних суспільствах з'являються риси модернізації. Наприклад, однією з таких рис стає зниження ролі авторитету віку – більш старший вік батьків, вчителів і т. д. не стає підставою для поваги і наслідування; те ж саме відбувається і в контексті родинних стосунків – роль родинних зв'язків знижується. Крім того, в сучасному світі процес політико-правової соціалізації втратив свою односторонню спрямованість: політичні цінності та переконання тепер транслюються не тільки в «одну сторону» – від старшого покоління до молодшого - але і навпаки - зараз є дані про те, що молоді люди ретранслюють свої власні політичні орієнтації батькам.

Теоретичне усвідомлення тих змін, що відбулися у соціальній та політичній реальності втілюється у концептуальну модель переходу від «вертикальної» до «горизонтальної» соціалізації особистості. Ця модель була запропонована у 1986 р. Річардом Мерелманом [31] як принципово нове розуміння механізму засвоєння і ретрансляції політичних цінностей і установок в період модернізації суспільства. Згідно з його ідеєю «горизонтальної» (lateral) політичної соціалізації, цей процес є безперервним вибором з широкого числа можливих і конкуруючих між собою образів світу і моделей поведінки, кількість яких постійно збільшується в результаті комунікації між «рівними» учасниками процесу соціалізації на «горизонтальному» рівні. В

«горизонтальній» соціалізації відносини між об'єктом і агентами соціалізації добровільні, рівні і тимчасові. Особистість того, хто соціалізується стає центром моделі, на відміну від моделі «вертикальної» соціалізації, де особистість виявлялася своєрідним «кінцем» ланцюжка впливів.

Розведення цих двох моделей політико-правової соціалізації не означає, що вони протистоять одна-одній. Їх можна розглядати і як такі, що взаємно доповнюють одна одну, різною мірою сприяють соціалізації на різних етапах розвитку особистості. Так Філіп Васбурн [33] пропонує наступну модель процесу політичної соціалізації: стадії життєвого циклу, на якій знаходиться індивід (дитинство, підлітковий вік, юнацтво, зрілість і старість), і агенти соціалізації (сім'я, в якій виховувався індивід, школа, церква, ЗМІ, родина самого індивіда, його робота і політичний досвід) представляють собою інтерактивні системи. Між агентами соціалізації існують комплексні взаємини на всіх стадіях життєвого циклу, і відносна значимість кожного з агентів соціалізації може варіюватися від одного періоду життєвого циклу до іншого. Політичні орієнтації особи в будь-якій точці життєвого циклу визначаються її індивідуальними особливостями, періодом життєвого циклу, який переживає людина, її попереднім досвідом соціалізації, а також тим щаблем, який вона займає в соціальній структурі.

Таким чином, процес соціалізації особистості розуміється в сучасній науці як процес включення людини в суспільні відносини, на перебіг якого впливають як «агенти» соціалізації, так і сам «суб'єкт» соціалізації, який здійснює власні вибори свого способу бути в КС. Політико-правова соціалізація є одним з напрямків загального процесу соціалізації особистості, в ході якого особистість сприймає ідеї, установки і правила поведінки, типові для політичної та правової культури даного суспільства. Якщо суспільство знаходиться у стані трансформації, то замість усталених в культурі моделей конструювання політико-правової дійсності виникає множинність конфліктуючих між собою

варіантів її інтерпретації та оцінки. В такі епохи соціальних змінень процес соціалізації особистості в більшій мірі залежить від того, як вона обходиться з суперечливістю пропонованих їй варіантів осмислення дійсності і як здійснює свої екзистенціальні вибори.

Якщо в традиційному суспільстві (за вертикальної моделі соціалізації) її бажаним результатом ще можна було вважати «присвоєну політико-правову ідентичність» (привласнення особою тих цінностей та установок, що панують в соціумі), то в період глобальних змін суспільного устрою це неможливо. По-перше тому, що такої однодумності в суспільстві вже не існує, а, по-друге, тому, що соціокультурні трансформації відбуваються швидше за зміну поколінь. Тому наукове вивчення проблеми політико-правової соціалізації особистості має орієнтуватися не на порівняння її суб'єктивних моделей дійсності з «культурними еталонами» (які ще не склалися в трансформаційному суспільстві), а на виявлення ступеню засвоєння суб'єктом соціалізації тих суперечностей, що існують між наявними в соціумі точками зору на політико-правові проблеми. Якщо ці суперечності усвідомлюються і освоюються суб'єктом вибору, то його ідентичність можна характеризувати як «досягнуту»; якщо витісняються або не осмислюються – процес ідентифікації блокується інтроектами або внутрішньою конфліктністю суб'єктивних конструкцій дійсності.

«Досягнута» ідентичність розглядається нами згідно концептуальної моделі Дж. Марсія, який вводить розрізнення двох шляхів набуття ідентичності: 1) поступове усвідомлення деяких даних про себе (ім'я, громадянство, наявність здібностей і т. п.), цей шлях веде до формування «запозиченої», або передчасної, ідентичності; 2) самостійне прийняття людиною рішень щодо того, якою їй бути, – цей шлях веде до конструювання власної, або «досягнутої», ідентичності.

«Статуси ідентичності» в цій концепції виділяються за співвідношенням динамічних характеристик процесу ідентифікації. Такими процесуальними критеріями виступають: 1) проходження або непроходження (в анамнезі) кризи – стану пошуку ідентичності; 2) наявність або відсутність одиниць ідентичності (ідентифікаційних здобутків) – особистісно значущих цілей, цінностей, переконань (див. табл. 3.1). Динамічні характеристики процесу ідентифікації визначаються експертами шляхом аналізу даних спеціально розробленого «напівструктурованого інтерв'ю»; і співвідношення цих параметрів визначається окремо для кожної з семи змістових сфер ідентифікації (за Ватерманом): професійної, подружньої, батьківської, сімейної, релігійної, політичної, статево-рольової.

Табл. 3.1.

Критерії для визначення стану (статусу) ідентичності за Дж. Марсія

	Статус ідентичності (Identity Status)			
	Досягнута (Identity Achievement)	Запозичена (Foreclosure)	Дифузна (Identity Diffusion)	Мораторій (Moratorium)
Криза (Crisis)	Представлено (present)	Не представлено (absent)	Представлено або ні (present or absent)	Наявний зараз (in crisis)
Зобов'язання (Commitment)	Представлено (present)	Представлено (present)	Не представлено (absent)	Представлено неявно (present but vague)

Досягнута ідентичність. Цей статус характеризується тим, що людина пройшла періоди криз і самодослідження і сформувала певну сукупність особистісно значущих для неї цілей, цінностей та переконань. Така людина знає, хто вона і чого вона хоче, і відповідно структурує своє життя. Таким людям властиво почуття довіри, стабільності, оптимізм щодо майбутнього. Усвідомлення труднощів не зменшує прагнення дотримуватися обраного напрямку. Свої цілі, цінності і переконання така людина переживає як

особистісно значущі, як такі, що забезпечують їй відчуття спрямованості і осмисленості життя.

Мораторій. Цей статус характеризується тим, що людина перебуває в стані кризи ідентичності і активно намагається подолати його, перебираючи різні варіанти самовизначення. Така людина постійно знаходиться в пошуку інформації, корисної для вирішення кризи (читає спеціальні книжки, слухає відповідні передачі, обговорює проблеми з оточенням, експериментує зі стилями життя). На ранніх стадіях таких пошуків людина може відчувати натхнення, але якщо цей період затягується, то наростає переживання невдоволеності собою та ситуацією.

Запозичена ідентичність. Цей статус визначається тим, що людина, яка ніколи не переживала стану криз ідентичності, тим не менш володіє певним набором цілей, цінностей та переконань. Зміст та міцність цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як і у людей, що пройшли шлях самостійного досягнення своєї ідентичності. Відмінністю статусу запозиченої ідентичності є те, що елементи самовизначення формуються відносно рано в житті, і не в результаті самостійного пошуку та вибору, а, переважно, внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значимими людьми. Прийняті таким чином цілі, цінності та переконання можуть бути подібними з батьківськими або відображати очікування батьків. Небезпека такого статусу особистісної ідентичності полягає в тому, що вона «не належить» людині, в тому сенсі, що людина не може її вдосконалювати відповідно новим умовам життя, а змушена підлаштовувати своє життя під запозичені у когось (інтроектовані) образи дійсності.

Дифузна ідентичність. Такий стан ідентичності характерний для людей, які не мають ясних цілей, цінностей і переконань і які не намагаються активно їх формувати. Вони або ніколи не стояли перед проблемами самовизначення (що неможливо при активній соціальній взаємодії), або виявилися

неспроможними вирішити ті проблеми, які постали перед ними. При відсутності ясного почуття ідентичності люди переживають ряд негативних станів, зокрема песимізм, апатію, тугу, немотивовану злість, відчуження, тривогу, почуття безпорадності та безнадійності [29].

Як вже зазначалося, статуси ідентичності є проміжними, динамічними характеристиками безперервного процесу самовизначення особистості у соціальному світі [30]. Будь-які зміни життєвих обставин (умов, вимог, потреб, цілей, можливостей) потребують ревізії та модернізації набутих раніше конструкцій ідентичності. Це, насамперед, стосується політико-правової ідентифікації особистості у трансформаційних суспільствах, коли стрімко і кардинально змінюються політичний устрій в країні та правові регулятори соціальних відносин. Саме в ці періоди набуває особливого значення вміння особистості «досягати» власної ідентичності, оскільки лише в такий спосіб суб'єктивна концепція «Себе-у-Світі» може змінюватися без втрати стабільності. Натомість, шлях присвоєння («запозичення») чужих ідентифікаційних здобутків є неприйнятним на етапі суспільних трансформацій, оскільки інтродюковані моделі дійсності не піддаються реконструкції: їх можна лише дотримуватися, або відкинути. В першому варіанті блокується змінюваність суб'єктивної моделі дійсності, в другому – її стабільність. І те, і інше призводить до неможливості людини опанувати життєві кризи.

Таким чином, наявність у суб'єкта статусу «досягнутої» ідентичності свідчить про динамічну стабільність процесу його ідентифікації: він розв'язує проблеми самовизначення і зберігає цілісність власної концепції дійсності. Концепція статусів ідентичності базується на теоретичних роботах Е. Еріксона, який розглядає процес розвитку ідентичності як взаємодію біологічних, соціальних та еґо-процесів, і підкреслює, що Еґо є відповідальним за інтеграцію перших та других. Результатом інтегративної роботи Еґо, або еґо-синтезу, є певна конфігурація елементів ідентичності, яка будується протягом всього

життя людини. Ця гіпотетична конфігурація забезпечує переживання відчуття ідентичності. В підлітковому віці відбувається переструктурування сукупності дитячих ідентифікацій у нову конфігурацію шляхом відмови від деяких з них та прийняття інших.

В процесі розвитку ідентичності відбувається одночасне інтегрування та диференціювання різних взаємопов'язаних елементів наявної ідентичності. Для кожної людини ці елементи утворюють унікальний гештальт. Всякий раз, коли виникають які-небудь зміни (біологічні або соціальні), необхідною стає робота з інтеграції та перебудови елементів ідентичності, оскільки руйнування структури веде до втрати ідентичності і виникнення пов'язаних з цим негативних станів, навіть до депресивних та суїцидальних.

Процес становлення особистості в соціумі пов'язаний з необхідністю проходження певних (обов'язкових) криз самовизначення, коли в міру дорослішання людини, вона набуває нових можливостей і обов'язків. В епігенетичній діаграмі Е. Еріксон виділяє вісім основних етапів розвитку ідентичності, кожен з яких має свою центральну проблему, що вимагає розв'язання [28]. На кожному етапі життя нові елементи мають бути інтегровані в наявну структуру, а старі й непридатні – реінтегровані або відкинуті. Процес розвитку ідентичності не є лінійним, він проходить через так звані кризи ідентичності – періоди, коли виникає конфлікт між сформованою до цього моменту конфігурацією елементів ідентичності з відповідним їй способом «вписування» себе в навколишній світ – та зміненнями у біологічній або соціальній ніші життя людини. Для виходу з кризи людина має докладати певних зусиль, щоб знайти і прийняти нові цінності, правила, види діяльності.

Окрім «обов'язкових» ідентифікаційних криз, які пов'язані з етапами онтогенезу, в житті кожної людини виникають і ситуативно зумовлені проблеми ідентифікації, коли різко змінюються її відносини з соціумом (втрачаються певні можливості або висуваються нові вимоги). Таким чином, процес

формування ідентичності триває протягом усього життя людини, а не закінчується у юнацькому віці (юнацтво – лише одна із стадій у розвитку ідентичності, період найяскравішої її кризи). І це означає що «запозичена» ідентичність, якою б «еталонною» вона не була, може бути в пригоді людині лише протягом обмеженого проміжку часу, тоді як «досягнута» ідентичність, яка створюється та реконструюється самою особистістю, дає змогу людині опанувати все нові суперечності на шляху самовизначення у мінливому світі. Відповідно, з метою оптимізації становлення ППС доцільно шукати шляхи не стільки трансляції громадянам «еталонних» бачень політико-правової дійсності, скільки – шляхи розвитку їх здібності самостійно досягати власної ідентичності у політико-правовій сфері життя. Іншими словами, – готовності виступати суб'єктами політико-правової ідентифікації, що і проявляється у статусі «досягнутої» ідентичності.

Проведений теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми політико-правової соціалізації особистості дозволяє зробити наступні **висновки**.

Феномен соціалізації особистості вивчається наукою як процес інтерналізації особою суспільних норм в процесі соціальної взаємодії. З огляду на специфіку суспільного досвіду в різних сферах регулювання суспільних відносин, дослідники виділяють окремі аспекти соціалізації особистості: професійну, сімейну, релігійну, політичну тощо.

Політико-правова соціалізація становить собою один з аспектів загальної соціалізації особистості у сфері засвоєння соціального досвіду взаємодії громадян з суспільством і владою. Введення теоретичного конструкту «політико-правова» соціалізація, замість усталеного в науці поняття «політична», зумовлено як нерозривністю правової та політичної сфер життя, так і тим, що політичні орієнтації громадян в трансформаційних суспільствах є слабо сформованими. Останнє проявилось в тому, що досліджувані чітко

виявляють своє ставлення до правових норм регуляції суспільного життя, але не знаходять політичної партії, яка відповідала б їхнім вподобанням.

В наукових підходах до вивчення феномену соціалізації співіснують два напрямки: в першому досліджуються процес трансляції суспільно прийнятих конструкцій дійсності від «агентів» до «об'єктів» соціалізації (хто, коли і що транслює особистості); в другому – процес ідентифікації особистості з пропонованими їй варіантами самовизначення.

При всій важливості «трансляційного» підходу до вивчення проблеми політико-правової соціалізації особистості, «ідентифікаційний» підхід більше відповідає викликам сьогодення. Це пов'язано з реаліями відкритого інформаційного простору, в якому неможливо забезпечити трансляцію реципієнтам тільки «схвалених соціумом» політико-правових цінностей й норм. Окрім цього, в суспільствах, де політичний устрій та правова база змінюється швидше за зміну поколінь, не можуть скластися загальноприйняті «культурні еталони» що передаються від старшого покоління – до молодшого.

Таким чином в період модернізації суспільства, процес соціалізації особистості не може відбуватися за традиційною «вертикальною» моделлю, в якій результат визначається повнотою трансляції політико-правових переконань від агентів до об'єктів соціалізації. На зміну їй приходять «горизонтальна» модель, в якій результат соціалізації залежить від того, як опрацює суб'єкт соціалізації множинність пропонованих йому варіантів розуміння й оцінки дійсності, як він здійснює свої політико-правові вибори.

Для особистості можливими є два шляхи набуття ідентичності: шлях присвоєння чужих ідентифікаційних здобутків («запозичення» ідентичності) і шлях самостійного конструювання власних ідентифікаційних виборів («досягнення» ідентичності). Статус «досягнутої» ідентичності проявляється у таких характеристиках процесу ідентифікації як «проходження криз» та

«збереження зобов'язань» (здатність змінювати Я-концепцію без втрати її стабільності).

Політико-правова ідентифікація є безперервним процесом самовизначення особистості по відношенню до політичної та правової дійсності. Швидка змінюваність цієї дійсності призводить до необхідності регулярного перегляду та реінтеграції особистістю тих елементів і структур ідентичності, які застарівають. Оскільки така динамічна стабільність саморозвитку є недоступною для носіїв «запозиченої» ідентичності, то, принаймні на сучасному етапі політико-правових трансформацій у суспільстві, гостро стоїть задача актуалізації суб'єктної позиції особистості у політико-правовому самовизначенні.

3.2. Психологічний аналіз процесу політико-правової ідентифікації особистості: комунікативний підхід

Процес політико-правової ідентифікації особистості, як було визначено вище, може відбуватися як шляхом «запозичення» чужих ідентифікаційних здобутків, так і шляхом створення («досягання») власних. Досягнення ідентичності відбувається тоді, коли особистість виступає суб'єктом саморозвитку: розв'язує проблеми вибору через освоєння виявлених протиріч, а не через обмеження контакту з актуалізованими в ситуації альтернативами конструювання дійсності. Обмеження контакту з інакшими варіантами осмислення ситуації допомагає зберігати незмінність набутої концепції «Себе-у-Світі», тоді як активне «опрацювання» цих варіантів (усвідомлення, дослідження й освоєння) – сприяє саморозвитку особистості як суб'єкта життєвих (в тому числі і політико-правових) виборів.

Ідея щодо існування цих двох способів функціонування свідомості є досить поширеною в сучасній психології особистості. Так К. О. Абульханова виділяє два типи свідомості: «проблемну» (орієнтовану на пошук і розв'язання

проблем взаємодії) та «установочну» (яка має констатуючий характер, що виключає проблемність, блокує виявлення ситуативних протиріч і призводить до тиражування неадекватних ситуації особистісних виборів). На думку дослідниці, «активність особистості, яка проявляється у реальному спілкуванні, поведінці та діяльності, становить собою модельований особистістю комунікативно-когнітивний або семантичний простір, якому властиві різні ступені структурованості – аморфності, регульованості – фіксованості в залежності від проблемності або установочності свідомості особистості» [1, с. 41].

Подібну ж типологію форм свідомості пропонує і О. М. Счастливец, який називає проблемно-орієнтовану свідомість «озадаченою», а установочно-орієнтовану – «поміркованою». Критерієм виділення цих форм свідомості виступає наявність або відсутність суб'єктної, перетворювальної позиції особистості у процесі смислоутворення: «озадачена» свідомість, на відміну від «поміркованої» дозволяє людині виявляти смислові суперечності і створювати нові смисли. Автор зазначає, що психіка людини є реперцептивною, на відміну від перцептивної психіки тварини, і «дані цієї реперцепції підлягають обов'язковому аналізу зі сторони «озадаченої» свідомості сприймаючої особистості. Тільки завдяки рефлексії «озадаченої» свідомості сприймаючої особистості можливе її мислення як евристичний пошук. Тому немає свідомості взагалі. Свідомість є або озадаченою свідомістю сприймаючої особистості, або поміркованою свідомістю інтерпретатора. Третього не дано. Очевидно, що ці дві форми свідомості у кожній окремій особистості необхідно чергуються в комунікативному процесі» [23, с. 174].

Здатність людини не просто відображувати себе і світ, але і активно змінювати себе саму як суб'єкта життєвих виборів являється результируючим проявом становлення свідомості. Автор «свідомісно-центрованого» підходу у психології Ю. М. Швалб зазначає, що «на відміну від тварин, людина управляє

своєю взаємодією зі світом не тільки шляхом активної зміни деяких елементів ситуації чи еволюційної трансформації себе як виду, але і через активну зміну себе самої як суб'єкта життя і поведінки. Це означає, що на рівні особистості... реалізується можливість регуляції елементів обох систем – і умов Ситуації, і себе самої як Суб'єкта. Саме свідомість виявляється тією єдиною інстанцією, у якій можна "схопити" і зрегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно» [26, с. 162].

Отже дослідники, які розглядають феномен свідомості з різних методологічних позицій, виділяють в ній дві взаємодоповнюючі функції (типи, форми): відображувальну (інтерпретаційну) та перетворювальну (породжувальну). Це означає, що в процесі становлення свідомості має не тільки підвищуватися рівень інтегрованості / диференційованості суб'єктивних моделей дійсності, але і зростати вміння особистості розв'язувати смислові суперечності при здійсненні екзистенціальних виборів (усвідомлювати, досліджувати та освоювати виявлені протиріччя). Якщо свідомість визначати як «соціальне мислення» особистості, то ці вміння можна співвіднести з розвитком операційної складової мислення: з представленістю в системі способів розв'язання смислотворчих завдань таких «процедур» як проблематизація, інтерпретація, репрезентація та категоризація [1, с. 96].

В науці вивчаються як прояви «відображувальної» складової свідомості, так і прояви «перетворювальної». Дослідження особливостей відображення респондентами (індивідами чи групами) політико-правової дійсності дозволяють констатувати наявний зміст і статус їхньої ідентичності. Дослідження особливостей смислоутворення (способів конструювання особистістю політико-правових виборів) дозволяють розкрити причини порушення процесу ідентифікації та виявити можливості його оптимізації. Йдеться про те, що оптимальним для становлення «досягнутої» ідентичності є

такий процес самовизначення особистості в КС, в якому вона повноцінно реалізує свої смислотворчі можливості (див. розділ 2.3.).

Науковий аналіз специфіки ментальних репрезентацій людьми політико-правової дійсності (образів, уявлень, асоціацій, ціннісних вподобань, очікувань і побоювань) має значення, переважно, для вивчення групових форм «повсякденного» емпіричного знання (тих «побутових» моделей дійсності, які створюються суспільством). Наявність у репрезентаціях певної особи тих чи інших моделей політико-правової дійсності не означає, що вона буде спиратися саме на ці конструкти при виборі свого способу бути в іншій конкретній КС. Сконструйована особистістю смислова основа життєвого вибору визначається набагато більшим числом змістових ставлень до дійсності, залежить від контексту КС та від індивідуальних способів смислоутворення.

Ментальні структури особистості є дуже розгалуженими і глибоко вкоріненими, що робить можливим вивчення лише їх окремих проявів і в окремих обставинах. Для розуміння загальних тенденцій відображення політико-правової дійсності певними групами чи спільнотами може бути достатнім виявлення тих ментальних конструкцій, що реалізуються більшістю респондентів у лабораторній ситуації «опитування». Проте, результати таких констатуючих досліджень залишають відкритим питання про те, як можна оптимізувати процес становлення ППС особистості.

Для висвітлення цього питання необхідно обрати предметом дослідження не результат, а безпосередній процес смислоутворення: процес вибору особистістю свого способу обходження з альтернативними варіантами конструювання політико-правової дійсності. Саме в цьому процесі можна визначити моменти (точки біфуркації), в яких суб'єкт вибору обмежує реалізацію свого смислотворчого потенціалу, виявити причини цих самообмежень і створити комунікативні умови для їх подолання. Такі умови можуть створюватись шляхом організації комунікативного простору (простору

інтерперсональної взаємодії) за принципами фасилітації – сприяння максимальній самореалізації і саморозвитку особистості. За цих умов актуалізується інтенція учасників взаємодії використовувати виявлені смислові суперечності для вдосконалення, і своїх репрезентацій дійсності, і своїх смислотворчих здібностей.

Процес смислоутворення (смислотворчої комунікації) виступає основним об'єктом дослідження в комунікативній метатеорії психічного (Б. Ф. Ломов, Н. Луман, М.М. Бахтін, В. І. Кабрін, О.О. Рильська). З позицій комунікативного підходу взаємодія систем «Людина» і «Світ» розглядається як безперервний процес обміну «енергіями» (речовиною, інформацією, діями), що забезпечує їх ко-еволюцію (взаємопов'язане змінення) на всіх рівнях існування – від генетичного до культурного. На рівні особистості ця взаємодія забезпечується шляхом смислотворчої комунікації – створення смислових основ вибору свого способу бути в кожній поточній КС. Від того, яким способом особистість обходить зі смисловими суперечностями в процесі розв'язання конкретних життєвих завдань, залежить не тільки розгортання поточної КС, а й динаміка подальших змін людини, світу та їхньої взаємодії.

З позицій комунікативного підходу особистість розглядається як «результат зустрічі людини зі світом», а комунікація - як процес, що визначає і саме існування особистості і її життєвий світ (створюваний виборами свого способу бути в кожній КС). Становлення свідомості відбувається в процесі конструювання особистістю дійсності, що представлена їй у вигляді комунікативної ситуації (В.І. Кабрін, О.Л. Кононко, Ю.М. Швалб). Комунікативна ситуація (КС) – це констеляція внутрішніх і зовнішніх обставин життя у їх даності суб'єкту комунікації (В.А. Барабанщиков, В.М. Петрова, Т.М. Титаренко). Процес самовизначення особистості в КС становить собою впорядкування (організацію) багатозначних суб'єктивних ставлень до окремих обставин ситуації у цілісну смислову основу вибору свого способу бути в КС.

Вибір суб'єктом комунікації свого варіанту конструювання КС залежить, по-перше, від вмісту актуалізованих ставлень (до різних аспектів ситуації) і, по-друге, від бажання та вміння розв'язувати суперечності між окремими ставленнями.

Ставлення – це потенціальне психічне, яке актуалізується в процесі виявлення суб'єктом комунікації обставин КС і вибору свого способу бути в КС (інтерпретувати, переживати, діяти). Ті ставлення до дійсності, що виявляє людина в одній КС (наприклад, в ситуації опитування), можуть перекриватися іншими її ставленнями (потребами, інтересами, мотивами, цінностями), що актуалізуються в інших життєвих ситуаціях (С. Лап'єр, Л. Фестингер). Ще меншу прогностичну надійність має наявність у опитуваних будь-яких знань про політико-правову дійсність (соціальних, «повсякденних» уявлень чи теоретичних концепцій), оскільки можливість реалізації знань у ситуації взаємодії визначається актуалізованими в КС особистісними ставленнями.

Отже динаміка становлення ППС особистості проявляється не стільки в накопиченні нею інформації про політико-правову дійсність, скільки в зростанні здатності впорядковувати альтернативні варіанти осмислення цієї дійсності – «підійматися» над виявленими суперечностями в процесі створення смислової основи власних життєвих виборів. Така «вертикальна динаміка смислотворення» (В.І. Кабрін) відбувається тоді, коли суб'єкт комунікації виявляє альтернативні варіанти конструювання дійсності і здійснює вибори шляхом освоєння актуалізованих в КС смислових суперечностей. Становлення цього смислотворчого потенціалу є необхідним для того, щоб людина не тільки включалася в соціум, але і повноцінно самоздійснювалась у ньому: розвивала свої можливості вдосконалювати себе і навколишній світ. Це ж саме стосується і політико-правової сфери життя, в якій людина може ставати або не ставати суб'єктом діяльності та саморозвитку.

Автор теорії транскомунікації В. І. Кабрін [13] визначає особистість як ієрархію різних рівнів міжособистісних і внутрішньоособистісних комунікацій, що динамічно інтегрують різні характеристики особистості (мотивації, риси, схильності, здібності, конструкти, когніції, інтеракції, установки, почуття, цінності, смисли, норми, ролі, ставлення, діяльності) у нову якість – комунікативний світ. При такому підході смислотворча комунікація виступає сутнісною основою існування-розвитку особистості. Тобто особистість, яка «управляє» взаємодією людини з олюдненим світом, здійснює це шляхом створення «особистісних смислів», які впорядковують багатозначність актуалізованих в ситуації суб'єктивних ставлень людини до окремих обставин ситуації (до себе, до інших, до цілей і умов взаємодії).

Якщо «значення» присвоюються, інтеріоризуються особистістю в процесі соціалізації, то смисли – конструюються в процесі здійснення вибору між різними варіантами інтерпретації, переживання і перетворення виявлених нею обставин взаємодії. Ідею про розведення понять «смысл» і «значення» розробляв ще О. М. Леонтьєв, який трактував «значення» як певне узагальнене відображення дійсності, вироблене людством і зафіксоване у формі поняття, знання або навіть у формі вміння або узагальненого «образу дій», норми поведінки і т. п. [14, с.287-289]; а «смысл», як певне «суб'єктивне покладання» (ставлення) до предметного змісту, що відображений у свідомості [15, с. 260]. Автор відзначав, що «значення, які функціонують в системі індивідуальної свідомості, реалізують не самих себе, а рух особистісного смислу, що в них втілюється – цього для-себе-буття конкретного суб'єкта» [15, с. 261].

В процесі смислоутворення суб'єкт вибору визначає для себе «що відбувається», «що це значить для мене» і «як з цим бути». Створення цих особистісних смислів може здійснюватися як в напрямку стабілізації власних моделей «Себе-у-Світі», так і в напрямку їх ревізії та вдосконалення. В першому випадку людина обмежує свій контакт з тими обставинами КС, які «заважають»

однозначно інтерпретувати події (підтасовує реальність під свої прогнози задля збереження ілюзії надійності власних антиципацій). В другому – поглиблює контакт з тими аспектами минулого чи безпосереднього досвіду, які підштовхують до альтернативних варіантів конструювання дійсності (виявляє, досліджує та освоює смислові суперечності, щоб інтегрувати їх у нові смислові конструкції більш високого порядку).

Іншими словами, в кожній КС актуалізується множина суб'єктивних ставлень людини до різних обставин комунікації; і самовизначення особистості в цій ситуації залежить не тільки від вмісту цих ставлень, але і від обраного нею способу обходження з виявленими суперечностями. Можна казати про те, що вибір способу смислоутворення пов'язаний із загальною схильністю людини захищати свої усталені уявлення про себе і світ, або розвивати їх в міру можливості. Проте, жодна схильність (окрім патологічної) не реалізується повсякчасно, а активізується або блокується контекстом взаємодії. Як свідчать результати наукових досліджень в галузі психології спілкування, комунікативний простір (простір взаємин між учасниками взаємодії) може активізувати як інтенцію особистості до саморозвитку, так і інтенцію до «захисту від змінення» [9, 7, 25].

В будь-якій КС особистість виступає суб'єктом вибору свого способу бути у даних їй обставинах. Цей вибір залежить і від її «домінуючих ставлень» (схильності до збереження або до вдосконалення набутих конструкцій дійсності); і від структурно-змістових особливостей суб'єктивної концепції дійсності (що актуалізуються в процесі конструювання КС); і від умов поточної ситуації взаємодії, які «підштовхують» комунікантів до обмеженої або повноцінної реалізації своїх смислотворчих можливостей (до уникання чи до освоєння виявлених смислових суперечностей).

Ці три групи соціально-психологічних чинників становлення ППС (функціональні, структурно-змістові та комунікативні) є онтологічно

спорідненими: від способів розв'язання суб'єктом комунікації смислотворчих задач залежить специфіка суб'єктивного образу дійсності, а цей образ, в свою чергу, конституює становлення інтегральних властивостей особистості (композицію її домінуючих ставлень до себе і світу). Якщо розглядати ППС виключно в аспекті її *відображувальної* функції, то мішенню впливу агентів соціалізації виступає «оптимізація» політико-правових уявлень і переконань людини. При тому, що, і сформований суб'єктивний образ дійсності, і інтегральні властивості особистості є досить стійкими психологічними утвореннями, вони дуже складно піддаються «корекційним» впливам.

Ми розглядаємо ППС в єдності її відображувальної та перетворювальної функцій, що дозволяє обрати мішенню впливу агентів соціалізації, передусім, процес самовизначення особистості в КС (від якого, в кінцевому рахунку, залежить, і зміст, і статус її політико-правової ідентичності). На відміну від «системи уявлень про дійсність» чи «домінуючих ставлень» особистості, безпосередній процес смислоутворення (обходження зі смисловими суперечностями при конструюванні КС) є контекстуально зумовленим. Це означає, що інтеракції інших учасників взаємодії (які теж є обставинами КС) неодмінно впливають на міру реалізації суб'єктом вибору свого смислотворчого потенціалу. Цей вплив може актуалізувати інтенцію особистості до саморозвитку (до створення смислів більш високого порядку шляхом освоєння смислових протиріч), або – до уникання розвитку (до прийняття готового – свого чи чужого – рішення шляхом обмеження контакту з виявленими суперечностями). В першому випадку створюються умови для формування «досягнутої» ідентичності, в другому – «запозиченої».

Оскільки оптимальною для розвитку особистості і суспільства в сучасній психології визнається «досягнута» ідентичність (створена на основі освоєння суб'єктом вибору виявлених суперечностей), то завданням соціальних практик сприяння такому самовизначенню особистості є активізація її суб'єктної позиції

при розв'язанні політичних і правових проблем. З аналізу наукових досліджень випливає, що сприятливим для формування «досягнутої» ідентичності особистості є простір партнерських взаємин з агентами соціалізації, в якому учасники взаємодії відчують необхідність, безпечність та доцільність повноцінної самореалізації (див. розділ 2.3.).

Засобами організації такої особистісно-розвивальної взаємодії визначено спрямованість інтеракцій на «актуалізацію суб'єктної позиції комунікантів» та «об'єктивацію процедур освоєння смислових конфліктів». Положення про те, що саме такі «фасилітаційні» взаємини сприяють оптимізації функціонування-розвитку особистості, є загальноприйнятим в теоретичній та прикладній психології (Г.О. Балл, І.Д. Бех, О.Б. Орлов, К.Р. Роджерс), проте поширені в Україні практики політико-правової соціалізації громадян базуються на організації зовсім інших – «експерт-клієнтських» відносин між учасниками взаємодії.

Більшість сучасних технологій політико-правової соціалізації особистості націлені на трансляцію слухачам (або читачам) тих висновків про політико-правову ситуацію, які зробили «експерти». Це стосується і освітніх практик соціалізації, і інформаційних кампаній направлених на формування «громадської думки», і побутових практик обговорення політико-правових питань (зокрема, в ток-шоу, демонстрованих ЗМІ). Той простір взаємин, який створюється в таких форматах взаємодії, не містить жодного з виявлених в психології комунікативних чинників розвитку суб'єктності особистості.

Причини такого становища можуть полягати в тому, що прогрес у розвитку ППС особистості розглядається більшістю «агентів соціалізації» як збільшення суми знань про політико-правову дійсність, а не як розвиток особистісної здатності самостійно здобувати, перевіряти і впорядковувати ці знання. Відповідно, метою взаємодії приймається підведення аудиторії до

присвоєння «нормативних бачень» дійсності, а технологія впливу будується в контексті «вертикальної» моделі соціалізації.

Прихильники «вертикальної» моделі соціалізації можуть не погодитися з тим, що «досягнута» ідентичність є оптимальною для розвитку особистості та суспільства. Цю точку зору можна зрозуміти як прагнення позбутися тих розбіжностей у ставленні громадян до політичних реалій та правових норм, які розривають сучасне суспільство. Оскільки «досягнута» ідентичність базується на осмисленні суб'єктом власного життєвого досвіду, то завжди є небезпека, що створені на цих підставах особистісні смисли будуть відрізнятися від «санкціонованих соціумом». Отже виникає питання, чи не краще громадянам присвоїти соціально-схвальні ідентичності (навіть шляхом інтродукції), ніж самотійно прийти до «неправильних» переконань.

Відповіддю на це питання є визнання того, що в епоху суспільних модернізацій і відкритості інформаційного простору це просто неможливо, навіть якщо «так було би краще». А отже суб'єкту соціалізації доводиться постійно здійснювати власні вибори між різноманітними варіантами осмислення політико-правової дійсності, які пропонують йому «агенти» з несумісними чи, навіть, протилежними поглядами і переконаннями. Тому поряд з трансляцією особистості «санкціонованих соціумом» політичних цінностей і правових норм, необхідно розвивати ще і її здібність самотійно «досягати» власної ідентичності – створювати смислову основу своїх політико-правових виборів шляхом освоєння виявлених суперечностей.

Беззаперечно, що становлення ППС є неможливим без передачі від однієї людини до іншої будь-якої інформації (про знання, вподобання, переконання тощо). Але в процесі передачі суспільного досвіду неодмінно створюються певні взаємини між учасниками взаємодії, які різним чином впливають на смислотворчу активність особистості. Наведені вище результати нашого теоретичного дослідження показали, що оптимальною для задач формування у

особистості «досягнутої» ідентичності є «діалогічна» проблемно-орієнтована взаємодія між агентами і суб'єктами соціалізації. Натомість, найбільш представленою в практиці політико-правової соціалізації в Україні досі залишається монологічна взаємодія, в якій створюються ієрархічні, «експерт-клієнтські» взаємини між учасниками.

З огляду на явні труднощі впровадження наукових надбань в практику політико-правової соціалізації особистості, необхідним представляється вивчення по-перше, питання про те, чим спричиняється надмірна популярність експертної позиції агентів соціалізації; і, по друге, яким чином формат взаємин впливає на процес самовизначення особистості в КС. Йдеться про ті соціально-психологічні механізми, які «запускають» процеси стабілізації або розвитку суб'єктом вибору своїх суб'єктивних конструкцій дійсності.

Найбільш вірогідною причиною надмірної прихильності агентів соціалізації до монологічної взаємодії є орієнтованість традиційної системи просвіти на «вертикальну модель» трансляції «еталонних» норм і цінностей від «експерта» до реципієнта (див. розділ 3.1.). За такої моделі соціалізації, її метою виступає підведення реципієнтів до згоди з пропонованими їм конструкціями дійсності; а засоби досягнення цієї згоди потребують зовсім інших принципів організації взаємодії. Комунікативними чинниками вдалого впровадження «експертної думки» у свідомість реципієнтів є такі характеристики взаємин, в яких комунікатор представляє власну думку як беззаперечну істинну і «нагороджує» (прихильністю, позитивними оцінками, схваленням...) тих, хто без заперечень погоджується з нею. Тобто складається соціально-психологічна ситуація, в якій заохочується потреба комунікантів «приєднуватися до думки авторитету», а не розбиратися з виявленими альтернативами конструювання висновків.

Сама по собі передача від однієї людини до іншої будь-яких знань не може блокувати процес саморозвитку особистості реципієнта. Однак, в процесі

інтерперсональної взаємодії виникають комунікативні (соціально-психологічні) феномени, які запускають ті чи інші процеси самовизначення особистості в КС. Зокрема, вже описаний вище (див. розділ 2.3) комунікативний феномен спільної уваги, запускає процес самовизначення особистості щодо тих обставин взаємодії, які важливі для інших учасників. Наприклад, якщо агент соціалізації орієнтований на те, щоб слухачі засвоїли навчальний матеріал – «належні» уявлення про дійсність, – то саме відносно цих аспектів КС і будуть визначатися слухачі (наскільки це цікаво, вірно, потрібно тощо).

В результаті такого самовизначення особистість може сформувати своє ставлення до матеріалу і до його «пропагандиста», але це ставлення залежатиме від того, наскільки співпадатимуть її власна і їй пропонована конструкції дійсності. Якщо ці конструкції розходяться, то особистість не схильна змінювати свої уявлення про себе-у-світі тільки тому, що «хтось» бачить ситуацію по-іншому. Виключення становить лише ситуація «емоційного захоплення» оратором, коли людина довіряє йому більше, ніж самій собі, й ладна зректися власних переконань щоб перейти на точку зору «експерта». Але в цьому разі відбувається не «досягання» власної ідентичності, а привласнення чужих ідентифікаційних здобутків – «інтроекція». Це один з найбільш проблемних статусів ідентичності, оскільки інтроектовані конструкції дійсності не піддаються ревізії та корекції і блокують саморозвиток суб'єкта вибору (Дж. Марсія, Ф. Перлз, К.Роджерс).

Той самий соціально-психологічний феномен «спільної уваги» запускає зовсім інший процес самовизначення особистості в КС, якщо агент соціалізації орієнтований на розвиток у комунікативних партнерів здатності повноцінно реалізувати свій смислотворчий потенціал. За таких умов спільна увага зосереджується на тих розходженнях і суперечностях, що заважають прийти до спільного рішення в процесі взаємодії. Це переносить акцент у самовизначенні особистості з питання про те «чи розділяю я позицію Іншого» – на питання про

те, «чим спричиняється розходження варіантів інтерпретації дійсності і як обходитись з їх суперечливістю». Тобто в даному разі комунікативний феномен «спільної уваги» працює на актуалізацію особистісної інтенції до саморозвитку, оскільки спонукає учасників взаємодії до усвідомлення, вивчення та солідаризації виявлених смислових суперечностей.

Таким чином, в першому випадку, коли агент соціалізації ставить за мету впровадження власних ідентифікаційних здобутків у свідомість слухачів, у них актуалізується інтенція до захисту (стабілізації) власних концепцій дійсності (людина сприймає лише ту інформацію, яка підтримує її наявні переконання; і викривляє або відкидає все, що не вписується в усталені схеми досвіду). Натомість, в другому випадку, коли агент соціалізації прагне навчити комунікантів самостійно розв'язувати смислотворчі завдання (виявляти альтернативи вибору і створювати нові смисли шляхом освоєння протиріч), він актуалізує їх особистісну інтенцію до повноцінного самоздійснення та саморозвитку. Іншими словами, вплив комунікативних партнерів на процес самовизначення особистості в КС забезпечується дією одного й того ж феномену «спільної уваги», але в залежності від цільових установок комунікатора, цей феномен запускає або процес стабілізації, або процес модернізації суб'єктивних моделей дійсності комунікантів.

Якщо казати про комунікативні феномени «навіювання», «психо-емоційного зараження», «примусу», «переконання» та ін., які в психологічній літературі часто розглядаються як психологічні механізми впливу одних учасників взаємодії – на інших [8, 18], то всі вони базуються на дії більш глибокого (представленого на нейрофізіологічному рівні) феномену «спільної уваги» [5, 6, 32]. Оскільки в психологічній науці прийнято називати «механізмами» ті закономірності функціонування психічного, які на даному етапі розвитку наукових знань розглядаються як найбільш глибокі (такі, що зумовлюють виникнення інших феноменів), то ми маємо всі підстави

розглядати феномен спільної уваги як «психологічний механізм» соціалізації особистості в процесі інтерперсональної взаємодії [2, 16, 27].

В залежності від того, що виступатиме об'єктом цієї уваги – процес смислоутворення, або його результат, – змінюватиметься і динаміка функціонування-розвитку особистості в КС. Наприклад, «навіюватись» може як бажання засвоювати виявлені суперечності, так і бажання ігнорувати їх (щоб уникнути зовнішніх чи внутрішніх конфліктів). Або «емоційно заражувати» можна як цікавістю до вивчення розходжень між індивідуальними конструкціями дійсності, так і – зацікавленістю в тому, щоб усі беззаперечно погодилися з думкою експерта (і відмовилися від евристичного пошуку). Агент соціалізації може «переконувати» комунікантів у тому, що вони здатні «піднятися над суперечностями» (знайти консенсус), або в тому, що остаточна істина міститься лише у думці експерта. Іншими словами, всі «вторинні» феномени психологічного впливу запускають процес самовизначення особистості в КС, але в залежності від цільової позиції автора цих впливів, це самовизначення відбувається в одному з двох напрямків: в напрямку уникання змінення (самообмеження смислотворчої комунікації), або в напрямку саморозвитку (створення смислів більш високого порядку).

Теоретичний аналіз проблеми політико-правової ідентифікації особистості дозволяє сформулювати наступні **висновки**.

Становлення свідомості проявляється не тільки в збільшенні рівня диференційованості/інтегрованості системи ставлень людини до дійсності, але і в зростанні здатності особистості активно змінювати себе саму як суб'єкта життєвих виборів. Ці дві функції (форми, типи) свідомості – «відображувальна» та «породжувальна» у кожній окремої особистості необхідно чергуються в залежності від обставин комунікативного процесу.

Об'єктом наукового вивчення виступає як «відображувальна», так і «перетворювальна» функції свідомості. Дослідження особливостей

відображення респондентами (індивідами чи групами) політико-правової дійсності дозволяють констатувати наявний зміст і статус їхньої ідентичності. Дослідження особливостей смислоутворення (способів конструювання особистістю політико-правових виборів) дозволяють розкрити причини порушення процесу ідентифікації та виявити можливості його оптимізації.

Процес смислоутворення (смыслотворчої комунікації) виступає основним об'єктом дослідження в комунікативній метатеорії психічного. З позицій комунікативного підходу особистість розглядається як «результат зустрічі людини зі світом», а комунікація - як процес, що визначає, і саме існування особистості, і її життєвий світ (створюваний виборами свого способу бути в кожній КС).

В процесі конструювання КС суб'єкт комунікації приймає рішення стосовно того, «що відбувається», «що це значить для мене» і «як з цим бути». Для прийняття таких рішень можуть використовуватися різні способи обходження з виявленими альтернативами вибору. Ці способи впорядкування смислових протиріч обслуговують або інтенцію особистості до саморозвитку (до вдосконалення своїх конструкцій дійсності), або – інтенцію до захисту від змінення (до стабілізації набутих уявлень про дійсність).

«Досягнута» ідентичність формується в процесі освоєння суб'єктом комунікації виявлених смислових суперечностей (створення ним смислів більш високого порядку). Протилежним способом обходження з невизначеністю вибору є обмеження контакту з непідходящими обставинами КС (підгонка реальності під готові висновки). В такий спосіб особистість захищає від змін набуті раніше (власні чи «запозичені») конструкції дійсності, але не може вдосконалювати їх з врахуванням нового життєвого досвіду.

Вибір особистістю способу обходження зі смисловими конфліктами при конструюванні КС залежить від багатьох чинників: від її «надситуативних настанов»; від змісту і структури ментальних репрезентацій дійсності; та від

обставин поточної взаємодії, які актуалізують її інтенцію до самозахисту чи саморозвитку (до уникання чи до освоєння виявлених смислових суперечностей).

Вплив агентів соціалізації на політико-правову ідентифікацію особистості може здійснюватися як шляхом «трансляції» їй соціально-схвальних цінностей і переконань так і шляхом розвитку здібності самостійно здійснювати ідентифікаційні вибори. В умовах трансформаційного суспільства особливого значення набуває застосування «діалогічних» практик політико-правової соціалізації особистості, які розвивають не тільки «змістову», але і «операційну» (або смислотворчу) складову її ППС.

Причиною того, що трансляційні практики соціалізації не сприяють розвитку смислотворчих здібностей особистості являється їх спрямованість на засвоєння реципієнтами «правильних» ідентифікаційних висновків експерта, що й створює ієрархічні «експерт-клієнтські» взаємини. В такому комунікативному просторі «спільна увага» зосереджується на ступені згоди учасників взаємодії з думкою експерта, що зводить самовизначення особистості до рішення «прийняти чи відкинути» його бачення дійсності.

Діалогічні практики соціалізації спрямовані на розвиток здібності особистості освоювати смислові суперечності, що потребує рівноправних («партнерських») взаємин між прихильниками різних точок зору на проблему. В такому комунікативному просторі «спільна увага» зосереджується на тих розходженнях і суперечностях, що виникають між учасниками взаємодії, та на способах створення взаємоприйнятних рішень. Завдяки такій практиці уможлиблюється рефлексія та вдосконалення особистістю своїх способів обходження з альтернативними варіантами конструювання дійсності: вона стає суб'єктом саморозвитку.

Таким чином, можна стверджувати, що комунікативний простір (простір взаємин), в якому відбувається політико-правова соціалізація особистості, є

тією змінною, від якої залежить прояв її суб'єктності. В залежності від того, які взаємини створюються між комунікантами, інтерперсональна взаємодія актуалізує або блокує потребу учасників у вдосконаленні власних концепцій дійсності, та активізує або обмежує розвиток їх смислотворчого потенціалу.

3.3. Комунікативні умови підвищення дієвості соціальних практик розвитку політико-правової свідомості особистості

Готовність особистості обирати позицію суб'єкта саморозвитку, як вже зазначалося, залежить не тільки від її «надситуативних настанов» і «рівня обізнаності», але і від контексту взаємодії, в якій відбувається її самовизначення. Процес створення особистістю смислової основи своїх життєвих виборів має комунікативну природу як в силу того, що способи конструювання дійсності «вичерпуються» особистістю з її досвіду інтерперсональної взаємодії, так і тому, що сам процес конструювання особистістю дійсності є смислотворчою комунікацією. Це означає, що дієвість соціальних практик сприяння розвитку ППС особистості залежить від того, наскільки перебіг інтерперсональної взаємодії уможливує здійснення її учасниками вибору на користь рефлексії та модернізації своїх моделей політико-правової дійсності.

Коли в суспільстві накопичуються політичні та економічні проблеми, закономірно виникає невдоволеність громадян діями влади. Це невдоволення потребує виходу, що робить його однією з основних тем, які обговорюють громадяни у реальному та віртуальному спілкуванні. Простий підрахунок кількості схвальних та критичних оцінок Інтернет – дописувачами будь якого рішення влади показує абсолютне переважання негативних висловлювань над позитивними. Ця статистика, очевидно, не відображує реального розподілу голосів (оскільки люди, яких певне рішення влади не обурює, просто не мають потреби це озвучувати), проте таке засилля негативу невідмінно впливає на

емоційне ставлення спільноти до всієї діяльності влади. Так в нашому дослідженні, проведеному методом семантичного диференціалу, виявилось що негативні переживання по відношенню до влади значимо переважають у всіх вікових категоріях респондентів¹.

Для того, щоб розв'язати актуальну соціальну проблему «негативної політизації» суспільства, влада намагається боротися з поширенням «ворожої пропаганди» та запроваджувати «соціальну рекламу». Проте ці стратегії нездатні змінити існуюче у інформаційному просторі співвідношення негативних і позитивних оцінок політико-правової ситуації в Україні, оскільки цей простір не піддається державній цензурі (хоча б з огляду на відсутність в ньому кордонів). Отже, якщо розв'язати задачу обмеження інформаційного контенту, який транслюється громадянам, лише позитивними і про-державними інтерпретаціями дійсності неможливо, то виникає необхідність постановки нової задачі – задачі розвитку вміння особистості опрацьовувати конфліктуючі контенту при здійсненні власних ідентифікаційних виборів. За наявності такого вміння будь-які трансльовані суб'єкту інакші точки зору на політико-правові питання стають ресурсом для вдосконалення ним власної моделі дійсності, а не бар'єрами на шляху досягнення ідентичності.

Отже актуальною проблемою для сучасної системи освіти стає розвиток смислотворчої складової ППС особистості – здібності освоювати ті суперечності, які виявляються між пропонованими їй варіантами інтерпретації та оцінки політико-правової дійсності. Досі перед освітянами ставили, насамперед, задачу розвитку змістової сторони ППС: озброєння учнів «знаннями про політику і право», виховання в них «патріотичних почуттів», «національних цінностей», «поваги до державотворчих та правотворчих традицій» (Навчальна програма з основ правознавства). Передбачалося, що

¹ Дослідження проводилося у 2016 році. Респондентами виступали київські старшокласники, студенти гуманітарних спеціальностей, службовці віком від 28 до 48 років та пенсіонери (чотири групи по 50 осіб).

педагоги мають транслювати школярам і студентам суспільно-прийнятну систему політико-правових знань та цінностей. Але «вертикальна» модель політико-правової соціалізації, яка втрачає свою дієвість на етапі модернізації суспільства, тим більше не працює в сучасній українській школі. По-перше, тому, що, як це не прикро, вчитель перестав сприйматися соціумом як авторитетна особа; а, по-друге, тому, що ніхто не може примусити людину (навіть педагога) прийняти «правильну» політико-правову позицію. Відповідно, в освітньому середовищі складається така сама ситуація багатозначності позицій, в якій суб'єкт соціалізації має навчитися досягати власної ідентичності.

Звідси випливає, що на самих ранніх етапах політико-правової соціалізації, її перебіг визначається вмінням особистості «опрацьовувати» суперечливі точки зору на дійсність. Відповідно, в освітньому процесі, метою якого є формування про-державної політико-правової ідентичності особистості, необхідно не тільки «транслювати» належні знання, але і організувати «особистісно-розвивальний» простір взаємодії. Характеристиками такого комунікативного простору є «партнерські» взаємини (які дозволяють учасникам взаємодії відчувати необхідність, безпечність та доцільність повноцінної реалізації своїх смислотворчих можливостей); та «об'єктивація процесу досягнення консенсусу» (регламентація процедур опрацювання заперечень: усвідомлення, вивчення та освоєння смислових розходжень).

Широкі можливості для організації такого особистісно-розвивального простору взаємодії дає залучення учнів до спеціальних форм спільно-залежної діяльності (розробки і реалізації соціальних проектів; тренінгів переговорів; імітаційних ігор). Метою цих групових занять є оптимізація процесу створення учасниками взаємоприйнятних рішень (досягнення консенсусу). Суперечності між точками зору учасників взаємодії можуть відбивати як їхні реальні позиції (коли предметом дискусії виступають актуальні для групи проблеми політичного чи суспільно-правового плану), так і несумісні позиції персонажів,

чий ролі беруть на себе гравці (коли розходження точок зору комунікантів задається сценарієм імітаційної гри).

В наших емпіричних дослідженнях, що проводились з підлітками, старшокласниками і студентами вишів, реальні розбіжності переконань учасників тренінгових груп стосувалися таких соціально-політичних питань як «доречність заходів декомунізації», «кому вигідний безвізовий режим», «чи можна повернути Крим Україні», «чим спричиняється ескалація конфлікту на Сході країни» тощо. Незалежно від рівня обізнаності досліджуваних у цих важливих для соціуму питаннях, в процесі діалогічної взаємодії з опонентами вони, як мінімум, відчували приріст своєї компетентності, а часто і знаходили нові смисли більш високого порядку, що підіймалися над актуалізованими суперечностями.

Прикладом такого консенсусу, знайденого семикласниками, які обговорювали проблему перейменування вулиць і населених пунктів, було рішення про неприпустимість заміни назв, що не подобаються одним мешканцям – на ті, що не подобаються іншим (оскільки це посилює громадянський конфлікт). Тобто нові назви, за висновком учасників «громадського обговорення», мають бути «деідеологізованими» – не пов'язаними з подіями і особами, до яких існує неоднозначне ставлення у суспільстві. Своє особисте відкриття, отримане в ході дискусії, один з учасників висловив так: «Якщо я не згодний жити на вулиці Леніна, то дехто, так саме, не схоче жити на вулиці Бандери! Отже треба, щоб нові назви не були приводом для розбрату».

Спільно-залежна діяльність, в якій створюється необхідність і можливість створення комунікантами взаємоприйняттого рішення, може організовуватися у формі імітаційних ігор. Окремі сценарії та принципи побудови таких ігор публікувалися нами раніше: «Який результат правильний?», «Як поділити по справедливості?», «Як узгодити інтереси всіх претендентів» [10, 21]. Тут ми

лише зазначимо, що незалежно від того, які конфлікти інтересів закладаються у сценарій гри (між людьми чи державами, з приводу розподілу ресурсів чи вибору стратегії дій, з питань розробки чи реалізації правових норм) – головне, що задачею гри має бути не перемога одних гравців над іншими, а відсутність невдоволених прийнятим рішенням. Тобто, всі учасники взаємодії виступають рівноправними партнерами, спільною метою яких є досягнення консенсусу. Прийняття цієї мети актуалізує потребу особистості у способах опрацювання заперечень: щоб піднятися над протиріччями, необхідно їх «усвідомити, вивчити та солідаризувати».

Проведені нами дослідження [20] переконливо довели, що чинником розвитку смислотворчих здібностей комунікантів виступає не сам факт їхньої участі в обговоренні певних політико-правових проблем, а саме спосіб організації взаємодії. В групах, де ті ж самі проблеми обговорювалися без спеціальної регламентації процедур «опрацювання протиріч», не було виявлено, ані об'єктивних, ані суб'єктивних проявів вертикальної динаміки смислоутворення (див. розділ 2.3.). До об'єктивних показників відноситься досягнення групою взаємоприйнятного рішення; до суб'єктивних – відмічені у самозвітах досліджуваних «приріст розуміння проблеми» та позитивні зміни у їхніх ставленнях до себе, до партнерів та до процесу опрацювання інтерперсональних суперечностей.

В силу того, що динаміка розвитку смислотворчої складової ППС залежить від способу організації процесу розв'язання спірних питань у взаємодії, а не від їх змісту, можна стверджувати, що роботу з формування «поваги до правових норм розподілу майна і влади» доцільно розпочинати на етапі початкової школи. По-перше, це пов'язано з тією визначальною роллю, яку відіграє «латентна» стадія політико-правової соціалізації особистості в її подальшому самовизначенні у владно-підвладних відносинах. По-друге, тому, що значимі дорослі сприймаються дітьми дошкільного і молодшого віку як

референтні носії соціальних норм взаємодії (тоді як підлітки більше орієнтуються на думку своїх однолітків).

Немає сумнівів, що агенти соціалізації (принаймні, первинної – батьки, вихователі, вчителі) прагнуть якнайкраще передати вихованцям ті конвенціональні норми, які прийняті в даному соціумі. Проте, результатом ознайомлення дитини з цими соціально-схвальними правилами стають не тільки відповідні знання, але і суб'єктивні ставлення особи до цих правил та до необхідності їх дотримання. Ставлення – це латентний потенціал реакцій, переживань і дій людини, що вичерпується нею з досвіду взаємодії, і від якого залежить присвоєння і реалізація будь-яких знань [17]. Оскільки бажання дитини не можуть завжди збігатися з бажаннями її оточення, то вона досить рано отримує досвід участі у конфліктах з приводу розподілу «майна і влади». Саме сценарії розв'язання цих «соціальних суперечностей» закладають основу орієнтованості особистості на «політику права», чи «політику сили», а не та інформація про норми взаємодії, яку їй транслиують агенти соціалізації [21].

Таким чином, на етапі латентної політичної соціалізації, коли особа ще не володіє науковими знаннями про сутність державної політики і права, вона вже має комунікативний досвід розв'язання інтерперсональних конфліктів з приводу розходження інтересів. Коли виникають зіткнення її інтересів з інтересами оточення, дорослі реалізують свої стратегії розв'язання конфліктів. Ці стратегії, що присвоюються (інтеріоризуються) особистістю, можна розділити на дві основні групи: «правові» та «силові». Під «правовими» стратегіями регуляції взаємодії тут (і далі) розуміється орієнтованість інтеракцій на створення взаємоприйнятних домовленостей (вироблення норм і правил, в яких враховуються інтереси всіх учасників взаємодії). Під «силовими» стратегіями розуміється орієнтованість інтеракцій на встановлення пріоритету інтересів одних учасників конфлікту над інтересами інших.

До силових стратегій розв'язання конфліктів відноситься не тільки перебирання на себе прав сильнішим супротивником («я сильніший – я і правий»), але і «силове» запровадження дорослими норм взаємодії: коли «несправедливі», з точки зору однієї із сторін конфлікту, рішення «спускаються зверху». Наприклад, дорослі часто власним авторитетом надають перевагу «слабшому», «молодшому», «гостю», що також являється «силовим» сценарієм запровадження соціальних норм.

Якщо б діти засвоювали лише трансльовану їм інформацію про соціальні норми, то спосіб введення цих норм не мав би значення. Але оскільки особистість є продуктом комунікації, то свої ставлення до конфліктів і до стратегій їх розв'язання вона вичерпує з життєвого досвіду взаємодії. Якщо в комунікативному досвіді дитини переважали силові сценарії вирішення інтерперсональних конфліктів, то саме такі моделі поведінки вона присвоює. Відповідно, знання конвенціональних норм взаємодії буде або витіснятися, або застосовуватися нею виключно з метою обстоювання зверхності своїх інтересів над інтересами «супротивника». Наприклад, норма «поступатися молодшим» згадуватиметься лише у суперечках зі старшими, а правило «підкування про гостя» – лише в гостях.

Таким чином, основною задачею політико-правової соціалізації особистості на етапі до-політичного навчання є формування її орієнтованості на правову стратегію регуляції соціальної взаємодії. Якщо правила справедливого розподілу «майна і влади» будуть не «спускатися зверху», а вироблятися в процесі розв'язання інтерперсональних конфліктів, то ці спільно створені правові норми набувають суб'єктивної значущості для учасників такої «законотворчої» діяльності. Можна очікувати, що досвід особистої участі у створенні групових норм регуляції взаємодії сприятиме розвитку в учнів бажання і вміння дотримуватися у своїй поведінці досягнутих соціальних домовленостей.

Експериментальне підтвердження цієї гіпотези було здійснено нами в процесі проведення групових психологічних тренінгів зі студентами ЗВО. При загальній для всіх груп (8 груп по 15 осіб) програмі тренінгу, варіювалися способи введення типових правил групової роботи. В чотирьох «контрольних» групах ведучий вводив правила і обґрунтовував їх необхідність; в чотирьох «експериментальних» – створювалися проблемні ситуації, для розв'язання яких учасники спільно виробляли правила взаємодії. Вивчалася різниця між контрольними і експериментальними групами в ступені засвоєння і дотримання учасниками цих правил роботи у групі. Виявилося, що в групах, де застосовувалася технологія конструювання групових правил, учасники не тільки значимо краще їх запам'ятали ($p \leq 0,01$), але і значимо рідше порушували ($p \leq 0,05$).

Оскільки перевірити подібним експериментальним методом гіпотезу про те, що на ставлення особистості до суспільно-прийнятих норм взаємодії впливають способи їх введення агентами первинної соціалізації (монологічний чи діалогічний) є неможливим за етичних міркувань, то застосовувався метод «квазіексперименту». Спочатку було виділено класи, які контрастно різняться за рівнем «законослухняності», а потім вивчалися особливості моделей взаємодії з учнями, до яких тяжіють ті педагоги, які працювали з цими класами у початковій школі [19, 21].

Результати дослідження (в якому брали участь більше 2-х тисяч школярів та 236 вчителів початкової школи) показали, що існують значимі розбіжності між класами однієї паралелі у ставленні дітей до тих правил, якими регулюється в школі спільна діяльність. В одних класах ці правила виконувалися лише в присутності вчителя (який вимагав їх дотримання), в інших – діти самі брали на себе функції контролю за тим, щоб прийняті правила не порушувалися.

Той факт, що рівень «законослухняності» учнів значною мірою залежить від впливів першого вчителя підтверджується тим, що переважна більшість

учнів у різних випусках того самого педагога демонструють схожі ставлення до способів розв'язання комунікативних проблем і зберігають таку «схожість» протягом, як мінімум, восьми років після закінчення початкової школи. Подальше дослідження полягало у визначенні особливостей тих моделей взаємодії з учнями, які реалізують у педагогічній діяльності вчителі двох контрастних за виявленим ефектом груп (по 18 досліджуваних, в класах яких визначалися найвищі рівні орієнтованості учнів «на право» чи «на силу» у розв'язанні конфліктів).

Результати порівняльного аналізу вчительських моделей взаємодії в класах де учні віддають пріоритет «політиці права» або «політиці сили» у розв'язанні комунікативних проблем, свідчать про те, що в класах «орієнтованих на право» вчителі реалізовували «діалогічну» модель взаємодії, тоді як в класах, «орієнтованих на силу» – «монологічну». В першій моделі активізується самостійна «правотворча» активність школярів; у другій – правила спускаються «згори» педагогом.

В «діалогічній» моделі вироблені правила виступають продуктом спільної домовленості комунікантів про спосіб розв'язання і попередження проблем, актуалізованих у взаємодії. Наслідком такого залучення партнерів до створення спільних домовленостей є усвідомлення ними мети і функції спільно напрацьованих правил спів-буття. В «монологічній» моделі агент соціалізації (вчитель) виступає ініціатором введення правил, а отже ці правила сприймаються учнями як вимоги, висунуті статусним учасником. Сила авторитету дозволяє вчителю добиватися виконання «своїх» правил, але за його відсутності місце «сильного» стає предметом конкуренції в групі. Бажання реалізувати (показати, перевірити) власну силу втілюється у нав'язування своїх «правил» іншим, або в прагнення виходити за межі «заборон», якщо є можливість уникнути покарання.

В авторитарних системах, які побудовані на «політиці сили», той хто встановлює правила для підвладних має дуже жорстко стежити за неминучістю санкцій. Велика кількість потенційних порушників закону, яких необхідно стримувати за допомогою страху покарання, спричиняється в таких соціальних системах, насамперед, тим, що люди сприймають встановлені владою правила як «несправедливі» обмеження своєї свободи, а єдиним способом самоствердження бачать порушення заборон. Якщо «свобода волі» асоціюється у людини зі сміливістю порушувати «соціальні норми», то це прямий шлях до формування в неї антисоціальної поведінки (делінквентної чи, навіть, кримінальної). Подібна ж проблема створюється і у системі «Вчитель-Учень», коли правила спів-буття «спускаються зверху», а не виробляються учасниками спільної діяльності (звичайно, під керівництвом агента соціалізації).

Таким чином, результати як теоретичних так і емпіричних досліджень дозволяють стверджувати, що дієвість практик політико-правової соціалізації особистості визначається не тільки змістом трансльованого їй суспільного досвіду, а і способом організації взаємодії між агентами і суб'єктами соціалізації. Так, взаємодія організована за принципами спільного пошуку взаємоприйняттого рішення (партнерські взаємини і об'єктивація процедур опрацювання заперечень) сприяє розвитку смислотворчої складової ППС, без якої неможливе становлення «досягнутої» політико-правової ідентичності.

До того ж від способу (діалогічного чи монологічного), яким агенти первинної соціалізації організують взаємодію з вихованцями, залежить формування базової орієнтованості особистості на пріоритет права чи сили. Якщо на стадії до-політичного навчання у людини сформувався сценарій силового розв'язання інтерперсональних конфліктів, їй важко легітимізувати й виконувати суспільно-прийняті правові норми регуляції соціальних стосунків.

Отже, виявлені в нашому дослідженні соціально-психологічні закономірності становлення ППС особистості дозволяють доповнити систему

наукових знань про критерії та умови дієвості освітніх практик політико-правової соціалізації сучасної молоді.

По-перше, ці практики мають формувати не лише інформаційну (змістову), а і операційну (смыслотворчу) складову ППС, оскільки на етапі суспільних трансформацій особливого значення набуває вміння особистості здійснювати власні ідентифікаційні вибори шляхом освоєння суперечностей між трансльованими їй соціумом несумісними точками зору на політико-правову дійсність. З огляду на те, що проявом повноцінності політико-правової ідентифікації особистості виступає «досягнутий» статус її ідентичності, освітні практики соціалізації мають сприяти вибору особистістю позиції суб'єкта розвитку власної політико-правової компетентності.

По-друге, вплив «агентів соціалізації», які транслують свої конструкції дійсності комунікантам, можна розглядати як дієвий, і за критерієм приросту вмінь реципієнтів «відтворювати належні знання», і за критерієм зростання їх здатності виступати «суб'єктом саморозвитку при здійсненні політико-правових виборів». При всій важливості інформаційної складової ППС, вона не відображує наявний статус політико-правової ідентичності особистості: добре відтворюватися можуть, і інтродюковані чужі переконання («запозичена ідентичність»), і невпорядковані внутрішньо суперечливі уявлення («дифузна ідентичність»), і суб'єктивно сумнівні конструкти дійсності («відстрочена ідентичність»). Натомість, прояв суб'єктності особистості при здійсненні політико-правових виборів (виявлення, дослідження і засвоєння смислових суперечностей) вказує на включення «проблемної» (К.О. Абульханова), «озадаченої» (О.М. Счастливцев), «породжувальної» (Ю.М. Швалб) функції свідомості – тобто на «досягнуту ідентичність».

Отже, в умовах трансформаційного суспільства, коли «досягнута ідентичність» стає запорукою попередження ідентифікаційних криз особистості, аналіз дієвості комунікативних практик політико-правової соціалізації

особистості має здійснюватися за обома критеріями: за критерієм зростання політико-правової освіченості комунікантів; та за критерієм приросту їх вмінь освоювати смислові суперечності (приймати власні рішення шляхом солідаризації різних точок зору на спільну проблему).

Як було визначено вище, умови інтерперсональної взаємодії можуть «підштовхувати» учасників до вибору різних способів реалізації свого смислотворчого потенціалу: до обмеженого або повноцінного контакту з виявленими смисловими суперечностями. Повноцінність смислотворчої комунікації особистості з даними їй обставинами КС створює можливість її саморозвитку як суб'єкта життєвих виборів (і, зокрема, як суб'єкта політико-правової ідентифікації). Якщо метою комунікативних практик соціалізації виступає становлення «досягнутої» політико-правової ідентичності особистості, то доцільною є організація взаємодії за принципами «актуалізації суб'єктної позиції комунікантів» та «об'єктивації процедур освоєння смислових конфліктів». Принципи організації такої взаємодії (описані нами у розділі 2.3. як «актуалізаційні» та «операційні» комунікативні чинники становлення ППС) є достатньо вивченими в сучасній психології, проте мало представлені в поширених на теренах України практиках соціалізації особистості.

Труднощі впровадження в освітню практику особистісно-розвивальних технологій взаємодії можна пояснювати тим, що педагогічна спільнота традиційно орієнтована на «вертикальну» модель соціалізації особистості. Але така орієнтованість потужно підтримується змістом тих критеріїв, за якими держава оцінює ефективність освітньої діяльності. Якщо успішність роботи працівників освіти незмінно визначається за критерієм присвоєння і відтворення учнями «належних» бачень дійсності, то агенти соціалізації змушені обирати *«монологічну» модель взаємодії* з реципієнтами, оскільки саме вона відповідає цим задачам.

Якщо вчитель ставить за мету освітньої взаємодії приведення учнів до прийняття певних конструкцій дійсності (знань, переконань, ціннісних вподобань), то він неодмінно буде «ієрархічні» взаємини, щоб забезпечити зверхність «належних» поглядів над тими, що мають інші. Для піднесення значимості однієї думки над іншими, вона має підкріплюватися силою. Не має значення, що робить позицію одного учасника взаємодії «сильнішою» за позицію інших: його статус, авторитет, вміння переконувати чи здатність подавити спротив, – все це є варіантами застосування «силової стратегії» розв'язання суперечностей, що виникають між учасниками взаємодії.

Силова стратегія вирішення конфліктів не є хибною сама по собі: вона може бути незамінною для виконання групою невідкладних завдань (коли результат спільної роботи є важливішим за розвиток особистісного потенціалу виконавців). Проте ця стратегія взаємодії не сприяє розвитку смислотворчих здібностей комунікантів, оскільки «спільна увага» зосереджується на ступені прийняття і втілення особою нав'язаних їй виборів, а не на процесі конструювання цих виборів (як обходиться з виявленими смисловими суперечностями). При такій спрямованості, механізм спільної уваги запускає процеси обмеження особистістю контакту з індивідуальним життєвим досвідом (щоб не заважав прийняти чужу «правильну» точку зору), або – процеси уникання контакту з досвідом опонента (щоб не заважав зберегти власне бачення ситуації). Будь-які застосовувані техніки впливу – «навіювання», «емоційного зараження», «примусу» чи «переконання» – за даної цільової позиції комунікатора можуть підштовхувати комунікантів лише до одного з цих варіантів вибору (стати на чужу, чи залишитися на своїй точці зору).

Наявність таких обмежених альтернатив вибору не сприяє становленню особистості суб'єктом саморозвитку: розвиток смислотворчого потенціалу особистості відбувається тоді, коли нею створюються нові смисли більш високого порядку. Для того, щоб агенти соціалізації ставили за мету розвиток

смысловорчої складової ППС комунікантив, необхідно змінювати ті критерії, за якими держава оцінює їх роботу: показником успішності освітньої взаємодії має виступати «зростання можливостей учнів ставити та розв'язувати смысловорчі проблеми.

Якщо комунікатор орієнтований на розвиток смысловорчих можливостей комунікантив, то він організовуватиме «діалогічну» взаємодію і «партнерські» взаємини, в яких уможлиблюється повноцінний діалог між носіями альтернативних точок зору на проблемну ситуацію. Спільна увага, таким чином, повертається до безпосереднього процесу опрацювання учасниками тих розбіжностей у конструюванні вибору, які виявляються між прихильниками альтернативних рішень. Оскільки будь-які варіанти силової стратегії розв'язання конфліктів «згортають» цей процес евристичного пошуку, то замість неї застосовується «правова» стратегія прийняття рішення.

Правова стратегія вирішення конфліктів передбачає необхідність досягнення консенсусу (створення взаємоприйняттого рішення, в якому солідаризуються протиріччя різних суб'єктивних бачень загальної проблеми). Йдеться про те, що всі учасники взаємодії мають рівні права на донесення і відстоювання своєї суб'єктивної думки, але не мають права ігнорувати позицію опонентів. Отже для того, щоб домогтися прийняттого для себе спільного рішення, кожному з комунікантив необхідно не просто почути, а повноцінно опрацювати альтернативні точки зору: усвідомити, дослідити та освоїти їх. Повноцінна смысловорча комунікація потребує особливого простору взаємин, який сприяє актуалізації особистісної інтенції до саморозвитку.

Комунікативні засоби актуалізації та операціоналізації такої суб'єктної позиції особистості виступають, водночас, чинниками розвитку ППС (див. розділ 2.3.). Отже ті агенти соціалізації, які віддають перевагу «правовій» стратегії розв'язання інтерперсональних суперечностей, закономірно створюють сприятливі умови для становлення ППС своїх комунікативних

партнерів. В цьому випадку через комунікативний механізм «спільної уваги» запускаються процеси рефлексії й модернізації власних способів здійснення виборів (як я створюю смислову основу своїх виборів і як це можна оптимізувати). Зміщення фокусу уваги на процес смислоутворення актуалізує суб'єктну позицію особистості: її готовність керувати не тільки перебігом взаємодії, але і розвитком власної концепції дійсності.

Розвиток суб'єктивних концепцій дійсності відбувається і в ієрархічних взаєминах з агентом соціалізації, але керівна роль тут належить «експерту», який докладає зусиль для просування власного «вірного» рішення. Навіть якщо реципієнт погодиться з вірністю думки експерта, він не отримує практичного досвіду конструювання власних смислів. В результаті учасники такої взаємодії не навчаються «досягати» ідентичність, а призвичаюються «приєднуватися до» або «відштовхуватися від» чужих ідентифікаційних здобутків. За таких способів особистісної ідентифікації блокується процес здобуття «досягнутої» політико-правової ідентичності, і формуються патогенні статуси ідентичності: «запозичена», «дифузна» чи «відкладена», які не сприяють становленню ППС.

Саме ці статуси ідентичності є небезпечними для особистості та соціуму на етапі суспільних трансформацій, оскільки блокують процес корекції особистістю застарілих схем самовизначення у владно-підвладних відносинах. Коли змінюються об'єктивні умови соціального буття (в зв'язку зі зміненням політичного устрою країни чи зміною особою місця проживання), найкращі для одних суспільних відносин ідентифікаційні вибори особистості потребують перегляду і модернізації. Якою б за змістом не була «досягнута» ідентичність, вона створюється на основі досягнення консенсусу між власними інтересами й інтересами соціального середовища, а отже дозволяє враховувати нові суспільні вимоги без втрати власних ціннісних пріоритетів.

З цього випливає, що оцінювати процес політико-правової ідентифікації особистості доцільно не за декларованими людиною цінностями (оскільки те,

що цінується в одних спільнотах, може заперечуватися в інших), а за можливістю суб'єкта здійснювати такі ідентифікаційні вибори, які укріплюють його соціальні позиції (прибільшують владу, майно, самоповагу й повагу оточення тощо). Нажаль, треба визнати, що доки корупційні дії вітчизняних чиновників-корупціонерів залишатимуться вигідними для них, це буде їх найкращий спосіб самовизначення в даних соціальних умовах. А отже змінювати в цій ситуації треба не «ціннісні вподобання» хабарників, а реальні наслідки їх вибору: якщо замість приросту благополуччя корупційні дії приводитимуть до його втрати, то нові обставини змусять суб'єкта вибору прийняти інакше рішення (з врахуванням інших своїх ціннісних вподобань).

Світовий досвід боротьби з корупцією переконливо свідчить про те, що коли покарання за корупційні дії стає неминучим, більшість хабарників «коректують своє самовизначення». Наприклад, у Сінгапурі, де гостро стояла проблема корупції, її було вирішено через введення закону про «відсічення руки хабарника». В Грузії, яка також була однією з найбільш корумпованих країн СНД, достатнім виявилось введення (і дотримання) закону про покарання за корупційні дії через конфіскацію майна і тривале тюремне ув'язнення. Такі засоби регуляції суспільних взаємодій створюють можливість для чиновника з тими ж ціннісними вподобаннями опинитися в інакшій КС і створити інші смислові основи свого вибору. Якщо він знову вибере одержання хабара (виявиться послідовним у реалізації своїх звичних цінностей), то цей вибір не буде таким корисним для його благополуччя, як до введення «драконових законів».

Таким чином, «досягнута» політико-правова ідентичність особистості є показником повноцінного розвитку її ППС, оскільки за даних соціально-політичних умов дозволяє їй здійснювати вибори, що задовольняють, і її саму, і оточення. На відміну від «запозиченої», «досягнута» ідентичність є відкритою до змінення, але підставою для перегляду і модернізації особистістю своїх

ідентифікаційних виборів є зміна обставин життя. Якщо старі способи самовизначення особистості не призводять до втрати благополуччя, то ніяка критика «моралістів» не змусить її відмовитися від своїх ціннісних вподобань. Щоб не страждала самоповага, достатньо просто знецінити думку критиків, звинувативши їх у «відсталості», «безталанні», «зашореності» чи «заздрісності». Але якщо звичний варіант самовизначення починає загрожувати задоволенню інших потреб людини (у здоров'ї, свободі, достатку), то він втрачає свою привабливість для суб'єкта вибору і, як правило, коректується ним.

Отже політико-правове самовизначення особистості відбувається в контексті тих умов і вимог, які задає соціум. І немає жодного сенсу сподіватися, що система освіти зможе сформувати у молоді такі ідентичності, які відторгає сучасне суспільство: довіру до влади, повагу до законів, цінність правової поведінки, громадянську активність тощо. По-перше тому, що політико-правова ідентифікація особистості відбувається сьогодні у відкритому інформаційному просторі, а отже ті переконання, які транслює вчитель, є лише «краплею в морі» багатозначних контентів, доступних сучасній молоді. А, по-друге, тому, що суб'єктивні ставлення до норм регуляції суспільних стосунків вичерпуються особистістю з її життєвого досвіду інтерперсональної взаємодії.

Для того, щоб суб'єкти соціалізації легітимізували «правову» стратегію розв'язання конфліктів інтересів, їм потрібно отримати емоційно-позитивний досвід участі у досягненні та дотриманні взаємоприйнятних домовленостей з опонентами. Ця спільна «правотворча» діяльність можлива лише у «партнерських взаєминах», які актуалізують потребу учасників у пошуку консенсусу. Натомість, коли перед комунікатором стоїть завдання пропаганди «належних» бачень дійсності, він мусить організовувати «ієрархічні взаємини» з реципієнтами, що і призводить до формування у них орієнтованості на «силові» стратегії розв'язання конфліктів. Отже в результаті прийняття освітянами нездійсненої задачі «формування належної політико-правової

позиції учнів», втрачається можливість реалізації ними першорядних завдань «формування їх політико-правової компетентності»: оволодіння *методами* здобуття, вдосконалення і застосування знань та вмінь, необхідних для повноцінного соціального життя [3, с. 50].

Оскільки компетентнісний підхід в освіті все частіше перетворюється на модну назву традиційної тріади «знань, вмінь та навичок», дозволимо собі нагадати, що первинною сутністю цього підходу є формування таких особистісних ставлень людини до соціокультурного світу, що дозволяють їй інтегруватися у нього. «Компетентності, представляють собою освітні результати, які досягаються не лише засобами змісту освіти, але й соціальної взаємодії; як у міжособистісному, так і в інституційному культурному контексті» [3, с. 49]. Зокрема йдеться про:

1. Усвідомлення багатозначності позицій і поглядів людей на те чи інше явище.
2. Бачення внутрішньої альтернативності рішень (врахування плюсів і мінусів) будь-якої діяльності.
3. Установку на співпрацю та діалог, уміння організувати спільну діяльність.
4. Уміння аналізувати і впорядковувати багатозначну інформацію у цілісну системну суб'єктивних конструкцій дійсності
5. Розуміння унікальності існуючих культур, поглядів, звичаїв.
6. Навчання співпраці та діалогу на рівні взаємодії окремих людей, носіїв різних поглядів і культур.
7. Вироблення психології ненасильства, уявлень про політичні, соціальні права та свободи людини [3, с. 51].

Можна провести паралелі між представленими в цьому списку проявами життєвої компетентності особистості та описаними в розділі 3.1. проявами становлення «проблемно-орієнтованої» свідомості. Як зазначає К. О. Абульханова, «саме проблемність соціального мислення особистості уможлиблює формування у неї справжньої громадянської відповідальності за

свої дії та вчинки, оскільки дозволяє суб'єкту вибору прогнозувати і попереджувати негативні наслідки своїх рішень, а не просто переживати провину за результати здійснених виборів. Натомість некритична, «довірча» свідомість взагалі виключає принцип сумніву, альтернативність, потребу в перевірці своїх бачень дійсності» [1, с. 118].

Таким чином, ми отримуємо додаткове підтвердження тому, що умовою дієвості комунікативних практик політико-правової соціалізації особистості є їх спрямованість на розвиток не тільки інформаційної, а і смислотворчої складової ППС. Саме вміння суб'єкта комунікації використовувати розвивальні ресурси виявлених смислових суперечностей дозволяють йому не обмежуватися набутими схемами досвіду, а постійно нарощувати свою життєву компетентність (в тому числі, й політико-правову).

З проведеного дослідження випливають наступні **висновки**.

В період модернізації суспільства, коли вертикальна модель соціалізації змінюється на горизонтальну, політико-правове самовизначення особистості потребує опрацювання нею множинності суперечливих варіантів розуміння і оцінки дійсності, що існують у соціумі. Звідси випливає значимість розвитку смислотворчої складової ППС особистості – її вміння «досягати» власної ідентичності шляхом освоєння смислових протиріч.

Оцінка дієвості сьогоденних практик політико-правової соціалізації має здійснюватися за двома групами критеріїв: за показниками приросту диференційованості / інтегрованості суб'єктивних уявлень особистості про політико-правову дійсність (наявну і бажану), та за показниками зростання її вмінь опрацьовувати суперечності між конфліктуючими точками зору на політико-правові проблеми (усвідомлювати, вивчати та засвоювати альтернативні варіанти інтерпретації та оцінки дійсності).

Комунікативними чинниками становлення «смислотворчої» складової ППС виступають:

- організація *діалогічної взаємодії* учасників спільно-залежної діяльності, в якій задачею виступає пошук консенсусу між прихильниками альтернативних варіантів спільного рішення, а не абсолютизація одних точок зору – всупереч іншим;
- створення *партнерських взаємин* між комунікантами, в яких актуалізується особистісна інтенція до повноцінної реалізації та розвитку своїх концепцій дійсності, а не інтенція до їх «захисту від змін»;
- *об'єктивація у спілкуванні основних операцій опрацювання смислових суперечностей*: регламентація процедур «усвідомлення, вивчення та солідаризації» альтернативних бачень проблеми при конструюванні взаємоприйнятних домовленостей.

Створення комунікатором (агентом соціалізації) такого «особистісно-розвивального» простору взаємодії унеможлиблюється, якщо перед ним стоїть задача «сформувати у комунікантів належну політико-правову позицію». Вирішення задачі «трансляції» реципієнтам готових ідентифікаційних висновків потребує встановлення ієрархічних взаємин, в яких полегшується приєднання учасників взаємодії до «авторитетної» точки зору.

В ієрархічних взаєминах інтерперсональні конфлікти інтересів розв'язуються силовими стратегіями, а отже разом з «запозиченням» чужих переконань, учасники такої взаємодії інтеріоризують і відповідні (силові) стратегії обходження із запереченнями. Таким чином, незалежно від того, приєднуються комуніканти до думки авторитету чи до його опонентів, вони не навчаються освоювати смислові суперечності, що і призводить до формування у них «запозиченої» ідентичності замість «досягнутої».

Найкраща за змістом «запозичена» ідентичність блокує процес перегляду і модернізації особистістю усталених конструкцій дійсності, що в ситуації швидких суспільних трансформацій призводить до накопичення людиною проблем самовизначення у змінюваній соціокультурній реальності. Крім цього,

орієнтованість суб'єкта комунікації на «силову» стратегію обходження із запереченнями спонукає його «вступати у змагання» з інакодумцями, замість того, щоб співпрацювати з ними для створення спільних рішень.

«Досягнута» ідентичність особистості є продуктом знайденого нею консенсусу між власними інтересами – й інтересами соціуму (що зафіксовані в законах, нормах і правилах регуляції суспільних стосунків і мають виступати важелями впливу спільноти на здійснення громадянами своїх ідентифікаційних виборів). «Досягнута» ідентичність є відкритою до змін і з необхідністю коректується особистістю в міру того, як її ідентифікаційні вибори викликають спротив соціуму. Реалізація цього спротиву полягає у створенні правового поля, в якому здійснення громадянами виборів, що порушують інтереси суспільства, гарантовано призводить до втрати благополуччя порушника.

Розвиток смислотворчої складової ППС, без якої неможливе становлення «досягнутої» політико-правової ідентичності особистості, залежить від характеру взаємин між агентами і суб'єктами соціалізації. Так, взаємодія організована за принципами спільного пошуку взаємоприйнятних норм регуляції спільної діяльності сприяє легітимації і виконанню комунікантами цих домовленостей.

Як показали проведені нами дослідження, отримання учнями початкової школи емоційно-позитивного досвіду участі у практичній «правотворчій» діяльності позитивно впливає на їх суб'єктивне ставлення й до інших суспільно вироблених правил взаємодії та до доцільності їх дотримання. Так ступінь «правоповаги» в старших класах, в яких перший вчитель реалізував «правову» стратегію врегулювання конфліктів, виявляється значимо вищою в порівнянні з класами однієї паралелі, де педагог застосовував для цього «силову» стратегію.

В цілому, комунікативними умовами дієвості соціальних практик розвитку політико-правової свідомості особистості, як показали результати дослідження, виступають: соціально-правові (створення правового поля, в

якому членам соціуму не вигідно порушувати його інтереси); організаційно-просторові (організація взаємодії у просторі партнерських взаємин, що дозволяють реалізувати правову стратегію врегулювання конфліктів) та мотиваційно-діяльнісні (актуалізація потреби учасників спільно-залежної діяльності у повноцінній смислотворчій комунікації для створення взаємоприйняттого рішення).

До сфери соціальних практик розвитку ППС особистості відносяться будь-які спеціально спроектовані соціально-психологічні ситуації, що задають норми та способи врегулювання суспільної взаємодії. Вміння узгоджувати свої інтереси з інтересами оточення (на рівні мікро- та макро-соціуму) є необхідним для того, щоб особистість стала суб'єктом розвитку власної політико-правової компетентності. Навіть коли особа ще не володіє науковими знаннями про сутність політики і права, вона має певні (вичерпані з повсякденного життєвого досвіду) уявлення про соціальні правила та справедливість. Отже вміння осмислювати ці знання, узгоджувати їх з актуалізованими в КС полімодалними ставленнями до дійсності необхідні людині на всіх етапах онтогенезу.

Література до розділу

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. – Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 367 с.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та

- українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) Колект. моногр. під ред. Овчарук О. В. – К.: вид-во «К.І.С.», 2004 – С. 45-51.
4. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К.: [б.в.], 2005. – 492 с.
 5. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2 т. / Б. М. Величковский. – Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. – Т. 1. – 448 с.
 6. Величковский Б. М. Когнитивная наука: основы психологии познания : в 2 т. / Б. М. Величковский. – Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. – Т. 2. – 432 с.
 7. Гингер С. Гештальт – терапия контакта / С. Гингер, А. Гингер; пер. с фр. Е. В. Просветиной. – Санкт-Петербург: Специальная Литература, 1999. – 287 с.
 8. Горбунова М. Ю. Социальная психология / М. Ю. Горбунова. – Москва: Изд-во «ВЛАДОС-ПРЕСС», 2006. – 223 с.
 9. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – Москва: ЧеРо; Изд-во МГУ, 1997. – 345 с.
 10. Духневич В. М. Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно-орієнтованих тренінгів спілкування: методичні рекомендації / В.М. Духневич; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології – К.: Міленіум, 2014. – 84 с.
 11. Жадан І. В. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування [монограф.] / І. В. Жадан, І. В. Остапенко, С. І. Позняк, О. М. Скнар; за наук. ред. І. В. Жадан; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2016. – 352 с.
 12. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. – Москва: ИМА-пресс, 2000. – 200 с.

13. Кабрин В. И. Коммуникативный мир и транскомуникативный потенциал жизни личности: теория, методы исследования / В. И. Кабрин. – Томск : ТГУ, 2005. – 217 с.
14. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
15. Леонтьев А. Н. Образ мира / А. Н. Леонтьев // Избранные произведения. – Москва: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 251–261.
16. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов; ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – Москва: Наука, 1984. – 465 с.
17. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды / В. Н. Мясищев; ред. А. А. Бодалёва. – Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 456 с.
18. Немов Р. С. Психологическое консультирование: учебник для вузов / Р. С. Немов. – Москва: Гуманит. ид. центр ВЛАДОС, 2001. – 528 с.
19. Осадько О. Ю. Общение как эликсир здоровья. Коммуникативные механизмы саногенеза личности: монография / О. Ю. Осадько; Национальная академия педагогических наук Украины, Институт социальной и политической психологии. – К. : Милениум, 2016. – 340 с.
20. Осадько О. Ю. Психологічні умови суб'єктивної легітимації особистістю правових норм соціальної взаємодії / О.Ю. Осадько // Актуальні проблеми юридичної психології: тези доп. наук.-практич. конф. (Київ, 25 квітня 2014 р.) / ред. кол.: В.В. Черней, М.В. Костицький, О.І. Кудерміна та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 48-50.
21. Сіверс З. Ф. Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник / З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько; за заг. ред. З. Ф. Сіверс; Нац. акад. пед. уаук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. – 178 с.

22. Сіверс З. Ф. Уявлення молоді про власні права як показник очікувань інституціональної справедливості / З.Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 175-185.
23. Счастливец А. Н. Коммуникативные механизмы формирования сознания / А. Н. Счастливец // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016 № 4 (66): в 2-х част. – Ч. 1. – С.173-177. URL: www.gramota.net/materials/3/2016/4-1/47.html
24. Тард Г. Социальные законы (Les lois sociales): Личное творчество среди законов природы и общества / Габриэль Тард; Пер. с фр. А. Ф. под ред. и с предисл. Л. Е. Оболенского. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: В. И. Губинский, 1906. – 120 с.
25. Форверг М. Характеристика социально-психологического тренинга поведения / М. Форверг, Т. Альберг // Психологический журнал. – 1984. – №4. – Т. 5. – С. 57-64.
26. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу / Ю. М. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 160-169.
27. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки: [монография] / Э. Г. Юдин. – Москва: «Наука», 1978. – 380 с.
28. Ericson E. H. The problem of ego identity // Stein M. R. et al. (eds.) Identity and anxiety: Survival of the person in mass society. – Glencoe: The Free Press, 1960. – P. 53.
29. Identity in adolescence: Processes and contents / Waterman A.S. (ed.). – San Francisco-L.: Jossey-Bass, 1985. – 105 p.
30. Marcia J. E. Identity in adolescence // Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology. – N.Y.: John Wiley, 1980. – 320 p.

31. Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization // Hermann M. (ed.) Political Psychology. – San-Francisco, 1986. – P. 279-319.
32. Tomasello M. The cultural origins of human cognition / M. Tomasello. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. – 256 p.
33. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization / Ph. Wasburn // Politics and Individual. – 1994. – Vol. 4. – №2. – P. 1-26.

IV. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Психологічний аналіз процесу становлення політико-правової свідомості особистості

Політико-правова свідомість як сфера суспільної свідомості є відображенням тих відносин-ставлень-стосунків, які складаються всередині суспільства між громадянами та проміж різних соціальних груп при вирішенні окремих проблемних (інколи конфліктних) питань, пов'язаних із функціонуванням суспільства загалом, окремих громад чи/та громадян між собою. Політико-правова свідомість – це одночасно і результат, і відображення суб'єктами тих чи інших явищ, і вираження їхнього ставлення до конкретних політико-правових подій чи ситуації загалом. Таке відображення є продуктом раціонального, емоційного і вольового освоєння людьми змісту та особливостей суспільних відносин. Чуттєве відображення, переживання суспільно-політичної дійсності відбувається в формі різноманітних узагальнених образів, оцінок, суджень, ставлень і т. д. щодо політико-правової дійсності, які не завжди рефлексуються людиною, проте суттєвим чином впливають на міру її активності. Усвідомлене політико-правове знання виступає як раціональна складова політико-правової свідомості: це й знання законів та рефлексія власних прав та обов'язків, усвідомлення правил на норм співіснування, знання про політичний устрій держави та особливості взаємодії з різними державними інституціями та багато іншого.

У філософських словниках становлення визначається як процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування чогось у процесі розвитку. Становлення політико-правової свідомості в цьому плані може бути розглянуте через набуття особистістю таких якостей суспільного суб'єкта, які дозволяють їй бути включеними в процеси

врегулювання відносин, що виникають в публічній сфері суспільства. Інакше кажучи, результиуючим виявом політико-правової свідомості є політико-правова активність. Політико-правова активність особистості (або публічна активність громадянина) – вияви дій, вчинків, поведінки громадянина, які можуть бути співвіднесені з закріпленими (встановленими) у суспільстві правовими нормами та спрямовані на розв’язання різноманітних проблемних ситуацій, пов’язаних із функціонуванням суспільства. Активність, таким чином, є формою реалізації системи прав, свобод та обов’язків людини, та є сутнісним виявом політико-правової свідомості.

На початку свого життєвого шляху людина, природньо, ще не здатна нічого створити та в процесі життя відкриває й засвоює встановлені у суспільстві правила та норми політико-правового, суспільного, економічного, культурного життя. Поступово, інтеріоризуючи форми політико-правового буття, що склалися в суспільстві, людина починає включатися в різні суспільні відносини, співвідносячи актуальну інформацію про політико-правову дійсність з реальністю, корегуючи у відповідності до них власні соціально значущі дії, в тому числі й політико-правові. Таке «входження» в систему наявних суспільних відносин, інтеріоризація політико-правових норм, правил та моделей поведінки, по суті, відбувається все свідоме життя людини. А ті чи інші суспільно значущі дії в системі суспільних відносин виражаються через громадянську позицію особистості щодо тих чи інших аспектів суспільного життя. Про власне громадянську позицію ми будемо ще говорити нижче. Зараз для нас важливо зафіксувати що становлення політико-правової свідомості особистості – процес неперервний, що відбувається протягом усього життя. Особистість, включена в систему суспільних відносин, «входить» у ці відносини у відповідності до власних цінностей, задач, ідеалів, принципів та норм, та саме через ці психологічні змінні впливає на актуальну політико-правову дійсність.

Суб'єктивні образи, за допомогою яких особистість, соціальна група або суспільство в цілому відображають політико-правову дійсність утворюють структуру політико-правової свідомості. Пізнання об'єктивної реальності суб'єктом можливо за допомогою інтелекту, почуттів, уяви, фантазії. Отже, структура політико-правової свідомості в цілому визначається за допомогою трьох складових: раціональної, чуттєвої та ірраціональної. До чуттєвих відносяться образи, сприйняття, оцінки, настрої, бажання і т. п. До раціональних належать узагальнені ідеї, концепції, уявлення, норми, думки і т. п. До ірраціональних складових належать невмотивовані свідомістю суб'єктивні утворення, а також утопії, фантастичні образи, міфологеми тощо. Раціональні, чуттєві та ірраціональні уявлення взаємопов'язані між собою. В реальному житті вони не завжди розмежовуються, а почасти взагалі не рефлексуються, особистістю, яка включена в процеси спільної життєдіяльності, утворюючи єдину тканину пізнання світу, що виражається через ставлення. Іншими словами, будь-які раціональні (а ще точніше раціоналізовані) уявлення виникають на основі чуттєвого сприйняття, яке стимулює розумові процеси. А будь-які ірраціональні уявлення, наприклад, політичні міфи чи нерационалізовані переконання (упередження), також пов'язані з чуттєвими і раціональними компонентами. Загалом можна зауважити, що поділ на раціональну, чуттєву та ірраціональну компоненти є досить умовним, оскільки в реальній ситуації більшою чи меншою мірою актуалізується весь комплекс змістовних елементів цих компонентів. З цієї позиції можна говорити, що політико-правова свідомість за рівнем свого відображення на рівні конкретного суб'єкту є не стільки теоретичною, скільки буденною категорією. Активність особистості проявляється не за допомогою актуалізації певного виду свідомості, а власне через актуалізацію тих образів, думок, чуттів, смислів і т. п. (а також їх конфігурування) що складають зміст свідомості особи. Така активність визначається лише специфічним змістом взаємодії людини із реальністю.

Говорючи про **процес формування політико-правової свідомості** окремої людини, за аналогією зі становлення з політичної свідомості, можна очевидно говори про **чотири фактори**, що впливають на цей процес:

1. власний життєвий досвід людини (зокрема, який вона отримує при розв'язанні складних, проблемних політико-правових ситуацій та колізій; соціально-економічні умови її існування тощо);
2. міжособистісні комунікації, що розширюють індивідуальний досвід людини до сукупного досвіду її референтної групи;
3. суспільні інститути (церква, школа та інші заклади освіти, партії та об'єднання, державні інститути та інституції громадянського суспільства тощо), що тиражують досвід різних соціальних груп та закріплених в законах та традиціях нормах та правилах;
4. нарешті, засоби масової комунікації (ЗМК), що надають можливість кожному скористатися досвідом усіх у всьому різноманітті форм і змісту.

Внесок кожного фактору в цей процес, очевидно, сильно розрізняється для різних людей в залежності від їхніх індивідуальних особливостей та стратегій отримання інформації в проблемних ситуаціях; національно-культурних особливостей та традицій як певної громади, так і суспільства в цілому; особливостей соціального та економічного благополуччя суспільства в цілому та благополуччя родин тощо.

На нашу думку, в основі становлення та формування політико-правової свідомості (ППС) лежить конфігурування уявлень особистості про державу і право, причому саме конфігурування, оскільки специфіка ППС конкретної особи буде визначатися змістом конкретних уявлень цієї особи. Як було вже показано раніше, основою для формування та розвитку ППС є політико-правові уявлення особистості та смислові простори політико-правової свідомості. Можна припустити, що в сьогоденнішніх реаліях найбільш яскраво такі конфігурування можуть проявлятися у зв'язку з анексією Криму та воєнним

конфліктом на Донеччині та Луганщині. Відомою є обставина, що людина, яка знаходиться на межі чи за межею бідності чи перебуває в зоні воєнного конфлікту, яка поставлена в умови виживання, – не цікавиться проблемою верховенства закону, демократії чи питаннями побудови / функціонування правової держави. Проте, як тільки суб'єктивно питання виживання знімається – актуалізується потреба в узгодженні картини світу, що призводить до змін в ППС особи. Інакше кажучи, як тільки знімаються умови пов'язані з виживанням – набувають нових вимірів значення питання, що відносяться до сфери ППС.

З іншої сторони інтенсивна політизація суспільної свідомості завжди пов'язується з кризовими, революційними ситуаціями, зі зміною політичних устроїв та режимів, персональних носіїв влади і т. ін. Така політизація суспільної свідомості на особистісному рівні проявляється та реалізується через механізми когнітивного спілкування [детальніше див. 8]. А це означає, що особа обмінюючись думками, ідеями, поглядами щодо наявної соціально-політичної ситуації з іншими людьми, формує своє ставлення до різних політико-правових інститутів та суб'єктів, формує (чи точніше – уточнює, рекогносціює) власні уявлення щодо права та політики та її представників. Часто платформою для розгортання таких особистісно значущих когнітивно насичених діалогів виступають найближче соціальне оточення та територіальна громада як середовище реалізації найбільш актуальних політико-правових потреб. При цьому зазначимо, що наявна соціально-політична та економічна ситуація може запускати нові витки самовизначення та формування окремих територіальних спільнот. Частково цей механізм було покладено в основу ідеї розгортання «руського миру» та «утворення ЛДНР», коли готовність до створення та реалізації таких сценаріїв суспільного розвитку була «підігріта» пропагандою та «замішана на крові», як найбільш яскравому емоційному стимулі.

Про змістовне наповнення уявлень молоді щодо політико-правової дійсності ми ще будемо говорити нижче. Зараз же хочемо відмітити, що саме

конфігурування цих уявлень і визначає симпатиків ідеї «ЛДНР» та прихильників соборності України; розмежовує тих, хто готовий вдатися до неправових дій або відновити «status quo» та тих, хто обстоює ідеї справедливості в межах, визначених законом; тих, хто готовий «віддати» свій голос за політичну силу «за певну винагороду» і тих, хто займає активну позицію та пропонує власні ресурси чи дії задля досягнення бажаного результату та багато іншого. Очевидно, що не зміст всіх уявлень може і повинен бути покладений в основу таких конфігурацій, а лише тих, що мають певну суспільну значущість та можуть впливати на політико-правову дійсність. Відповідно, сутнісні прояви, що супроводжують ППС можуть бути конкретизовані відповідно в сферах права та політики й держави.

Стосовно права феноменологія ППС проявляється, на нашу думку, через систему таких параметрів як:

- образ та уявлення про право;
- оцінки, образи та уявлення про суб'єктів права;
- відношення до права та правової системи держави;
- відношення до правових норм;
- ставлення до суб'єктів права та правової діяльності;
- уявлення та оцінки розподілу відповідальності між різними суб'єктами права та правових відносин;
- ставлення до правових авторитетів;
- мотиваційно-ціннісні уподобання;
- оцінки права та можливості реалізації власних прав, їх захисту та т. ін.;
- правова культура суб'єкта та суспільства в цілому;
- стереотипи, упередження, настанови відносно правової ситуації в державі та права в цілому;
- знання законів, своїх прав та обов'язків;

- навички вирішення складних неоднозначних правових ситуацій та колізій;
- досвід суб'єкта по відношенню до права; суб'єктивна культура вибору в правовій ситуації;
- навички та культура реалізації власних прав;
- оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи іншій правовій ситуації;
- правові оцінки ситуації вибору; довіра до органів права (правових інститутів) – МВС, СБУ, суди, прокуратура, армія;
- відношення (ставлення) до правових інститутів; типи організації суспільного життя, яким надається перевага;
- інші.

У сфері політики та держави ППС конкретизується в соціально-психологічних реаліях, що можуть бути досліджені за допомогою наступних параметрів:

- образ держави та уявлення про державну політику;
- оцінки, образи та уявлення про політиків;
- відношення до політичного устрою держави, оцінки можливості реалізації власних цілей в наявних політичних умовах в державі;
- відношення до політики загалом та оцінки державної політики;
- ставлення до політичних суб'єктів (політиків, політичних партій, громадських діячів тощо);
- уявлення та оцінки розподілу відповідальності між різними політичними суб'єктами в державі та між різними гілками влади;
- мотиваційно-ціннісні уподобання;
- оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держави та їх впливу на рівень життя,
- оцінки можливості задоволення власних потреб у зв'язку з політикою держави та політичною ситуацією в країні;

- політична культура суб'єкта та суспільства в цілому;
- стереотипи, упередження, настанови відносно політичної ситуації;
- знання своїх можливостей, прав та обов'язків стосовно політики (вплив на прийняття державних рішень);
- навички участі в політичному житті суспільства, навички та культура дій в складних політичних ситуаціях;
- готовність до актуалізації протестної мотивації, загальний рівень незадоволеності;
- досвід суб'єкта по відношенню до політики; суб'єктивна культура прийняття рішення та вибору в політичній ситуації;
- оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи іншій політичній ситуації;
- оцінки ситуації вибору;
- довіра до політичних та громадських інститутів – Верховна рада, місцеві ради, громадські організації тощо;
- відношення (ставлення) до політичних інститутів; типи організації суспільного життя, яким надається перевага;
- інші.

Якщо ж в аналітичних обґрунтуваннях піднятися на рівень вище, то необхідним є уточнення сфер та явищ, в яких проявляється політико-правова свідомість. На нашу думку, в дослідженні ППС можна визначити щонайменше три сфери, кожна з яких має свою специфіку. Це 1) людина і правове середовище, 2) людина і політичне середовище і 3) власне людина і держава. Причому, коли мова йде про третю сферу, то фактично вона включає в себе дві попередніх та є інтегративним виразом взаємин окремого індивідуального чи групового суб'єкта з державою. Спробуємо це проілюструвати.

Явищами, через які виражається сфера «людина і правове середовище», можуть бути: 1) трансформації образу права; 2) формування відношення до права; 3) узгодження вимог права з власними цінностями. Відповідним чином, явища, що супроводжують прояв другої сфери – це: а) трансформації образів влади та політики; б) відношення до політики, ставлення до політичних діячів. Нагадаємо ще раз – ці явища в свою чергу можуть проявлятися як на рівні індивідуального, так і групового суб'єкту. Сукупно, цілісно ППС проявляється вже через сферу «людина і держава», де явищами будуть: а) трансформації образу держави; та б) громадянськість як ідентифікація з державою (лояльність до держави, її устрою, законів, інститутів влади; знання і повага до прав людини, почуття відповідальності за стан прав і обов'язків людини). Зазначені явища будуть проявлятися насамперед через такі параметри як побудова стосунків з державою та оточенням; включеність в суспільно-політичне життя. Однак ці параметри по суті є параметрами більш високого рівня узагальнення та є інтегративним виразом запропонованої вище системи параметрів дослідження феноменології політико-правової свідомості.

Якщо ж спробувати розглянути внутрішню регуляцію ППС крізь призму запропонованих параметрів, отримуємо певну систематизацію таких регуляторів (табл. 4.1). Це дозволяє в першому наближенні більш цілісно охопити феноменологію внутрішньої регуляції політико-правової свідомості, хоча, безперечно, перелік таких параметрів може бути продовжено.

Отже, внутрішню регуляцію політико-правової свідомості особи чи соціального суб'єкта можна представити у вигляді системи взаємовпливів 1) образів, 2) оцінок, 3) упереджень, стереотипів та настановлень, 4) мотиваційно-ціннісних уподобань та 5) досвіду суб'єкта, а також його

Таблиця 4.1.

Внутрішні регулятори політико-правової свідомості

Група регуляторів	Сфера	Параметри
1. Мотиваційно-ціннісні уподобання		§ уподобання певного типу суспільного життя; § мотивація політичної участі (насамперед під час виборчих кампаній); § мотиви та мотивація дотримання вимог норм права (законів, регламентів і т. ін.); § цінності та ціннісні орієнтації; § правова та політична культура суб'єкта і суспільства в цілому; § суб'єктивна культура вибору в правовій ситуації; § готовність до актуалізації протестної мотивації, загальний рівень незадоволеності; § суб'єктивна культура прийняття рішення та вибору в політичній чи правовій ситуації; § мораль, звичаї і традиції, що визначають особливості сприйняття та реакцій суб'єкта в тих чи тих політико-правових ситуаціях; § релігійні вірування, табу, міфи та міфологеми, що можуть впливати на прийняття рішення чи дії суб'єкта
2. Оцінки	Держава і політика	§ оцінки політичної та економічної ситуації в країні; § оцінки політиків та публічних осіб, їхніх дій, вчинків, заяв і т. ін.; § оцінки діяльності органів влади; § оцінки можливості реалізації себе, своїх прав та свобод (оцінки можливості реалізації власних цілей, можливостей для самореалізації в наявних політичних умовах у державі); § оцінки можливості задоволення власних потреб у зв'язку з політикою держави та політичною ситуацією в країні; § уявлення та оцінки щодо розподілу відповідальності між різними владними структурами, між державою і громадянином, між різними політичними суб'єктами в державі та різними гілками влади і т. ін.; § оцінки справедливості розподілу соціальних благ; § оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держави та їхнього впливу на рівень життя; § оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи тій політичній ситуації; § оцінки ситуації вибору
	Право	§ оцінки права взагалі та наявної правової ситуації; § оцінки діяльності органів правопорядку; § уявлення та оцінки розподілу відповідальності між різними суб'єктами права та правових відносин;

Таблиця 4.1.

Внутрішні регулятори політико-правової свідомості (продовження)

Група регуляторів	Сфера	Параметри
		§ оцінки права та можливості реалізації власних прав, їх захисту та ін.; § оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи тій правовій ситуації; § правові оцінки ситуації вибору (оцінки легітимності ситуації вибору, вибору в цілому);
3. Образи	Держава і політика	§ образ власної держави та інших країн, уявлення про державну політику; § образи органів державної влади; § образи політичних та громадських діячів; § образи громадських організацій
	Право	§ образ та уявлення про право та закон; § образ права загалом та наявної правової ситуації в державі та інших країнах; § образи суб'єктів правопорядку (типажі суб'єктів); § образи державних органів забезпечення права (МВС, СБУ, армія, прокуратура, суди)
4. Упередження, стереотипи, настанови	Держава і політика	§ політичні уподобання і переконання (упередження і стереотипи щодо політичних партій та громадських об'єднань і рухів, політичних і громадських діячів, структур та органів державної влади і їхніх представників); § упередження щодо державної політики і політики як явища взагалі; § упередження щодо влади та владних структур; § стереотипи, упередження, настановлення щодо політичної ситуації; § настановлення довіри-недовіри до політичних суб'єктів та інститутів (політичних діячів, політичних партій, об'єднань тощо) та органів державної влади (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента, Верховна Рада, міські, районні, селищні ради та адміністрації тощо)
	Право	§ стереотипи та упередження щодо права, верховенства закону і т. ін.; § стереотипи та упередження щодо наявної політичної ситуації; § уявлення про правову державу; § настановлення довіри-недовіри до органів права (правових інститутів) – МВС, СБУ, армії, судів, прокуратори
5. Відношення, ставлення	Держава і політика	§ ставлення до політики загалом; § ставлення до політичного устрою держави;

Таблиця 4.1.

Внутрішні регулятори політико-правової свідомості (закінчення)

Група регуляторів	Сфера	Параметри
		§ ставлення до політичних інститутів держави, організацій громадянського суспільства (благодійних організацій, громадських організацій і т. ін.); § ставлення до політичних суб'єктів (політиків, політичних партій, громадських діячів тощо)
	Право	§ ставлення до права та правової системи держави; § ставлення до правових норм; § ставлення до правових інститутів; § ставлення до суб'єктів права та правової діяльності
6. Знання	Держава і політика	§ знання своїх можливостей, прав та обов'язків щодо політики (вплив на прийняття державних рішень); § уявлення про політичну ситуацію в країні; § уявлення про ситуацію виборів і можливості здійснення вибору із запропонованих політичних альтернатив; § уявлення про особливості державного устрою
	Право	§ знання законів, своїх прав та обов'язків; § уявлення про право, правову державу; § уявлення про механізми дії права та реалізації правових норм
7. Досвід	Держава і політика	§ досвід суб'єкта щодо права; § навички та досвід вирішення складних неоднозначних політико-правових ситуацій та колізій; § навички та культура реалізації власних прав
	Право	§ досвід суб'єкта у сфері політики; § навички участі в політичному житті суспільства; § навички та культура дій у складних політичних ситуаціях

б) відношень, ставлень та 7) знань (уявлень)² щодо політики, держави і права. Очевидно, що вплив чинників зовнішнього середовища (як то наявна (об'єктивована) соціально-політична, правова, економічна і т. ін. ситуація в країні чи окремому регіоні; умови життя людини; впливи, яких зазнає особа; системи її зв'язків та стосунків та багато іншого) на контур внутрішньої

² Ми використовуємо в даному контексті знання та уявлення як синоніми, оскільки в реальному житті знання особи представлені тими уявленнями та в тих категоріях та смислах, за допомогою яких вона обстоює свою думку чи відстоює свої інтереси в наявній проблемній ситуації.

регуляції буде в тому числі визначати перебіг та особливості цієї регуляції. Наразі можна лише зазначити, що специфіка та особливості цих взаємовпливів ще потребують свого уточнення та конкретизації щодо їхньої сили та інтенсивності, частоти й тривалості, широти спектра явищ та механізмів, що запускаються з початком чи інтенсифікацією впливу тощо. Також хочемо звернути увагу читача, що параметри, що наведені в моделі внутрішньої регуляції ППС не є 100% відбитком параметрів, які ми розглядали аналізуючи феноменологію ППС.

Окремо зазначимо, що в запропонованій схемі не розрізняються мотиваційно-ціннісні уподобання у сферах права та держави/політики. Це зроблено нами свідомо, оскільки специфіка таких уподобань може залежати від різних факторів та є специфічною для окремих категорій людей.

Наступним етапом нашої роботи стала спроба хоча б теоретично окреслити принципову логіку становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості. І, відповідно, постало питання: а що, власне, може бути об'єктивним критерієм змін у політико-правовій свідомості особистості? Очевидно, має бути якийсь сумарний об'єктивний показник, з огляду на який можна було б стверджувати, що йдеться саме про політико-правову свідомість, а не про щось інше. Вважаємо, що таким критерієм може стати громадянська позиція особи чи, точніше, вияв її громадянської позиції в певній проблемній ситуації. Особливості громадянської позиції розглянемо нижче, а наразі спробуємо описати принципову логіку становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості та відповідно її громадянської позиції (рис. 4.1).

Візьмімо для прикладу молоду людину, яка потрапила в певну проблемну ситуацію чи ситуацію невизначеності, коли їй потрібно зробити вибір або прийняти рішення політико-правового характеру. Насамперед актуалізується минулий досвід та відбувається пошук прийомів та дій в аналогічних ситуаціях (якщо такого досвіду немає, актуалізуються знання, отримані під час навчання в

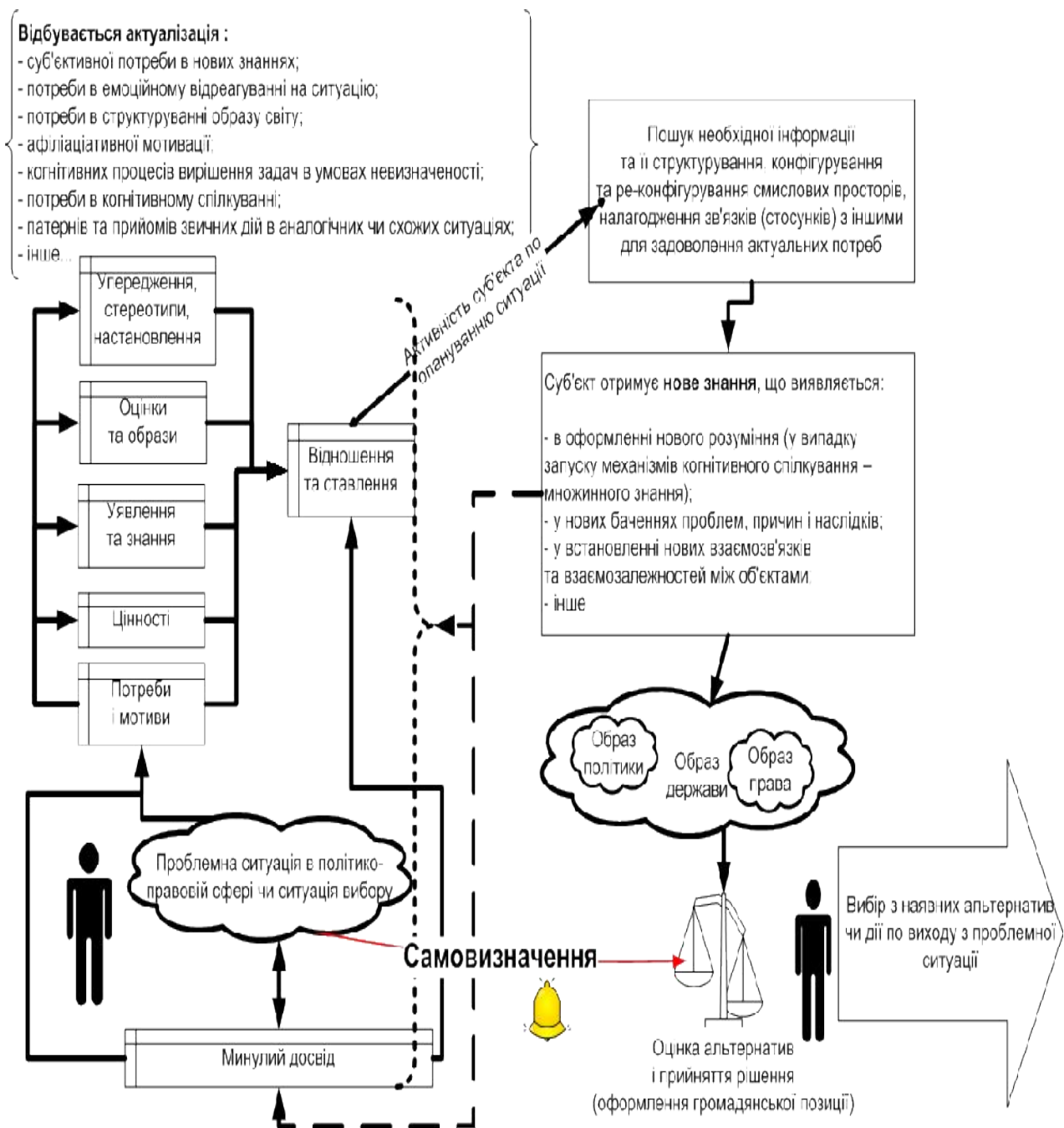

Рис. 4.1. Принципова логіка становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості

школі чи ЗВО). Одночасно відбувається актуалізація комплексу власних потреб і мотивів, що будуть визначати характер та напрям можливих дій і вчинків. Знову ж таки на ці потреби та мотиви значною мірою впливатиме досвід дій у

схожих ситуаціях. Виникнення потреб і мотивів так само запускає актуалізацію та реконфігурацію оцінок та образів, упереджень, стереотипів і настановлень, цінностей та уявлень. Зрештою відбувається актуалізація суб'єктивної потреби в нових знаннях, потреби в емоційному відреагуванні на ситуацію, потреби в структуруванні образу світу, афіліаціативної мотивації, когнітивних процесів вирішення задач в умовах невизначеності, потреби в когнітивному спілкуванні, патернів та прийомів звичних дій в аналогічних чи схожих ситуаціях та інших мотиваційних комплексів.

Усе це приводить до того, що в молодій людини формується певне ставлення до ситуації в цілому, до інших людей чи суб'єктів, причетних до виникнення наявної проблемної ситуації. Формування певного ставлення – як образу найближчого перспективного майбутнього – проковує певну активність суб'єкта як у внутрішньому плані, так і назовні. Людина здійснює пошук необхідної інформації та її структурування, проводить конфігурування та реконфігурування власних смислових просторів, а за необхідності налагоджує стосунки та вступає у взаємодію з іншими людьми, аби задовольнити актуальні потреби та зняти проблемну ситуацію.

Результатом такої активності стає нове знання, що виявляється в оформленні нового розуміння (а у випадку запуску механізмів когнітивного спілкування – множинного знання), формуванні нових бачень проблем, причин і наслідків, встановленні нових взаємозв'язків та взаємозалежностей між об'єктами і суб'єктами соціальної дійсності тощо. Такий “багаж” дає людині змогу сформувати власні образи (як цілісні невербальні структури) політики, права і, як результат, образ держави. У ці образи, відповідно, вбудовуються окремі політико-правові суб'єкти та вибудовуються зв'язки між ними. Ми наразі не говоримо про повноту чи точність таких образів. Для нас важливим є те, що на основі таких узагальнених “картин” людина здатна оцінити

альтернативи та прийняти відповідне рішення щодо власних дій, тобто зробити вибір.

Психологічним підґрунтям категорії “вибір” є його особиста значущість, що передбачає прийняття особою рішення щодо певної ситуації чи власних дій у цій ситуації. До того ж вибір можливий лише тоді, коли людина, яка це робить, розуміє, що існують альтернативи вибору. Із цього погляду можна говорити про те, що та чи та альтернатива, обрана людиною, завжди має для неї певну суб’єктивну привабливість і значущість. Через власний вибір людина впливає на той чи інший процес чи ситуацію, розвиток подій у проблемній ситуації. В основі вибору лежить явище цілепокладання – людина означає цілі і розробляє стратегію руху до них. Іншими словами, свідомий вибір людини визначається особливостями цілей, які вона перед собою ставить, та пов’язаний з необхідністю самовизначення в ситуації. Якщо ж така ситуація стосується політико-правової сфери, фактично відбувається оформлення певної громадянської позиції.

Зауважимо, що запропонований механізм є динамічним утворенням становлення чи трансформації політико-правової свідомості. Людина, яка вже проходила цей шлях “вибору та самовизначення”, “оформлення громадянської позиції”, у новій проблемній ситуації змушена буде повторити цей шлях. І громадянська позиція буде сумарним, сутнісним виявом політико-правової свідомості особистості.

Величезний вплив на формування політико-правової свідомості людини надає його найближче оточення. Розглянемо найбільш значущі об’єкти:

- думка більшості, усереднена думка соціально-демографічної групи, до якої зараховує себе індивід – один з факторів, що має істотний вплив на формування політико-правової свідомості. Він може сприяти або перешкоджати здійсненню певних суспільних процесів, застосуванню норм права, реалізації принципів побудови громадянського суспільства;

- в найближчому оточенні, особливе місце займає сім'я, в якій починається процес соціалізації, тобто формування основи соціально адаптованої поведінки, шляхом прищеплення дитині соціальних цінностей зв'язків із іншими [11, с. 36].

Аналізуючи основні фактори, що детермінують процес формування політико-правової свідомості, можна відзначити, що всі вони – соціальні, економічні, політичні, психологічні, утворюють складну систему взаємодії суспільства і особистості. Подібне неузгодження впливів тягне за собою негативне ставлення до держави, її законів та права.

Здійснення політичної та правової поведінки, реалізація політико-правових дій проходить у кілька стадій: потреби – інтерес як усвідомлена потреба – боротьба мотивів при виборі варіантів поведінки – визначення мети і засобів її досягнення – оцінка реальної ситуації – прийняття рішення – дії з реалізації прийнятого рішення. Суспільство через владні інституції пред'являє індивіду свої вимоги та задає меж бажаної для суспільства поведінки. З цієї точки зору можна говорити про те, що виникнення небажаних для суспільства патернів поведінки (на кшталт протиправної поведінки та злочинних дій, закликів до зміни конституційного ладу тощо) може виникнути через «збої» на будь-якій із перерахованих стадій.

Так, на стадії формування інтересу спотворено можуть сприйматися потреби, що викликають, наприклад, злочини проти власності чи проти іншої людини. Викривлення потреби у владі може призводити до того, що реалізації цієї потреби призводить, скажімо, до зневажливого ставлення до інших чи аморальних вчинків при боротьбі за владу, нехтуванням оточення, суспільних потреб тощо. У той же час нормальні потреби та інтереси можуть вступати в протиріччя з наявними можливостями їх задоволення, що негативно позначається на виборі засобів досягнення поставленої мети. Іноді спотворено сприймається конкретна життєва ситуація, порушується сформована система

ціннісних орієнтирів, що веде до протиправної, аполітичної поведінки. Зневіра в можливість відновлення справедливості може запускати реалізацію різних негативних політико-правових сценаріїв тощо.

Політико-правова свідомість є специфічним регулятором суспільної поведінки як окремої особи, так і соціальних груп, так як:

- включає процес відображення й осмислення різних явищ суспільного життя і практичної діяльності людей в площині реалізації політико-правових дій в суспільстві;
- політико-правова свідомість завжди відбивається в поведінці людей, в їх діях та діяльності в політико-правовій сфері;
- здійснює вплив на мотиви, які використовуються людьми при прийнятті повсякденних рішень. Вона включає в свідомість індивіда, а також соціальної групи, настановні оцінки, які обирається для вироблення певного ставлення до різноманітних політико-правових явищ;
- впливає на інтереси і потреби людини, викликає у неї певні переживання, специфічне емоційно-вольове ставлення до фактів, явищ і процесів суспільної дійсності.

Іншими словами, навіть за умови одного й того ж змісту політико-правової свідомості (уявлень) різні люди чи навіть один індивід в аналогічних ситуаціях може обирати різні дії та різні сценарії поведінки за рахунок різної емоційної спрямованості чи актуального ставлення.

Цікавим видаються погляди російського вченого О.І. Земліна на такі явища як правовий інфантилізм та нігілізм [9]. Дослідник займається проблематикою правосвідомості, однак в контексті нашої роботи перенесення його ідей в царину політико-правової свідомості видається доречним. Так, обстоюється думка, що головними причинами правового інфантилізму в даний час є:

- не продуманий курс перетворень, які проводяться в країні;

- часткова ліквідація безкоштовної вищої освіти;
- відсутність добре організованої системи юридичної та політичної підготовки;
- низький освітній рівень окремої частини населення;
- низькі моральні якості значної частини членів суспільства.

Причинами правового нігілізму громадян виступають:

- соціально-економічна криза;
- політична напруженість;
- криза правової системи і відсутність правової стабільності [9, с. 94].

Сучасні українські дослідники С. Шитій та А. Бондаренко серед інших причин існування правового нігілізму в Україні називають:

- «неможливість охоплення національним законодавством сучасних правил життя в країні. На практиці це знаходить своє відображення в тому, що кожен чинний нормативно-правовий акт не може повністю регулювати сферу, для якої він функціонує. Це викликає масу запитань і, як наслідок, створення величезної кількості додаткових нормативних актів; ...
- надзвичайний рівень корупції та, як результат, абсолютна недовіра громадян до влади» [детальніше див. 21].

Загалом, питання правових девіацій широко піднімається у спеціальній психолого-юридичній та соціально-психологічній літературі (А. Бандура, І. Гофман, Е. Еріксон, М. Костицький, А. Маслоу, Р. Мертон, Г. Салліван та ін.), то ж зацікавлений читач може познайомитися з відповідними розробками. В логіці нашого дослідження це знаходить вияв у формуванні таких моделей та стратегій поведінки громадян у політико-правовому просторі, коли формуються два протилежних настановлення: з одного боку – це пасивність у суспільному просторі, а з іншого – радикальність у розв'язанні суспільних протиріч. Очевидно, що робота з такого роду настановленнями та формування уявлень

про конструктивні моделі поведінки – одне з актуальних завдань практиків в сучасних умовах.

4.2. Громадянська позиція особистості як прояв політико-правової свідомості

Розгляд виміру соціальної активності через континуум «пасивність у суспільному просторі – радикальність у розв’язанні суспільних протиріч» дозволяє нам говорити про різні форми проявів позиції індивідуального чи групового суб’єкту в соціальному середовищі. У найбільш широкому тлумаченні позиція – це «погляд на те чи інше питання, що визначає характер дій, поведінки» [14]. Загалом, у психологічній літературі категорія «позиція особистості» описується через систему поглядів, уявлень, установок, а також як стійка система ставлень-відношень суб’єкту до різних сфер життя та проявляється через дії, вчинки та поведінку особи. Окремі автори під «позицією особистості» розуміють систему настанов і мотивів особистості, «якими вона керується в своїй діяльності» [10]. Така позиція може бути як конструктивною, так і деструктивною, як просоціальною, так і антисоціальною і т. ін.

Позиція, як правило, завжди усвідомлена, індивідуальна, вибіркова і динамічна, має регулятивний характер (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович), є умовою розвитку особистості, оскільки необхідність зайняти в житті ту чи іншу позицію виникає у кожної людини (О.М. Леонтєв, В.М. Мясіщев).

Б.Г. Ананьєв визначав позицію особистості як її положення в суспільстві (економічне, правове і т. ін.), як громадські функції, здійснювані особистістю в залежності від цього положення та історичної епохи. У Б.Г. Ананьєва позиція – це діяльнісної вираз соціального статусу, осмислення прав і обов’язків, що розкриває положення людини суспільстві.

На думку С.Л. Рубінштейна, позиція особистості є системою ставлень-стосунків-відносин особистості до суспільства, людей, праці. Позиція – це

утворення, що об'єднує різні види ціннісних орієнтацій [17, с. 43]. Позиція особистості, таким чином, це структурно-особистісне утворення, яке відображає характер взаємовідносин особистості і суспільства, визначає соціальну активність особистості і її спрямованість на суспільно значимі цілі.

У просторі суспільних відносин, позиція – це ще й спосіб реалізації базових цінностей особистості в її взаєминах з іншими; вона виступає тим, що об'єднує свідомість та діяльність. Найбільш важливими складовими позиції особистості є активність (діяльність), мотиви (потреби, ціннісні орієнтації) та знання (погляди, точки зору). Саме ці три елементи дозволяють фахівцю говорити про специфіку позиції особистості, адже щоб проявити позицію людина має проявити певну активність, а це можливо лише якщо ситуація вимагає від неї реалізації певної потреби та якщо є певні уявлення про ситуацію та можливі дії в цій ситуації.

С.В. Гладченкова та О.В. Гороховцев [5] у зміст поняття позиція особистості включають три компоненти:

- особистісна спрямованість, що ґрунтується на усвідомленні суб'єктом власних життєвих цілей, цінностей, прагненні до досягнення життєвого успіху, саморозвитку, самореалізації, самоствердження;
- суспільна спрямованість, яка передбачає усвідомлений вибір світогляду і моральної орієнтації, розвиток почуття відповідальності, гуманне ставлення до оточуючих;
- діяльна спрямованість на соціально значиму діяльність, необхідну для досягнення як особистих, так і суспільних, державних інтересів.

Окремим аспектом розгляду у спеціальній літературі є категорія «громадянська позиція» – сутнісний вияв ставлення людини до суспільної дійсності, що передбачає прийняття (або навпаки) на себе певних зобов'язань щодо конституювання як власного майбутнього, так і майбутнього громади (суспільства), членом якої вона є. «Громадянська позиція формується в межах

загальної позиції і в міру розвитку особистості займає все більш значуще, провідне місце в її структурі. Вона характеризує особистість під кутом зору способу і характеру взаємовідносин індивіда з певною дійсністю. Це поняття відображає політичні, юридичні, моральні права та обов'язки громадян щодо своєї держави та передбачає свідоме, відповідальне ставлення людей до суспільства. Вираженням громадянської позиції особистості є її ставлення до суспільства, діяльності, людей, самої себе» [6].

Поняття громадянської позиції в наявній науковій літературі зустрічається з такими категоріями як громадянська свідомість та самосвідомість, громадянська спрямованість, громадянська відповідальність, громадянська активність, громадянство та громадянськість, громадянські цінності, громадянські ставлення, громадянська культура, громадянська суб'єктність та ін. Очевидно, що зазначені категорії описують той чи інший аспект особистості чи її відносин з соціальною дійсністю в ракурсі функціонування суспільства.

Класики психологічної науки К.А. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, С.Л. Рубінштейн та ін., в своїх дослідженнях заклали основи для вивчення громадянської активності та громадянської позиції особи. Розробки питання активності в системі її проявів містяться в інтеграційних концепціях індивідуальності людини (Б.Г. Ананьєв; К.А. Абульханова), а також в психології суб'єкта (А.В. Брушлінський).

Так, К.А. Абульханова-Славська активність розглядає як ціннісний спосіб моделювання, структурування та самоздійснення особистістю діяльності, спілкування та поведінки. Активність, в цьому плані, – це особистісний спосіб співвідношення себе з іншими людьми, визначення своєї позиції та спосіб самовизначення [1]. Іншими словами – лише в активності та через активність людина може здійснити самовизначення щодо політико-правової дійсності та

обрати міру власної бажаної участі (або локус своєї позиції) у творенні суспільної дійсності.

У своїх теоретичних викладках А.В. Брушлінський розглядає категорію суб'єкта та його активність. Він обстоює думку, що різні види та рівні активності суб'єкта створюють цілісну систему внутрішніх умов, через які діють внутрішні чинники. Принцип активності людини, запропонований ученим, покладено в основу багатьох теоретичних та прикладних розробок, у тому числі й щодо громадянської активності особистості.

С.Л. Рубінштейн пише, що громадянська активність формує суспільно важливе, тобто те, що стоїть над конкретним результатом. Громадянська активність, таким чином, направлена на отримання цінностей, а сама цінність зумовлена суспільною шкалою цінностей [16].

В.А. Петровський та А.Г. Асмолов виділяють надситуативну активність - готовність людини не тільки самостійно і усвідомлено здійснювати різні дії та вчинки, але і прагнути до нового, незапланованого в рамках вже здійснюваної діяльності, а також неадаптивну активність – готовність не тільки слідувати до наміченої цілі, але і конструювати нові, більш цікаві цілі і смисли вже в процесі своєї діяльності. Саме надситуативна та неадаптивна активність є тими феноменами, що дозволяють реалізуватися громадянській активності та громадянській позиції особи та стати вираженням політико-правової свідомості особи. Адже часто в межах лише нормативної, так би мовити «регламентно необхідної» активності не можливо реалізувати ту просоціальну мотивацію, що спонукає особу приймати рішення та діяти (або уникати певних дій) в ситуаціях політико-правової невизначеності та політико-правових колізій. Сама можливість надситуативної активності дозволяє особі конструювати сценарії та обирати ті патерни поведінки, що дозволяють знаходити рішення «тут і зараз» – виступити в підтримку того чи іншого політичного актора чи ідеї, приймати на себе певні зобов'язання (наприклад, бути волонтером та постачати необхідні

армії речі чи бути зоозахисником та опікуватися проблемами тварин тощо) і т. д. Причому спектр таких активностей чи точніше сфер, де такі активності можуть бути проявлені, практично невичерпний. Там, де в суспільному просторі є місце для колізії, має можливість проявитися громадянська позиція.

Громадянська активність в цьому плані є складно-структурованим динамічним явищем, що має різну міру прояву: від громадянської активності (або пасивності) – аж до антигромадянської активності, коли соціальна дійсність виступає театром задоволення власних потреб. Потребу особистості в активності, в тому числі в суспільному просторі, часто використовують в політичних технологіях залучення громадян до тих чи інших акцій – від мирних зібрань до громадського протистояння та антидержавних заколотів та рухів. І громадянська активність особи стає інструментом досягнення цілей окремих політичних акторів, коли політичні інтереси чи політичні задуми іншого (політика, технолога) підміняють собою власне «я» людини, що потрапляє у вир політико-правових колізій та дилем.

О.М. Леонтьєв в своїх дослідженнях обстоював думку про те, що ціннісні орієнтації є компонентом не тільки свідомості, але й поведінки, життєвим здобутком індивіда, одним з центральних особистісних утворень. На його думку саме вони детермінують процес становлення громадянськості, визначають характер та особливості мотивації поведінки та дій особистості та визначають характер її активності. Громадянська активність, на думку вченого, виступає і як складне відчуття, і як властивість людини як представника соціального, завдяки якій відбувається створення світу відносин [13].

В.Д. Шульгою стверджується, що громадянська позиція є соціально-психологічним новоутворенням юнацького віку. Вона «є одночасно показником змістовно-процесуальних характеристик перебігу громадянського розвитку, пов'язаних з громадянським самовизначенням юнацтва, і результатом того таки громадянського розвитку, активізованої в ранній юності потенційної

ресурсності особистості» [22]. М.Й. Боришевським, О.В. Сухомлинською, К. Чорною та ін. вивчаються питання розвитку громадянської свідомості зростаючої особистості, формування в неї громадянських якостей та цінностей. Л.О. Кияшко, А.О. Красняковою, О.В. Полуніним та іншими досліджувалися громадянська та політична активність особистості. І.В. Жадан та авторським колективом, який вона очолює, розроблюється проблематика громадянської та національної самоідентифікації. С.І. Позняк в своїх роботах розглядала соціально-психологічні ресурси громадянськості, особливості розвитку громадянських ставлень та громадянської культури молоді. Інтерес представляють також сучасні західні розробки П. Коновера, Д. Сьорінга, Д. Хітера, Т. МакЛокліна, Н.Х. Хаєма, представлені своєрідними концепціями громадянства та громадянськості.

Так, М.Й. Боришевським «встановлено наявність органічного взаємозв'язку між розвитком громадянськості особистості та рівнем сформованості її національної самосвідомості. Крім того, доведено, що почуття національної самоідентичності є основною становлення у людини не лише національно своєрідних рис, а й загальнолюдських особистісних характеристик» [2, с. 121]. Дослідник значну частину свого життя присвятив вирішенню проблем національної самосвідомості особистості, її громадянського становлення. Автор зазначає, що розвиток громадянських якостей особистості залежить від структурних компонентів самосвідомості (соціально-психологічних очікувань, образу Я, рівня домагань, самооцінки), а засобом самоствердження та самореалізації виступає громадянська спрямованість, що є стійкою системою мотивів, які виникають на основі громадянських цінностей людини.

Саме в дитинстві та юності формуються відповідні громадські уявлення, почуття, цінності та якості, які будуть значною мірою визначати весь характер та специфіку проявів громадянської суб'єктності, громадянської активності та

громадянської позиції в подальшому. Значною точкою у процесі формування громадянської свідомості в дитини є момент, коли дитина починає усвідомлювати необхідність робити не тільки те, що їй хочеться, а й те, чого очікує від неї близьке соціальне оточення (батьки, вихователі, вчителі, а з часом і групи, членом яких вона є, або хоче бути). Відбувається якісний перехід від «хочу» до «потрібно» та «належно» – засвоюються моральні, культурні та правові імперативи та формується почуття обов'язку, виникають зобов'язання, перед іншими.

Воропаєва Т.С. стверджує, що «громадянська позиція виступає в якості своєрідного механізму, що інтегрує активність особистості, регулює її діяльність, поведінку, розвиток і зумовлює процес самовизначення та соціальну самовіддачу особистості. Громадянська позиція є якісною характеристикою активності особистості, оскільки вона зумовлює можливість індивіда безпосередньо проявити свою “соціальну якість” [4].

Як справедливо зазначає науковець «громадянська позиція як системне особистісне утворення ...1) опосередковує адекватне відображення в мотиваційній сфері особистості громадських інтересів і потреб і забезпечує саморегуляцію поведінки особистості відповідно до них, 2) визначає суспільну спрямованість діяльності, 3) зумовлює процес самовизначення та соціальної самовіддачі особистості» [там само].

У структурі громадянської позиції особистості дослідниця виділяє 4 компоненти: 1) когнітивний – система засвоєних особистістю знань та норм суспільного буття; 2) емоційний, тобто емоційне переживання своєї суспільно значущої діяльності, співпереживання іншим людям, емпатичні тенденції, задоволеність своєю громадською роботою; 3) мотиваційно-смісловий, тобто система ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, моральних мотивів діяльності; 4) поведінковий, тобто реальні прояви громадянської позиції, діяльність на благо суспільства. Науковець обстоює думку, що структурні

компоненти громадянської позиції особистості є взаємопов'язаною системою, яка має різні рівні розвитку. Крім того, вона розглядає основні психологічні механізми формування громадянської позиції особистості: особистісну рефлексію, внутрішній діалог, ціннісно-сміслову ідентифікацію.

Слід зазначити також, що у відповідній літературі громадянськість та громадянська позиція розглядається як «дві сторони медалі». Громадянськість – це переважно внутрішня властивість та здатність особистості до життя в громаді (М.Й. Боришевський, С.І. Позняк та інші), а громадянська позиція характеризує особистість з точки зору характеру та способу її взаємовідносин із соціальною, суспільно-політичною дійсністю. Громадянська позиція з цієї точки зору є сутнісним виявом громадянськості як інтегрального внутрішнього утворення.

Отже, що громадянська позиція є сутнісним виразом не лише громадянськості, а й зовнішнім проявом політико-правової свідомості особи, оскільки відтворює інтеріоризовані в процесі соціалізації норми та правила, принципи та погляди, уявлення та цінності в площині суспільних відносин, зокрема через ставлення та характер активності при вирішенні актуальних суспільних проблем та протиріч.

Важливо також відмітити, що важливим атрибутом громадянського суспільства є зацікавленість держави у свідомому, відрефлексованому ставленні власних громадян до суспільних цінностей, створенні та просуванні цілісної моделі громадянських та патріотичних ідеалів, формуванні та розвитку громадянської компетентності особистості. Реалізація зазначених атрибутів дозволяє створити умови для вираження громадянської позиції особистості.

Громадянська позиція виявляється і формується в конкретних справах, визначається межами тих зобов'язань, які особа готова взяти на себе чи розділити з іншими. Тобто визначається межами покладання чи непокладання на себе відповідальності. Але і покладання, і деклароване ухиляння від

відповідальності може свідчити про наявність громадянської позиції. Очевидно, що людина, яка уникає участі в тих чи інших публічних політичних акціях, яка дистанціюється від політичного життя суспільства, від політичних процесів тим самим виявляє своє ставлення до цієї дійсності та як результат – знаходить такий локус в структурі суспільних відносин, який дозволяє їй, на її думку, вибудувати належні стосунки з соціумом. В цьому плані ми вважаємо за необхідне говорити про певні форми громадянської позиції – від активної громадянської позиції (і, відповідно, готовності виконувати свій громадянський обов'язок) до максимального самоусунення, самовідсторонення від процесів суспільно-політичного життя.

Очевидно, що з початком політико-правових подій на Майдані Незалежності восени 2013 року та тими процесами, що почали розгортатися навесні 2014 року в АР Крим та Донбасі в українському суспільстві актуалізувалися процеси, що вимагали самовизначення в ситуації, задачах, партнерах по взаємодії і т. д. Одна частина пішла шляхом волонтерства й допомоги армії та добровольчим батальйонам, що стримували агресію на сході України. На противагу цьому інша частина громадян підтримала сепаратичні гасла або просто не заперечувала їм. В цьому плані значний інтерес для науковців та практиків представляє собою самооборона м. Добропілля, коли мешканці самі протистояли збройним незаконним формуванням та не допустили розгортання воєнних дій на території міста [3].

Якщо звернутися до системи параметрів внутрішньої регуляції політико-правової свідомості, яку ми вже розглядали вище, а також до представленої моделі (рис. 4.1.), то очевидно, що ставлення, як соціально-психологічний механізм регуляції відносин, запускає формування громадянської позиції. Тому вважаємо за доцільне запропонувати можливу типологію форм громадянської позиції особи на основі фактору взяття та розподілу відповідальності як системного утворення, необхідного для її (позиції) формування та розвитку.

Відповідно до цього вважаємо, що теоретично може існувати принаймні п'ять різновидів громадянської позиції щодо політико-правової дійсності (рис. 4.2).

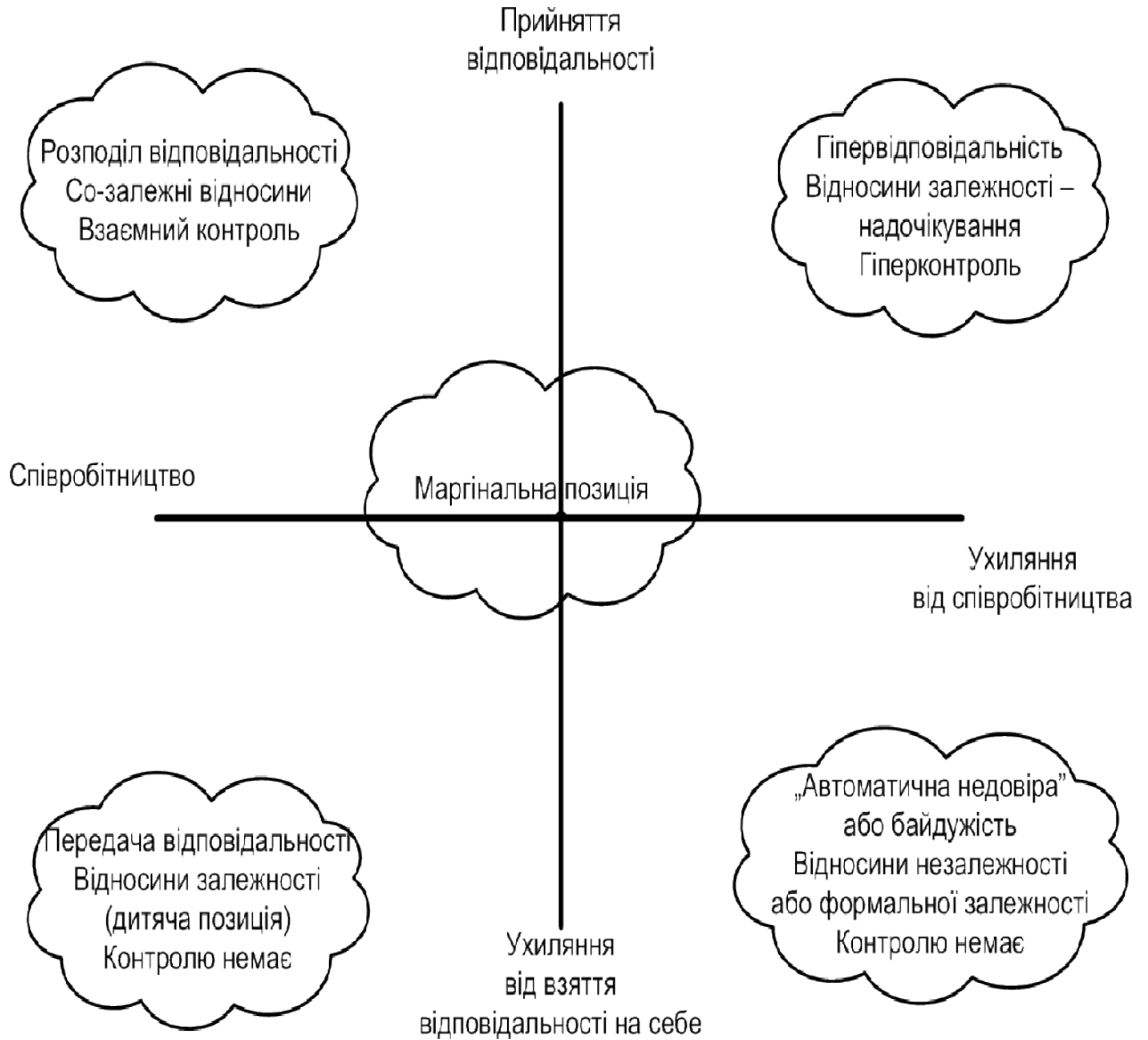

Рис. 4.2. Типологізація форм громадянської позиції

У наведеній моделі ми спробували показати сутнісні вияви тієї чи тієї громадянської позиції через такі параметри: 1) вияв відповідальності, 2) сутнісний вияв відносин між суб'єктом і державою та 3) контроль. Розглянемо запропоновані позиції більш детально.

1. Позиція «орієнтація на співробітництво» + «прийняття відповідальності». Максимальний вияв такої позиції – людина орієнтована на взаємодію з іншими, в тому числі з державними інститутами при вирішенні різноманітних проблемних завдань; спільно шукає вихід з ситуації, необхідне рішення. Усвідомлюються власні ресурси та можливості, рефлектується як власна відповідальність, так і відповідальність іншого (партнера по взаємодії). Стосунки така людина будує на засадах взаємної відповідальності або узгодженої відповідальності. Основний сутнісний вияв такої позиції – партнерство. Існує готовність до того, що її дії можуть контролюватися. Людина з такою позицією орієнтована на діалог в основі якого знаходиться умова «ми разом проти проблеми». До певної міри готова змінюватися та підлаштовуватися до партнерів по взаємодії аби знайти взаємовигідне рішення. Держава чи точніше державні інститути розглядаються як партнер при виході з проблемної ситуації. Діє в інтересах держави, допомагаючи на громадських засадах змінити життя на краще там, де це можливо.

2. Позиція, що характеризується покладанням на себе відповідальності та ухилянням від співробітництва. Крайній вияв такої позиції – коли людина всю відповідальність за вирішення тієї чи тієї ситуації буде брати тільки на себе, ігноруючи роль, задачі та можливості держави чи інших суб'єктів держави, наділених відповідними повноваженнями та владою. Очевидно, що в такій ситуації маємо справу з гіпервідповідальною особою, яка пред'являє до держави чи інститутів, що її уособлюють (і які можуть вплинути на ситуацію чи повинні її вирішити), нерелевантні або навіть якісь надочікування. Відповідно, можна припустити, що рівень довіри в такої людини до державних інститутів буде мінімальним, а отже, вона буде намагатися всіма можливими способами контролювати дії держслужб чи навіть перешкоджати їхнім діям відповідно до свого розуміння необхідних дій у конкретній проблемній ситуації.

3. Позиція «орієнтація на співробітництво» + «ухиляння від взяття відповідальності на себе». Знову ж таки, розглянемо максимальний прояв цієї комбінації. Людина з такою позицією схильна максимально делегувати все державі. Держава уособлює собою головний інструмент регуляції суспільних відносин, який дозволяє отримати і мати необхідні соціальні, економічні та інші блага. Будь-який курс держави є виправданим та необхідним. Ставлення до держави чи державних інститутів є некритичним та слабо рефлексується. «Держава повинна забезпечувати своїх громадян, а громадяни – підтримуватися державу» - смисл, що знаходиться в основі цієї позиції. Відповідно будь-який контроль за державними рішеннями чи діями чиновників відсутній. Довіра до держави та віра в незаперечність дій її лідера чи лідерів – максимальна.

4. Позиція «ухиляння від співробітництва» + «ухиляння від взяття відповідальності на себе». Особам з такою позицією притаманна максимальна незалежність від держави. Взаємодію в цьому випадку є радше вимушеним кроком «співіснування»: до інститутів, що її уособлюють державу звертаються лише за необхідності. В інших випадках – людина орієнтована на себе та не бачить необхідності ні допомагати державі, ні протестувати проти рішень, що приймаються від її імені. Власні інтереси – апріорі вище за суспільні. Державні інститути сприймаються з осторогою, довіра до їхніх дій мінімальна або відсутня. Відповідно контроль за діяльністю влади відсутній, оскільки особа з такою позицією, так би мовити «виключає» себе з політичних процесів, що відбуваються в державі.

Специфічним кейсом прояву такою позиції, імовірно, можна розглядати так названих «людей поза державою» [18, 19]. Орієнтовно ще в 2013 році³ в Україні було започатковано так назване «народне об'єднання» «Люди поза державою», в основі якого знаходиться ідея народної економіки без участі

³ Цікаво, що саме в 2013 році розпочалися події, що дозволили РФ реалізувати сценарій анексії Криму та створення ЛДНР.

держави. По факту це самопроголошена територіальна громада, що скористалася прочитанням статті 5 Конституції України: "Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу *безпосередньо* і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами" (курсив наш). Ось саме це «безпосередньо» й дозволило актуалізуватися по суті анархістським ідеям в наш час. Наразі політико-правову оцінку цього явища (чи політичного проекту) ще дадуть фахівці. Ми ж бо хотіли просто зафіксувати наявність самої ідеї та її реалізації в умовах нашої дійсності. А також проілюструвати один з найбільш яскравих проявів громадянської позиції, коли держава взагалі виводиться «за дужки» та реалізується проект максимальної незалежності від державних інститутів та держави взагалі. Зобов'язання приймаються тільки на себе, відкидаючи можливість державного чи будь-якого іншого регулювання суспільних відносин між людьми.

5. Маргінальна позиція характеризується тим, що мотиваційні тенденції особи та інші чинники в тій чи іншій ситуації будуть визначати специфіку дій особи в цій ситуації. В маргінальній позиції суб'єкт буде діяти у відповідності до обставин чи точніше власної оцінки ситуації та актуальних політико-правових та соціально-економічних потреб.

Отже, становлення і трансформації політико-правової свідомості особистості можуть виявлятися щонайменше в п'яти різних формах чи типах. У численних науково-практичних розробках ідеться про необхідність формування активної громадянської позиції (лівий верхній квадрант), проте і формальне, наплювацьке ставлення, усвідомлена байдужість, суспільна апатія щодо процесів суспільно-політичного життя також є вираженням громадянської позиції (правий нижній квадрант), що свідчить про небажання людини брати на

себе відповідальність, про її самоусунення від необхідності самовизначення в просторі суспільно-політичної дійсності.

Загалом, якщо спробувати охарактеризувати виділені типи, то очевидно, що:

- крайньому вираженню типажу “співробітництво – взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ волонтера;
- крайнім вираженням типажу “співробітництво – ухилення від взяття відповідальності на себе” буде образ фанатика;
- крайньому вираженню типажу “ухилення від співробітництва – взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ революціонера;
- крайнім вираженням типажу “ухилення від співробітництва – ухилення від взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ “пофігіста” (це людина, що зазвичай контролює ситуацію та оцінює її адекватно, проте не бажає витратити на неї свої сили, час, гроші та інші ресурси. За умови, що загрози і обставини, з її точки зору, перестали бути дріб’язковими, така людина може зайняти активну позицію на якийсь час, аби відновити втрачену рівновагу).

Більш-менш чистих типажів, вочевидь, не дуже багато, проте вони є. Більшість людей у тій чи тій проблемній ситуації, напевно, будуть тяжіти до маргінальної позиції (п’ятий тип), що пов’язано з особливостями самовизначення особи як ключового елемента всього процесу оформлення громадянської позиції особи. Як відомо, ситуація самовизначення виникає там і тоді, коли суб’єктивно людина чи груповий суб’єкт відчуває, що вимоги до неї та її можливостей не відповідають одні одним. Самовизначення задає, визначає, формує зону відповідальності особи (соціального суб’єкта), фіксує її обов’язки в даній ситуації. Основою для розгортання процесу самовизначення стають звичайно згадані вище образи політики, права та держави.

У ситуації, що передбачає необхідність самовизначення, кожен суб'єкт формулює певні очікування щодо можливого результату вирішення ситуації та у зв'язку з вибором наявних альтернатив. Такі очікування можуть бути як індивідуальними (що я особисто для себе хотів би отримати), так і набувати соціальних вимірів (що повинна отримати наша група, організація, громада тощо). Відповідно кожен повинен визначитися, як буде діяти і що буде робити задля досягнення бажаних результатів. Самовизначення відбувається в позиції, в ситуації, в системі спільних дій (взаємодії); при цьому воно реалізується в межах необхідного (що потрібно робити і зробити), належного (що належить робити, які альтернативи слід обрати) і можливого (що взагалі можливо зробити в цій ситуації). На рівні соціальних суб'єктів такі самовизначення відбуваються насамперед у ході діалогу та фіксуються у відповідних домовленостях.

Значимо, що цей процес може відбуватися як розлого, так і в “згорнутому” вигляді, коли усвідомлюється тільки результат самовизначення, а сам процес не рефлексується. Більше того, у реальній ситуації життєдіяльності самовизначення найчастіше відбувається за “згорнутим” сценарієм. У будь-якому випадку результатом самовизначення є взяття відповідальності на себе за наслідки свого вибору, дій чи бездіяльності в тій чи тій ситуації. І саме в результаті самовизначення особа займає певну громадянську позицію з того чи того проблемного питання, рішення щодо можливості власних дій у тій чи тій суспільно-політичній чи правовій ситуації (і належить до того чи іншого типу).

Отже, можна стверджувати, що громадянська позиція – це ситуативний чи сталий прояв направленості та активності особистості, в основі якого лежать процеси самовизначення особистості щодо наявної ситуації та власного локусу в цій ситуації. Очевидно варто говорити що ситуації, в яких особистість має здійснити вибір є найбільш значущими для розвитку громадянської позиції. Саме в ситуації вибору особа постає суб'єктом політико-правового, морального,

естетичного, групового, релігійного, корпоративного або інших, в тому числі стихійних, регуляторів суспільних відносин, відчуває себе суб'єктом (активним, творчим началом) в суспільно значущій ситуації, а отже, приймає на себе відповідальність за її результати. Такого роду ситуації, а політико-правова колізія завжди містить явну чи приховану умову вибору, виступають своєрідною ситуацією актуалізації нормативно-ціннісної саморегуляції особистості і стимуляції мотивації активності.

4.3. Ставлення молоді до політико-правових інститутів як чинник становлення громадянської позиції та правомірної поведінки

Соціальні, політичні та економічні негаразди, воєнні дії на Сході країни, анексія Криму і т. ін. по-різному впливають на життя наших громадян. Для когось несправедливість, політичні чи економічні притиски стають тим пусковим механізмом, що активізує комплекси просоціальної чи творчої мотивації та визначає зміст політико-правової свідомості. Для когось – навпаки – ті ж чинники визивають до життя протестну мотивацію чи мотивацію руйнування та запускають процеси дезадаптації чи неконструктивної поведінки. І в тому, і в іншому випадку сценарії, до яких можуть вдаватися суб'єкти, можуть бути схожими, проте мати різні мотиваційні витoki та ґрунтуватися на діаметрально протилежних оцінках окремих подій, різних за змістом та специфікою комплексів ставлень-стосунків-відносин до політико-правової дійсності.

Відомо, що події останніх десятиліть по-різному оцінюються як представниками різних соціальних груп, так і окремими громадянами. Наші громадяни стали не просто свідками, а й повноцінними учасниками декількох соціальних революцій. Так, першим серйозним соціальним потрясінням стала так звана «Революція на граніті», коли в жовтні 1990 року студенти оголосили голодування та домоглися виконання своїх вимог до керівництва країни. А вже

в 1991 р. путч у колишньому СРСР зумовив доленосні події для всіх колишніх союзних республік, зокрема й Україна здобула незалежність. Вже у 2000-2001 роках відбулася серія протестних рухів, організована політичною опозицією у зв'язку з вбивством журналіста Георгія Гонгадзе та спрямована на відставку Президента Л.Д. Кучми й усіх керівників силових структур. У 2004 р. в країні відбулася Помаранчева революція (акції протесту, мітинги, пікети, страйки та інші акти громадянської непокори, що були викликані масовими фальсифікаціями президентських виборів 2004 року на користь провладного кандидата В.Ф. Януковича, що призвели до повторних виборів Президента України), а в 2013–2014 рр. – Революція Гідності (протестні акції, спричинені протиправним розгоном мирної акції студентів та громадських активістів, що виступали проти відходу керівництва країни від курсу на Європейську інтеграцію). Всі ці події супроводжувалися «майданами» - протестами на головній площі країни – і по-різному відображуються у представників різних поколінь: для когось це історія, і для когось – частина життя.

Загалом, такого роду масштабні соціальні потрясіння призводять до того, що зміни відбуваються не лише в політичному устрої держави, а й в організації життєдіяльності як кожного члена, так і різних соціальних груп. Змінилася свідомість, з'явилися нові патерни мислення, нові форми соціального, політичного, економічного залучення людини до суспільних процесів. Причому щоразу такі процеси відбувалися за певних умов, впливаючи на особливості й специфіку включення людини в процеси життєдіяльності груп, спільнот і суспільства загалом.

Отже, будь-які соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, прийнято розглядати у двох головних аспектах – як соціальну еволюцію або соціальну революцію. Будь-яка еволюція передбачає два взаємопов'язані процеси: диференціацію структур та їхню інтеграцію на більш високому рівні. Зазначеній категорії притаманне збереження усталених норм, традицій, цінностей, форм

поведінки, моделей взаємодії тощо. Еволюційний розвиток пов'язаний із поступовими змінами в певних суспільно-політичних інститутах чи сферах життєдіяльності. Така форма трансформації передбачає розмірену зміну ціннісних орієнтацій, уподобань, політико-правових уявлень і знань, настанов, поступову модифікацію наявних образів політики, права, держави та ін. З цієї точки зору вже згадувана «Революція на граніті» у 1990 році є ближчою до еволюційного процесу, адже докорінних змін не відбулося.

Водночас революція – це психологічний розрив у часі, відмова від наявного заради вищих цінностей, ідеалів чи перспектив. Революційний процес створює передумови для переосмислення цінностей, наявних норм та стандартів, призводить до кардинальних змін у базових умовах і принципах соціальної життєдіяльності різних соціальних груп та спільнот, суспільства загалом.

Революція – це вихід з кризи: правової, економічної, політичної, морально-етичної і т. ін., в основі якої, на думку П.О. Сорокіна лежить відсутність соціальної злагоди. В той же час, революція як специфічне явище суспільно-політичного життя завжди викликає до життя фундаментальне питання про можливість застосування насильства заради досягнення цілей. І кожен актор, кожен учасник таких явищ, кожен, хто стикається з наслідками таких подій має для себе відповісти на означене фундаментальне питання.

Зважаючи на те, що в Україні протягом останніх 12 років відбулося щонайменше дві «визнаних» суспільством революції, згадаємо ідеї цього видатного соціолога, який досліджував проблематику соціальних переворотів [20]. На його думку, революція – це болючий процес, що обертається тотальною соціальною дезорганізацією та загалом не є випадковою подією. Учений називає три її головні умови: 1) збільшення пригнічених базових інстинктів – основних потреб населення та неможливість їх задоволення; 2) стурбованість значних груп населення репресіями, застосованими щодо невдоволених;

3) відсутність у правоохоронних органів засобів для придушення руйнівних намірів.

Дослідник говорить про «ідеальний тип» причини революції, її модель. П.О. Сорокін вважає, що «поведінка людини являє собою складний комплекс актів (рефлексів, інстинктів) спадкових або безумовних і актів (реакцій, рефлексів) придбаних, умовних, то обмеження головних інстинктів і рефлексів у значної частини суспільства, неможливість їх мінімально-необхідного задоволення, з одного боку, і нездатність соціальних груп, що захищають порядок і володіють всією сукупністю засобів і інструментів влади, протистояти дедалі сильнішим спробам повалення існуючого ладу, з іншого боку, призводять до революційних потрясінь» [12, с. 256].

Революції мають три фази: короткочасна фаза радості й очікування; деструктивна, коли викорінюються старі порядки, часто разом із їх носіями; творча, у процесі якої значною мірою реанімують найстійкіші дореволюційні цінності й інститути. Загальний висновок П.О. Сорокіна такий: шкода, яку суспільству завдають революції, завжди виявляється більшою, ніж імовірна користь. Ця думка видається нам слушною, оскільки, хоча країна й пережила декілька революцій, зберігається значний рівень недовіри громадян до влади, цінність партнерства в системі «громадянин – влада» не є очевидною.

Це лише одна з точок зору стосовно природи революцій, що може підлягати критиці. Водночас доцільно також констатувати позицію щодо соціальної дезорганізації, коли відбувається заміна одних соціальних цінностей та політико-правових норм на інші. Іншими словами, революція – це же й форма вияву політико-правової активності, що направляється окремими політичними акторами (лідерами) та пробуджує латентні незадоволені мотиви та очікування, які дуже швидко набирають критичну масу та призводять до перебудови системи суспільних відносин. Така перебудова супроводжується актуалізацією різного роду моральних дилем та політико-правових колізій: «в

який спосіб можна і потрібно відстоювати власні права?», «які дії можливі?», «що можу і повинен робити я?», «підтримати протести чи засудити їх, або ж просто лишитися осторонь?» і т. ін. Останні революційні події (в 2014 році) призвели до таких форм соціальної дезорганізації, що уможливили різного роду сепаратистські сценарії розвитку подій, породили різні гібридні форми відстоювання локальних та загальнодержавних інтересів, внаслідок чого постала загроза втрати національної єдності, відбулося розмивання політико-правових норм, які регламентують життєдіяльність людини в соціумі, породила надочікування в громадян відносно влади тощо.

Отже, нині, суспільна свідомість – як система узгоджених оцінок, поглядів і т. д. на певне соціальне явище чи подію – переживає, на нашу думку глибоку кризу, оскільки відсутнє спільне узгоджене бачення нещодавніх історичних подій, має місце різна трактовка логіки історичного процесу та фактів, що породжує велику кількість взаємовиключних оцінок тих чи інших подій. А значить створює додаткові виклики побудові соціальної злагоди та робить неочевидною необхідність побудови та реалізації програм спільного перспективного майбутнього. Соціальна еволюція стає менш очевидним вибором, аніж соціальна революція: досвід розв'язання суспільних протиріч революційним, а не еволюційним шляхом, створює пастку, що умовно може бути названа «пасткою очевидності». На рівні індивідуальної свідомості це призводить до того, що сценарії можливих форм суспільної активності у вирішенні різних політико-правових колізій стають більш мілітаризованими та тяжіють до силового вирішення протиріч. Цінність «домовитися заради майбутнього» втрачає свою вагу, на відміну від цінності «відстояти власні інтереси заради майбутнього». Це породжує уявлення про те, що якщо не вдається домовитися чи досягти свого, завжди є революція як шлях досягнення бажаного результату.

Загальновизнано, що під час революції до активної політичної участі долучається значна частина громадян. У зв'язку з цим відмічають й інші психологічні наслідки революцій: активність, ентузіазм, оптимізм, надія на світле майбутнє, що мобілізують людей на подвиги, безоплатну працю й соціальну творчість. Після подій Революції Гідності та з початком воєнних дій на Сході країни, неабияк актуалізувалося волонтерство, навіть виник справжній волонтерський рух. Але не варто забувати також про «зворотний бік медалі» «революційних» соціальних змін, який ми власне й спробуємо розкрити, визначивши особливості політико-правової активності нинішньої молоді.

Нами було застосовано найбільш загальні рамки дослідження, щоб виявити специфіку ставлення молоді до політико-правових інститутів та показати як воно впливає на особливості вияву громадянської позиції та правомірної поведінки. Для цього було обрано методологію якісного дослідження.

У січні-лютому 2016 р. ми провели декілька фокус-групових інтерв'ю з метою вивчення уявлень студентської молоді стосовно актуальної суспільно-політичної ситуації та визначення форм власної політико-правової активності. У дослідженні брали участь студенти київських вищих навчальних закладів денної форми навчання гуманітарного профілю (психологи, філологи). У дослідженні взяли участь 18 осіб (17 дівчат та один хлопець) [детальніше див. 7].

У 2018-2019 році напередодні президентських виборів ми провели ще одне дослідження. До опитування, що проводилося за допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-груп, залучалася молодь – студенти київських вишів та молоді люди, що тільки розпочинають свою професійну діяльність (17 осіб). Поєднання інтерв'ю з фокус-групами дає змогу, з одного боку, виявити індивідуальні реакції учасників, їхні погляди на проблематику взаємовідносин в системі «держава – громадянин», а з другого боку – простежити специфіку взаємодії між учасниками дослідження та їхню реакцію на твердження інших

учасників обговорення щодо неоднозначних, провокаційних та соціально чутливих тем.

Ми використовували часову триангуляцію як процедуру підвищення надійності і валідності вимірювань, а саме: зібрані в ході дослідження дані опрацьовувалися двічі – у перші дні після переведення аудіозаписів у транскрипти і через шість тижнів після підготовки перших аналітичних викладок та узагальнень.

Зазначимо також, що для максимально ефективного використання суб'єктивності в якісному дослідженні вчений-дослідник повинен рефлексувати власний досвід, свою культурну та комунікативну компетентність, ціннісні уподобання, смислові патерни та їхній вплив на процес дослідження і використовувати бодай один із способів триангуляції (в даному випадку – часову триангуляцію). Що ми й робили за допомогою комунікативної валідації висновків.

Водночас варто зауважити, що всі результати потрібно розглядати як загальні тенденції, які потребують додаткової перевірки за допомогою інших методів діагностики соціальних уявлень. Ще одне зауваження: коли ми вживаємо поняття «студенти», «студентська молодь» чи «молоді люди» (як синоніми), ми маємо на увазі саме студентів гуманітарного профілю. Існує ймовірність, що для студентів технічного, природничого чи математичного профілю результати будуть мати свої специфічні особливості.

У дослідженні ми намагалися з'ясувати, якими є: образ ситуації; образ влади; образ держави; уявлення про воєнний конфлікт на Сході країни та анексію АР Крим; уявлення про можливі форми власної політико-правової активності.

Образ ситуації. Проведені два дослідження дозволяють стверджувати, що образ наявної політико-правової ситуації в студентській молоді досить фрагментарний. Причини цього полягають, з одного боку, у небажанні глибоко

вникати в ситуацію, аналізувати її, намаганні уникнути суспільно-політичної дійсності, що не перебуває в зоні актуальних потреб, а з іншого – оцінюванні ситуації як неоднозначної, багатовекторної та багатопланової, що, відповідно, ускладнює побудову цілісної картини. Все, що не знаходиться в зоні актуальних потреб маркується як *«несуттєве»* та *«неважливе»*, оскільки безпосередньо не впливає на особу чи її благополуччя. Відповідальність за аналіз ситуації, можливий розвиток ситуації та наслідки автоматично покладається на інших (в окремих випадках – значущих інших). Власна роль у конституюванні перспективного майбутнього обмежується тільки тим, що стосується особи.

В обох дослідженнях, відсутність комплексного бачення ситуації частина молодих людей намагається компенсувати уявленнями своїх старших товаришів чи батьків, як носіїв *«більш компетентної»*, *«цілісної»* точки зору. Така стратегія поведінки може бути виражена формулою: *«не розумію, тому нічого зробити не можу, а отже нехай роблять інші»*.

Загалом, образ політико-правової ситуації слабо диференційований, смисли якими описується ситуація є зовнішніми по відношенню до особи. Для полегшення орієнтуванні в ситуації в країні використовуються мовні кліше на кшталт *«війна»*, *«агресія»*, *«ворог»* і т. ін., проте ставлення до цих категорій більшою мірою індіферентне, а особистісних вимірів вони починають набувати тільки тоді, коли хтось із знайомих чи рідних безпосередньо пережив наслідки воєнних дій чи анексії Криму, чи хто переживає економічні негаразди.

В обох дослідженнях молоді люди визначають такі ключові характеристики сучасної суспільно-політичної ситуації як *«невизначеність»*, *«неоднозначність»*, *«хаос»*, *«конфлікт»*, *«боротьба»*. Причому у 2016 році респонденти розглядали ситуацію передусім крізь призму воєнних дій, що відбуваються на Сході країни, та пов'язували з *«відсутністю політичної волі керівництва країни»*, *«відсутністю реальних змін у політичному житті країни»*, а також *«застоем»*, що впливав на економічне благополуччя родини. У

2018-2019 воєнні дії на території країни є менш значущими, аніж вибори Президента; зняття невизначеності пов'язується з можливими політичними кроками обраного Президента після виборів. Воєнні дії описуються в категоріях «втома» та «звикання», проте і в цьому випадку загальна політико-правова ситуація лишається слабо структурованою та недиференційованою для респондентів.

Широко поширеними є уявлення про значний потенціал ситуації, пов'язаний із можливостями для започаткування будь-яких справ. У 2016 році цей потенціал вбачався насамперед у *«відсутності норм і правил, руйнуванні старих стереотипів, можливостях встановити власні правила, стереотипи й традиції»*. У 2018-2019 році до таких явлень додавалися ще бачення про нові можливості в зв'язку зі змінами влади в результаті виборів. Спільним для обох досліджень є те, що молоді люди ще не мають необхідного досвіду вирішення проблемних питань у політико-правовому полі, зокрема започаткування та ведення власної економічної діяльності, що нівелює радість і піднесення від наявних можливостей та викликає почуття розгубленості. Така розгубленість ще дедалі більше посилює невизначеність ситуації.

У 2016 році неможливість досягнення власних цілей та бажаного перспективного майбутнього в наявній ситуації призводила до актуалізації уявлень про можливість і необхідність *«використання революції»* як способу швидко подолати корупцію, здирництво та інші суспільні суперечності. Такі міркування були досить популярними та різнилися лише усвідомленням можливих способів реалізації сценарію такого суспільного варіанта розвитку. У 2018-2019 році значні надії покладаються на можливість приходу до влади людини, що буде *«боротися з корупцією»*, *«створить можливості для розвитку»* та *«буде опікуватися якістю життя людей, а не власною кишенею»*.

Така двоякість (радість і піднесення, можливість встановити власні норми, з одного боку, та тривога й дезорієнтація, зумовлені ситуацією хаосу,

застою, конфлікту, невизначеності – з іншого) формує відчуття розгубленості й зневіри у власних силах, призводить до бажання уникнути відповідальності за що-небудь. Артикулюється можлива готовність прийняти відповідальність *«тільки за себе»* та те, *«що я хочу зробити»*; існують орієнтації на швидкі зміни тут і зараз, що дозволить реалізувати себе. Проблематика спільного суспільно-значущого майбутнього відкидається як неактуальна; в фокусі уваги більш-менш стабільним є питання, що стосуються власного економічного благополуччя та статків родини.

Образ влади. Основною ознакою влади, на думку студентської молоді, є *«корумпованість, що не дає змогу країні розвиватися»*. Досить поширеними є твердження про те, що *«влада зацікавлена у воєнному конфлікті»*, який триває на Сході країни; *«влада блокує розвиток країни»*. Популярною є ідея про те, що влада *«розробляє та реалізовує різні схеми маніпулювання громадянами»*, *«вдається до використання усталених раніше схем, негативних для економічного та політичного розвитку країни»*. Уявлення щодо корупції у владі, яке прямо поділяють чи не заперечують студенти, пов'язано з тим, що *«корумпованість є загальною рисою влади та лише окремі її представники не є корумпованими»*.

Особливо поширеним серед студентства є уявлення про те, що *«усі політичні сили є залежними»*, *«долучення політиків до політичної діяльності є корисливим»*. На тлі *«політичних протистоянь»* спостерігається *«кумівство»* під час вирішення політичних чи інших державних питань. Поодинокими є твердження про те, що влада – це чиновники, які є такими ж найманими працівниками, як і всі інші. Існує образа на те, що влада *«не піклується про своїх громадян»* та *«зацікавлена тільки у вирішенні інтересів окремих осіб»*.

Найбільш яскравим проявом, яке характеризує ставлення до інститутів влади є недовіра. Загалом, переважна більшість оцінок, суджень, висловів щодо влади є агресивно-негативними та актуалізують почуття відчаю та потребу в

змінах. Артикулюється необхідність усунути негідних чиновників, міняти представників влади до *«поки їх місце не займуть гідні»*. Зміна одних представників влади на інших вбачається чи не єдиним ефективним та дієвим способом покращити життя в країні. В той же час, зміни при владі, що відбуваються зараз (2016, початок 2019 рр.), оцінюються як *«махінації»*, *«пил в очі»*, аби зберегти владу в своїх руках. Існують думки, що керівники державних інституцій, які наділені владою, задля вирішення проблемних питань можуть вдаватися до будь-яких неправових дій: замість того, щоб звернутися до поліції чи суду вони *«вдаються до послуг певних осіб для усунення перешкод і задоволення власних потреб»*. Причому така думка знаходить емоційну підтримку, об'єднує людей із різними точками зору серед представників студентства. Така модель поведінки осіб, що наділені владою, актуалізує уявлення про необхідність *«вчиняти так само, як і представники влади, бо справедливості не буде»*.

Усе це викликає занепокоєння, тривогу, обурення та розгубленість. Зрештою низькі оцінки діяльності органів влади, уявлення про *«неправові способи розв'язання суспільних суперечностей, до яких вдавалася влада в минулому чи вдається нині»*, формує настанову недовіри до влади, сутність якої полягає в тому, що *«нічого не змінюється»*. Така тотальна недовіра переконує, що варто *«усе вирішувати самому, без участі влади чи державних інститутів»*, керуючись моральними нормами відносно інших людей. А в разі, якщо держава не може вирішити проблемну ситуацію в системі «громадянин – державна структура» правовими інструментами, то можна діяти й у неправовий спосіб – *«головне відновити справедливість»*.

Загалом, очікування щодо влади мають ознаки патерналізму: влада повинна забезпечити гідний рівень життя, доходи, медичне забезпечення своїх громадян. В той же час – готовність контролювати, відслідковувати дії влади, впливати на владу є низькою. Поширеними є настанови на негайну зміну

ситуації, подолання корупції та кумівства, а способи, якими це може бути зроблено є вторинними. Уявлення про праві способи вирішення протиріч, що виникають з владою (а фактично з представниками влади) є розмитими, не чіткими; цінність правового шляху є мінімальною. Головне – покарати винних, *«отримати швидкий результат»*, а *«можливі наслідки будь-яких неправових дій не важливі, головне зараз зруйнувати цю систему. Це дасть надію на краще»*.

Образ держави. В уявленнях студентів держава – це *«живий організм, у якому є ті, хто здійснює управління, й ті, ким управляють»*, причому ті, ким управляють, *«своєю працею забезпечують існування тих, хто управляє»*. *«Кожна зі сторін має певні зобов'язання та права відносно іншої»*. Таким чином, в уявленнях студентів держава асоціюється передусім із діяльністю можновладців, які регулюють суспільні відносини.

Відносини між державою та громадянами *«мають бути врегульовані законодавством, не суперечити Конституції України»* та *«Загальній декларації прав людини»*, проте нині в нашій державі *«застаріле законодавство»*, *«якого не дотримуються»*. Тобто в уявленнях студентів побутує думка про те, що *«ніхто не дотримується норм Конституції чи законодавства, але при цьому ніхто за це не несе жодної відповідальності»*. Це уявлення узгоджується з поширеною думкою про те, що в умовах анормування, відсутності законності будь-який громадянин чи навіть державний службовець не може *«почуватись у безпеці»*. Органи правопорядку й держава загалом *«не гарантують безпеку та захист своїм громадянам»*, тому необхідно самому забезпечувати власну безпеку, не покладаючись на державу.

Загалом можна говорити, що для студентської молоді властива аномія, викликана розчаруванням у нинішньому політичному режимі, який не виправдовує очікувань на краще життя; анексією Криму та перманентними воєнними діями на Донбасі, що поєднується з відсутністю бачення альтернатив. За Е. Дюркгеймом, колективна аномія виникає з того, що моральний розвиток

суспільства не встигає за його соціальним і технологічним прогресом. Справді, «еталонність» моралі старшого покоління, неповага державних мужів до законів, які вони ж приймають, поширення правопорушень та безкарність злочинців, що завдають державі значних матеріальних збитків, жорстокість держави по відношенню до своїх громадян – все це створює умови для поширення аномійних процесів в суспільній свідомості.

Більше того, існує переконання, що держава не створює належних умов для праці громадян, не забезпечує належний рівень заробітної плати, релевантної нинішнім економічним реаліям. Тому окремі позитивні зміни в державі (наприклад нова поліція, яка спочатку сприймалася із захопленням та надіями зараз визиває розчарування в зв'язку з тим, що *«відновлюються старі схеми та обладки»*), електронні петиції на сайті Президента, хоч і свідчать про *«можливість донести певні болючі питання до влади, проте вони далеко не завжди вирішуються»*, волонтерський рух на допомогу армії був серйозним відгуком громадян на нагальну потребу, проте *«політики продовжують заробляти на війні»*) не можуть забезпечити ефективність усієї системи управління державою: *«риба гниє з голови»*.

Закономірними є очікування стосовно того, що відносини між громадянином і державою повинні будуватися на партнерських засадах: *«взаємна повага»*, *«взаємна підтримка»*, *«держава виконує свої зобов'язання, громадяни – свої»*, *«відносини регулюються законами та повинні бути прозорими»*, в ідеалі це – *«відносини бартеру або балансу: скільки держава дає громадянину, стільки ж повинен дати їй він державі»*. Ключові в уявленнях студентів є переконання, що баланс відносин між громадянином та державою порушено: діючи від імені держави, чиновники вимагають більше, ніж дають. Фактично всі відносини між державою та громадянами регулюються законодавством, *«яке чиновники самі ігнорують»*. Привертає увагу та обставина, що зобов'язання громадянина перед державою, згідно з уявленнями

молоді, вичерпуються здебільшого лише сплатою податків. Тобто базис відносин між державою та громадянами – передусім економічний, а політична складова (участь у виборах, власна політична активність) є вторинною. І хоча в дослідженні 2018-2019 років необхідність участі у виборах більше артикулюється (оскільки знаходиться в фокусі уваги в зв'язку з виборчими перегонами), проте готовність зробити свідомий політичний вибір, з глибокою аналітичною роботою щодо наявних політичних альтернатив вибору, знаходиться на низькому рівні. Вибір за критерієм «більш чи менш симпатичний», наразі, має більшу привабливість перед аналізом політичних програм можливих кандидатів.

Загалом можна констатувати говорити про полярність уявлень серед студентства щодо ефективності взаємодії в системі «державна – громадян». Найбільш характерними конструктами, що демонструють таку полярність, є такі:

- існують вдалі проекти, що запроваджені в державі, але способи їх реалізації на практиці викликають занепокоєння;
- представники влади можуть «вдаватися до неправових дій», «порушувати закон», вирішуючи ту чи іншу (не завжди державну) задачу, водночас є сподівання на краще;
- патріотизм та національна свідомість – це позитивні орієнтири, проте використання ідеї патріотизму звело нанівець її цінність, «патріотизм утратив свій сенс»;
- держава як інститут управління, центр регуляції відносин між людьми не піклується про власних громадян і цілісність країни, але молодь здатна змінити життя на краще;
- перед законом усі мають бути рівними, проте «ті, кого ми вибрали та хто ці закони готує, ігнорують зазначене положення, керуючись гаслом: «ми вас

забезпечуємо, тому ми вправі не дотримуватися законів, адже ми вищі за них»;

- без дій однієї людини не буде віддачі, але якщо немає віддачі від держави – потрібно ініціювати вирішення питання на загальнодержавному рівні;
- необхідно міняти владу, проте участь у виборах нічого не дає та не вирішує питання в цілому;
- держава має захищати своїх громадян, але відновлюються найгірші зразки протиправних дій попередньої влади;
- держава має створювати робочі місця та умови для економічного розвитку, а бере лише кредити в МВФ та потрапляє у ще більшу залежність.

Поширеним є переконання, що *«ключовою засадою держави є відносини між громадянами, які власне й визначають особливості образу держави»*. Причому остання регулює відносини між людьми через норми закону, регламенти, устави діяльності державних структур. Держава врегульовує юридичні питання відносин між людьми, що, відповідно, забезпечує можливість *«бартеру чи балансу відносин між державою та громадянами»*. Якщо вона сягає за межі правої регуляції, скажімо у сферу моральних регуляторів відносин, то такі дії *«зазвичай не є конструктивними»*, адже *«для моральної регуляції держава не є обов'язковою, а інколи навіть шкідливою, оскільки в такому разі починається не регуляція відносин, а пропаганда»* (наприклад через засоби масової інформації).

Загалом, цінність вільно виражати свою думку знаходить широку підтримку в студентському середовищі та гуртує навколо себе осіб, що мають різні погляди та ставлення до держави.

Уявлення про воєнний конфлікт на Сході країни та анексію АР Криму. У 2016 році ми встановили, що воєнний конфлікт, на думку студентської молоді, є наслідком дії двох чинників. З одного боку, це результат військової агресії сусідньої країни, що в такий спосіб *«намагається розширити*

межі належної їй території», водночас обстоюючи цілісність і непорушність власної території; а з іншого – це свідчення того, що *«влада країни зацікавлена в конфлікті»*. По-перше, конфлікт є *«способом економічного збагачення»* політичної еліти, за якого інтереси пересічних громадян не враховують, а цінність людського життя нівелюється, а по-друге, він є некерованим.

Існують діаметрально протилежні судження щодо анексії АР Крим та воєнних дій на Донбасі. Окремі респонденти зазначили, що ці території були економічно залежними, тому вони не потрібні Україні. Водночас інші висловили протилежну думку, вказавши на необхідність відновлення цілісності держави і значну економічну роль цих регіонів в економіці держави. У прихильників цілісності України протилежна точка зору викликає обурення, образу, формує установку на активне обстоювання єдності країни. Спільною позицією для студентської молоді є те, що системні політичні чи інші дії з боку держави у зв'язку з анексією Криму відсутні, що громадяни сприймають як належне. Це провокує вияв почуття образи. Сприйняття пересічними громадянами зазначеного воєнного конфлікту й анексії як даності зумовлює поширення в студентському середовищі почуття тривоги та занепокоєння. Популярними виявилися також уявлення про те, що нині *«війна сприймається громадянами як звичний стан суспільної дійсності»*.

Під час другої серії досліджень, в 2018-2019 рр. ми з'ясували, що навіть через 5-6 років після початку, події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення про ці події. Адже навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, все ж таки транслюють інколи смисл «громадянська війна»: *«Майдан дав можливість анексувати Крим»*, *«там теж наші люди, просто зброю використали проти своїх же... сепаратисти»*. Це викликає в учасників опитування почуття

обурення, відчаю, переживається як біль, втрата. Такі поодинокі оцінки ситуації не знаходять відгуку в інших, в діалогах під час фокус-груп всі погоджуються з думкою про те, що люди *«повірили пропаганді Кремля і всі тепер страждають»*. Образ зовнішнього ворога, що *«використовує нашу землю для тестування зброї та відволікання уваги росіян від внутрішніх проблем»* гуртує навколо себе. Декларується готовність захищати країну, якщо *«війна посуне на захід»*, *«прийде до нас»*. Загалом, вираженим є почуття образи на тих мешканців Сходу та Криму, які допустили можливість анексії та війни, а також тих, хто *«зараз тут веде бізнес, навіть з окупованими територіями, а не захищає землю»*. В той же час, патріотизм для тих, хто не має безпосереднього стосунку до воєнних дій на сході України, – це насамперед *“праця та сплата податків”*.

При обговоренні проблематики воєнного конфлікту на Сході країни досить часто уживаним є мовний маркер «сепаратисти», коли йдеться про громадян України – учасників збройних формувань ОРДЛО. Мирні мешканці сприймаються більшою мірою як жертви та заручники, проте навіть ця обставина не знімає розчарування від того, що вони своєю бездіяльністю *«пустили окупацію»*. Загалом ставлення до воєнних дій на території України негативне: вони переживаються як трагедія, а уявлення про випадки мародерства (не фактаж, а саме уявлення) супроводжується відчуттями болю, втрати, відчаю, сорому та страхом за майбутнє (як власне, так і країни в цілому).

Наступним кроком вивчення політико-правової дійсності стало з'ясування **уявлень про можливі форми власної політико-правової активності**, що безпосередньо залежать від актуальних образів ситуації, влади та держави, оцінок ситуації на Сході України. Загалом будь-яку активність студенти розглядають передусім як можливість здійснювати самостійну економічну діяльність (підприємництво). Водночас існують побоювання, страхи стосовно того, що актуальна суспільно-політична та економічна ситуація в країні, *«непрозорість діяльності органів влади»*, *«кумівство»* *«не дадуть змоги*

реалізувати жодних починань». Отже, поряд із надією на краще життя, уявленнями про значний потенціал актуальної ситуації, власна активність вбачається як безперспективна. Спостерігається зневіра, небачення можливості змінити щось на краще правовим шляхом.

У 2016 році ми з'ясували наступне. З одного боку, в уявленнях студентської молоді актуальна суспільно-політична ситуація містить потенціал для розвитку та започаткування різних справ, а з іншого – застій, неоднозначність, невизначеність ситуації, політична та економічна заангажованість влади, визнання її корумпованою, формують настанову на пасивність як найбільш вдалу стратегію дій у сучасних умовах. Такий дуалізм уявлень супроводжується надією на діяльність волонтерських і громадських організацій як реальних дієвих сил, що *«займаються діяльністю, а не імітують її»* та можуть щось змінити в країні.

У 2018-2019 році зазначена тенденція збереглася, в той же час були певні відмінності у зв'язку з майбутніми виборами Президента. Попри ангажованість та корумпованість влади декларувалася надія на краще майбутнє. Причому такі надії ґрунтувалися виключно на емоційних оцінках, що не мали під собою реальних засад. Примарна можливість змінити владу та покращити життя – це той мотиваційний орієнтир, що декларувався як чинник, що може спонукати піти на вибори. При цьому, як і в попередньому дослідженні, загальна стратегія дій супроводжувалася настановою на пасивність та очікування «кращих часів».

Загалом, для обох зрізів характерною є відсутність бачення власної активності та низька готовність до активної участі в суспільно-перетворюючих процесах. Власну активність молодь вважає необхідною переважно лише тоді, коли держава не забезпечує належний рівень економічного добробуту громадян. Економічний достаток, благополуччя родини, наявність перспектив розвитку – ключові смисли, що артикуються молоддю як чинники, що можуть спонукати їх до активних дій в суспільно-політичних процесах. В обох

дослідженнях молоді люди вказували на можливості подолання наявних суперечностей мирним шляхом, в тому числі й через механізм виборів, проте обстоюється думка, що як крайній захід можливим є революційний сценарію розвитку подій.

Серед можливих стратегій дій у політико-правовій ситуації студенти виокремлюють самовдосконалення та якісне виконання власної роботи, водночас зауважуючи, що нині, «коли всі прагнуть отримати результат «тут і зараз», таку стратегію важко реалізувати. Тож більш ефективними стратегіями респонденти вбачають підписання петицій, пікетування, участь у демонстраціях і навіть у революційних виступах тощо, тобто застосування протестних форм політико-правової активності. У 2016 році висувалися поодинокі припущення про необхідність встановлення тоталітарного режиму для наведення ладу в країні, проте такі ідеї викликають обурення, образу, занепокоєння та формують настанову чинити спротив заради відстоювання цінності особистої свободи. У 2018-2019 році респондентів ще більше гуртувала можливість вільного виразу власної точки зору, та більш виразною ставала дихотомія «прості громадяни – влада».

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що в середовищі студентської молоді поширеними є: настанови на пасивність; відстороненість від суспільно-політичної дійсності, особливо якщо вона не порушує звичний спосіб життя, бажання уникнути прийняття будь-яких рішень; прагнення делегувати вирішення нагальних суспільних проблем волонтерам, «визнаним» громадським активістам, загалом більш активним членам суспільства. Водночас існують уявлення про можливість використання революційного сценарію розв'язання ситуації «невизначеності» та «хаосу», а власна політико-правова активність буде залежати від рівня економічного благополуччя на момент реалізації такого сценарію.

Згідно з результатами дослідження, у студентів гуманітарного профілю навчання аполітична настанова реалізовується через сценарій намагання уникнути будь-якої відповідальності, делегувати рефлексію наявної суспільно-політичної ситуації іншим. Причому декларований потенціал для розвитку в наявній ситуації молодь пов'язує зі зміною правил життєдіяльності, відсутністю важелів дії норм закону одного для всіх. Це формує настанову на можливість *«грати не за правилами»*. До того ж, така готовність порушити встановлені норми закону узгоджується з уявленнями про корумповану владу, безвідповідальність і безкарність за порушення норм закону. *«Порушення балансу відносин»* між громадянином та державою актуалізує уявлення про революцію як можливий, хоча й не завжди ефективний, сценарій розв'язання суспільних суперечностей у сучасних умовах.

Дезорганізація, невизначеність ситуації, заміна одних соціальних цінностей на інші, відсутність усталених політико-правових норм, визнаних усіма членами суспільства (і представниками влади, і громадянами) зумовлює цілий комплекс настанов, які можуть бути актуалізовані й реалізовані за певних умов. Можна припустити, що у свідомості студентської молоді наявний своєрідний «вірус» революції як потенційного сценарію розвитку подій в економічно несприятливих умовах. Під час розробки відповідних програм супроводу залучення молоді до інтеграційних процесів ці особливості слід обов'язково врахувати.

І ще одне. Зниження рівня життя, якості цього життя, актуалізує мотивацію виживання, пристосування до тих умов, що є. А при неможливості такого пристосування чи неефективності – мотивацію швидких змін «тут і зараз», у будь-який спосіб. Оскільки політики та влада це *«річ у собі»*, серед представників молоді вираженими є очікування на більш якісну взаємодію з владними інститутами. В зв'язку з цим потребують розроблення механізми залучення громадян, і молоді зокрема, до конструктивно-перетворювальних

процесів. Таке залучення може відбуватися і на рівні ЗВО, і на рівні окремих територіальних громад, і на більш загальному рівні.

Якщо правові регулятори суспільного життя оцінюються як такі, що мають низьку ефективність, їх місце займають моральні або інші регулятори. Цінність правового шляху нижче за цінність справедливості. Саме справедливість, на нашу думку, виступає тією ключовою категорією, що може бути покладена в розроблення програм залучення молоді до конструювання перспективного майбутнього.

Література до розділу

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – Москва. – 1987. – С. 10-14.
2. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості // М. Боришевський // Психологія і суспільство, 2009. – № 4. – С. 119-126.
3. В Добропіллі створили самооборону, щоб не пустити в місто терористів. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-dobropilli-stvorili-samooboronu-schob-ne-pustiti-v-misto-teroristiv-150507_.html
4. Воропаева Т. С. Структурные и типологические особенности гражданской позиции как системообразующего фактора активности личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук [Текст] /Т. С. Воропаева. – Киев : КГУ, 1990. – 22 с.
5. Гладченкова С. В., Гороховцев О. В. Формирование гражданской позиции юриста: историко-педагогические аспекты / С. В. Гладченкова, О. В. Гороховцев // Вестник ВИ МВД России. – 2014. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-grazhdanskoy-pozitsii-yurista-istoriko-pedagogicheskie-aspekty>

6. Гуляева И. Л. “Гражданином быть обязан...”: формирование гражданской позиции личности / И. Л. Гуляева // Русская культура нового столетия: Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия / гл. ред. Г. В. Судаков; сост. С. А. Тихомиров. – Вологда: Книжное наследие, 2007. – С. 683-686.
7. Духневич В. М. Особливості політико-правової активності молоді в умовах трансформації українського суспільства / В. М. Духневич // Юридична психологія. – 2016. – № 1 (18). – С. 33-45.
8. Засади когнітивної психології спілкування: монографія / [В. П. Казміренко, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько та інші]; за наук. ред. В. П. Казміренка; НАПН України, ІСПП. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 389 с.
9. Землин А. И. Права человека как ценность правовой культуры / А. И. Землин. - Москва: Право, 2010. – 267 с.
10. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – Москва: ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2005. – 445 с.
11. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – Москва: НОРМА-М, 2008. – 443 с.
12. Ломоносова М. В. Социология революции Питирима Сорокина / М. В. Ломоносова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. – Том 10. – Вып. 3. – С. 251-268. URL: <https://doi.org/10.21638/10.21638/11701/spbu12.2017.301>
13. Лонтъев А. Н. Избранные психологические произведения. В 2-х т. / А.Н. Леонтъев. – Москва, 1983. – Т.1. – 261 с.
14. Новий український тлумачний словник. Близько 20000 слів і словосполучень / укл. : Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків : Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2008. – 608 с.

15. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 60 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов; под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. – 25-е изд., испр. и доп. – Москва: ООО “Издательство Оникс”; ООО “Издательство “Мир и Образование”, 2006. – 976 с.
16. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – Москва, 1976. – С. 368-369.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – Москва: Педагогика, 1980. – 485 с.
18. СБУ атакує «Людей вне государства». URL: https://www.2000.ua/novosti/ukraina_novosti/sbu-atakuet-lyudei-vne-gosudarstva-.htm
19. Сибирцев А. Люди вне государства. URL: <http://longread.strana.ua/lyudi-vne-gosudarstva;>
20. Сорокин П. А. Социология революции / П. А. Сорокин. – Москва: Территория будущего : РОССПЭН, 2005. – 702 с.
21. Шитій С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні / Станіслав Шитій, Анастасія Бондаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 2. – С. 235-239. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/46.pdf>
22. Шульга В. Д. Громадянська позиція особистості: теоретичні аспекти розвитку в контексті суб’єктно-вчинкового підходу // В.Д. Шульга // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (36), Issue: 74, 2015. – P. 100-103.

Наукове видання

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ МОЛОДІ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

За науковою редакцією З. Ф. Сіверс

Текст подано в авторській редакції

В оформленні обкладинки використано фрагмент картини Рене Маргіта

«Голконда» (1953 р.)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.02.2020 р. Формат 60x84 1/16.

Папірофсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 8,0.

Наклад 300 прим. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.

25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.

Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05

E-mail: marketing@imex.net